

T.C.

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KUR'ÂN'A GÖRE TOPLUMSAL KALKINMADA BİLGİNİN ÖNEMİ

İbrahim ORAN

Iğdır 2018

T.C.
İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

KUR'ÂN'A GÖRE TOPLUMSAL KALKINMADA BİLGİNİN ÖNEMİ

İbrahim ORAN

Danışman:
Dr. Öğr.Üye. İbrahim AKGÜN

İğdır 2018

TAAHHÜTNAME

(Bilimsel Etięe Uygunluk Metni)

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne

Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “KUR’ANA GÖRE TOPLUMSAL KALKINMADA BİLGİNİN ÖNEMİ” adlı çalışmanın kendi çalışma ve gayretim sonucunda meydana geldiğini, alıntılara kaynak gösterdiğimi ve yürürlükteki tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, bu çalışmamın kağıt ve elektronik kopyalarının Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirtilen koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri doğrultusunda gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin tamamının veya uygun görülen kısımlarının erişime açılması tamamen Sosyal Bilimler Enstitüsünün takdirindedir.

Tezim sadece Iğdır Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

26/ 04/ 2018

İbrahim ORAN

KABUL VE ONAY

İbrahim ORAN tarafından hazırlanan Kur'an'a Göre Toplumsal Kalkınmada Bilginin Önemi adlı çalışma, 26/04/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

Prof. Dr. Şadi EREN

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] Üye

Doç. Dr. M. Salih GEÇİT

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] Üye

Dr. Öğr. Üye. İbrahim AKGÜN

ÖZET

Kur'ân-ı Kerim bilgiye büyük bir önem vermiş ve ilk emri oku olmuştur. Bunun neticesinde, İslâm medeniyeti bilgi medeniyeti haline gelmiştir. İnsan ve toplum konusu Kur'ân-ı Kerim'in ana konularından birini oluşturmaktadır. Bu bakımdan İnsana ve topluma yön vermesi, kültürün ve medeniyetin oluşması bakımından bilgi önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple bilgi, İnsanı ve toplumu çöküntüden kurtaracak, onların yolunu aydınlatacak, hayatın ve ebedi yurdun hakikatini gösterecek ve her alanda bize rehberlik edecek önemli vasıtalarından biridir.

Bu çalışmada, bilginin medeniyetin inşasında toplumların maddi ve manevi anlamda kalkınmalarını sağlayan en önemli vasıtalarından biri olduğunu göstermeye gayret ettik. Bu konuyu ele alırken, semantik incelenmesinden ziyade doğru ve ahlâki kullanımı neticesinde bilginin topluma yön verdiğini kanıtlamaya çalıştık.

Giriş ve üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde maddi ve manevi kalkınmaya dikkat çekerek, kalkınmanın iki yönlü bir oluşum olduğunu vurguladık. İkinci bölümde insan bilgi ilişkisini, bilginin kaynaklarını, bilginin doğru ve ahlâki kullanımının gerekliliğini belirttik. Üçüncü bölümde ise bilgi toplum ilişkisini inceleyerek, toplumun kalkınmasında bilginin itici güce sahip bir mekanizma vazifesi gördüğünü tespit ettik. Kur'ân'dan hareketle Peygamberlerin toplumun ahlaki yapısını düzeltmek için gönderildiklerini aynı zamanda da toplumun maddi yönden ilerlemesinde ilmi gelişmelere olan katkılarını âyetlerden iktibasla göstermeye çalıştık.

Anahtar kelimeler:

Kur'ân, bilgi, toplum, kalkınma

ABSTRACT

Information Quran has given a great importance and has been read the first order. As a result, Islamic civilization has become the information civilization. Human and society constitutes one of the main topics of the Quran. In this regard, to give direction to people and society, information with regard to the formation of cultures and civilizations, has an important place. And will save human society from collapse, it will pave the way, to show the truth of life and the eternal homeland and is an important means of information to guide us in all areas.

In this study, the construction of the civilization of knowledge, we have endeavored to show that it is one of the most important means by which society and the development of property in the spiritual sense. When addressing the subject knowledge, rather than the result of the examination are accurate and ethical use of semantic knowledge, we have tried to prove that give direction to the knowledge society.

Introduction and the first part of this thesis consists of three parts drawing attention to the material and spiritual development, we have stressed that the development of a two-way process. In the second part of the human relationship information, the sources of information, we have discussed the correct and ethical use of information. In the third section examining the relationship information society, knowledge in community development, we have stressed that a mechanism has a duty driving force. Moving from the Qur'an that the Prophet sent to fix the moral structure of society, we also aim to show that they can contribute to material progress of society.

Keywords:

Qur'an, information, society, development

ÖNSÖZ

İnsanı diğer varlıklardan ayıran şüphesiz onun düşünme ve akletme kabiliyetidir. Bu akletme kabiliyetini geliştirmesine yardımcı olan yegâne vasıta bilgidir. Bilgi, Allah'ın ilim sıfatının bir tecellisidir. Meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesinin temelinde bilgi vardır. Çünkü bilgi sayesinde insan, diğer varlıklar nazarında üstün bir vasfa sahip olur. Allah katında bu kadar öneme haiz olan bu vasıtanın, bugün insanlık ve toplum nazarında önemi büyüktür. Çünkü İslâm medeniyetinin asırlardır varlığını devam ettirmesinin ve gelişmesinin temelinde bilgi yatmaktadır.

Çalışmamız, bu gelişmeleri ortaya koymak için bilginin etkin bir güce sahip olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Bilgiyi iki yönlü bir şekilde kullanan toplumlar zamanın gerisinde kalmamış, bilginin doğru ve ahlaki kullanılması neticesinde, maddi ve manevi anlamda gelişimlerini devam ettirmişlerdir.

Giriş ve üç bölüm olarak ele aldığımız bu çalışmada, Kur'ân perspektifinden bilginin toplumların maddi ve manevi yönden gelişmelerine katkı sağlayan önemli bir araç olduğunu göstermeyi amaçladık. Bilgiyle alakalı âyetleri tasnif ettikten sonra, rivayet, dirayet ve konulu tefsirlere müracaat ettik. Âyet meallerini verirken, Elmalılı M. Hamdi Yazır Meali ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir'den yararlandık. Çalışmamızda bilginin semantik analizini ele almayıp, bununla alakalı yapılmış çalışmalara atıfta bulunarak, daha çok bilginin işlevsel yönünü göstermeyi hedefledik.

Çalışmanın oluşmasında yakın ilgi ve alakalarını esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üye. İbrahim AKGÜN'e, bilgi deneyim ve tecrübesinden faydalandığım diğer hocalarıma teşekkürü bir borç telakki ederim.

İbrahim ORAN

Iğdır 2018

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

TAAHHÜTNAME.....	
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ.....	1
I. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı	7
II. Çalışmanın Amacı ve Önemi	7
III. Materyal ve Yöntem	8
1. BİRİNCİ BÖLÜM	9
1.1. DİN TOPLUM İLİŞKİSİ	9
1.1.1. Toplum ve Din	9
1.2. TOPLUMSAL KALKINMA	15
1.3. KALKINMA VE VAHİY	18
1.3.1. İnsanın Yeryüzündeki Rolü	19
1.3.2. İnsanın Yeryüzünü İmar Etme Vazifesi.....	21
1.3.3. İnsana Her İki Dünyada Güzel Bir Hayat Vaat Edilmesi	23
1.3.4. Maddi Kalkınmaya Teşvik.....	25
1.4. MADDİ KALKINMA	28
1.4.1. İktisat ve Kalkınma	28
1.4.2. Kalkınma Bilgi İlişkisi.....	32
1.5. MANEVİ KALKINMA	34
1.5.1. Din İnanç ve Bilgi Ekseninde Kalkınma	34
1.5.2. İbadet ve Kalkınma	42
1.5.3. Ahlak ve Kalkınma	46
1.6. KALKINMANIN TEMEL DİNAMİKLERİ	50
1.6.1. Eğitim.....	50
1.6.2. Felsefe.....	53
1.6.3. Çalışma Ahlakı	56
1.6.4. Adalet ve Hukuk	59
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	62
2.1. İNSAN VE BİLGİ İLİŞKİSİ.....	62
2.1.1. İnsan ve Bilgi	62
2.1.2. Kur'ân ve Bilgi	64
2.2. CAHİLİYE DEVRİ BİLGİ KAYNAKLARI.....	67
2.2.1. Kâhin ve Arrâflar	67
2.2.2. Envâ	68
2.2.3. Kıyâfe.....	70
2.2.4. Şiir ve Nesep Bilgisi	71

2.2.5. Ehli Kitap Âlimlerine Sorma	72
2.3. KURANDA BİLGİ EDİNME YOLLARI	74
2.3.1. Vahiy.....	74
2.3.2. Kalp.....	75
2.3.3. Akıl ve Tefekkür.....	77
2.3.4. Kur'ân'da Bilgi Kaynağı Olarak Beş Duyular	83
2.4. BİLGİDE SENEVİYYE.....	84
2.5. BİLGİ AHLAKI	86
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	91
3.1. BİLGİ TOPLUM İLİŞKİSİ.....	91
3.1.1. Bilgi Toplum ve Kalkınma İlişkisi	91
3.2. TOPLUMA BİLGİ VE DEĞER KATMADA ÂLİMLERİN ROLÜ	96
3.3. TOPLUMA BİLGİ VE BİLİNÇ KATMADA PEYGAMBERLER.....	100
3.3.1. Toplumsal Terakkide Peygamberlerin Rollerini.....	100
3.3.2. Kur'ân Kıssalarında İlmi Gelişmelere Dair Bilgiler.....	102
3.3.2.1. Hz. Âdem	104
3.3.2.2. Hz. Nuh.....	104
3.3.2.3. Hz. Davut	105
3.3.2.4. Hz. Zülkarneyn.....	107
3.3.2.5. Hz. Süleyman.....	108
3.3.2.6. Hz. Musa	110
3.3.2.7. Hz. İsa	112
SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA.....	116

KISALTMALAR

<i>AÜİFD.</i>	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>AÜİİBFD.</i>	Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
<i>age.</i>	Adı geçen eser
<i>by.</i>	Basımını yok
<i>bkz</i>	Bakınız
<i>Çev.</i>	Çeviren
<i>DİA.</i>	Diyanet İslam Ansiklopedisi
<i>DİB.</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>FÜİFD.</i>	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>Haz.</i>	Hazırlayan
<i>Hz.</i>	Hazreti
<i>İÜİFD.</i>	İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>İÜİFD.</i>	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>Md.</i>	Madde
<i>OMÜİFD.</i>	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>s.</i>	Sayfa
<i>Sy.</i>	Sayı
<i>Sav.</i>	Sallâllahu Aleyhi ve Sellem
<i>TDV.</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>tsz.</i>	Tarihsiz
<i>UÜİFD.</i>	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>Vd.</i>	Ve diğerleri
<i>Yay.</i>	Yayımları

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim iman, ibadet, ahlak ve muamelat esasları üzerine kurulmakla beraber, ilk emri bu konularda olmamış, “Oku”¹ olmuştur. Bilgi edinmenin ilk şartının okumak olması bakımından bu âyet, bilginin önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Kur'ân-ı Kerim'in ilk emrinin “bak” veya “gör” değil de, “Oku” olması çok daha anlamlıdır. Okumak hayatı yeniden üretmektir. Kur'ân'ın “Oku” emrinin ilk emir olması, Kur'ân'ın ilme ve ahlâka dayalı bir yapı inşa etmek istediği açıkça görülür². Kur'ân bizi hakîkate ve hakikatın bilgisine yöneltir; fakat hiçbir zaman hakîkati olduğu gibi çıplak yüzüyle vermez. Hakîkate bilgiyle varılır. Bu açıdan Kur'ân hakîkatin bilgisi veya başka bir ifadeyle Allah tarafından indirilen ilimdir. Allah'ın “El Âlim” sıfatını haiz olması, insanın bilgi sahibi olmasının varlık şartıdır. İnsana bilgi edinme melekesi ve kabiliyeti veren Allah'tır. İnsana bilmediğini öğreten yine “O”dur³.

Yirminci yüzyıla “makine çağı”, “sanayi çağı”, “atom çağı”, “uzay çağı” gibi birçok isim verilmektedir. Asrımız için kullanılan bütün bu sıfatların ifade ettiği manalar tek bir kelime üzerinde birleşir ve toplanır. O zaman yirminci yüzyıla sadece “bilgi çağı” demek yeterli olur⁴. Çünkü yirminci yüzyılda milletler arasındaki bilgiyi elde etme yarışına baktığımızda, toplumların bir bilgi toplumu olması gereği ortaya çıkar. Çünkü bilgiyi elde ederek, vahyin emri ve şemsiyesi altında kullanmak, günümüzde son derece önem kazanmaktadır. Bilgiyi vahiy ve insanlık değerleriyle kullanan toplumlar huzur ve mutluluğu yakalamışlardır. Aksi takdirde bilgiyi amacı dışında kullanan insanoğlunun, kâmil manada huzur ve mutluluğu yakalaması mümkün olmayacaktır⁵. Cabir b. Hayyan: “Allah insana kâinatın bütün sır perdelerini yırtacak kabiliyeti vermiştir”!⁶ derken, insanların vahyin rehberliğinde aklın fonksiyonel hale

---

¹ Alak, 96/1.

² Mehmet Aydın, *Bilgi Bilim ve İslâm*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 1987, s. 28.

³ Alak, 96/5.

⁴ Necmettin Hacıeminoğlu, *Milliyetçi Eğitim Sistemi*, Töre Devlet Yay., Ankara, 1976, s. 7.

⁵ Mehmet Arıca, “Tarihi Gelişim İçinde Bilgi ve Kaynakları”, *FÜİFD*. Sy.3, s. 314.

⁶ Turan Sefer, *Bilimler Tarihiçisi Fuat Sezgin*, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s. 128.

getirilerek, üretilen bilgi sayesinde topluma katacağı değerlerin sınırsızlığına dikkat çeker.⁷

Kur'ân'ın iniş amacı hidayettir. Onu bu özelliğinden uzaklaştıran yorumlardan kaçınmak gerekir⁸. Bunun yanında Kur'ân, ilimlerin ve bilginin kaynağı olması hasebiyle birçok bilim dalının gelişmesine öncülük etmiştir. Fakat Kur'ân'ın amacı insanlara Astronomi ve Fizik öğretmek değil, insanları doğru yola iletmektir. Kur'ân teorik bir bilim kitabı olmayıp, pratiğe dönük bir hidayet kitabıdır.

Kur'ân, insanoğlunu kâinattaki hazinelerden, kara, deniz ve havadan, madenlerden bitkilerden, hayvanlardan Allah'ın yaratmış olduğu her şeyden istifade etmesini istemektedir. Örneğin; “Allah o (yüce) varlıktır ki, emri gereğince içinde gemilerin yüzmesi ve lütfedip verdiği rızkı aramanız için ve de şükredesiniz diye denizi size hazır hale getirmiştir”⁹ âyetinde olduğu gibi insanın denizden istifade etmesini istemiştir. Çünkü kâinatta Allah'ın yaratmış olduğu şeyler, insanın istifadesine sunulmuş ve bunun neticesinde de insanın bunları kullanıp, istifade etmesi istenmiştir.

Kur'ân fen ilimlerine, ilmi hakikate ve keşiflere birtakım işaretlerde bulunsa da onun asıl fonksiyonu yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ruhi ve ahlâki terbiyeyi gerçekleştirip yeryüzünde erdemli bir toplum oluşturmaktır. Kur'ân'da söz konusu hakikat ve keşiflere yer verilmesi asıl gaye değil, temel gayelerin gerçekleştirilmesine vasıta teşkil etmektedir. Bu itibarla Kur'ân tabîi sosyal ilimleri tüm ayrıntılarıyla açıklayan bir kitap değil, sadece bu ilimleri öğrenmeye teşvik edip yol gösteren bir rehberdir. Bundan sonra iş, insanın aklına ve kabiliyetine kalır¹⁰. Âyetler çağın ilmi anlayışına göre yorumlanabilir. Zamanla değişebilen ve gelişen yorumlar, Kur'ân âyetlerini değiştiremez; ancak anlamını günün anlayışına ve ilmi birikimine göre yönlendirebilir¹¹.

---

⁷ Zeki Tan, “Toplumsal Kalkınmada Bilginin ve Kültürün İmkânları Boyutunun İncelenmesi”, **İÜİFD**, Ankara, 2013, Sy.2, s. 120.

⁸ Ahmet Mustafa Meraği, **Tefsîrû'l Merâği**, Dârû'l Fikr, tsz., I, 13.

⁹ Casiye, 45/12.

¹⁰ İdris Şengül, **Kur'ân Kıssaları Üzerine**, Buruç Yay., İzmir, 1995, s. 331.

¹¹ Celal Kırca, **Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri**, Marifet Yay. İstanbul, 1989, s. 22.

Bu bakımdan bazı müfessirler modern dönemde Kur'ân'ın bilimsel tefsiri üzerinde durmuş, müslümanların içinde bulunduğu siyasi ve içtimai sıkıntılardan kurtulmasının bu yolla gerçekleşeceğine inanmışlardır. İslâm dünyasının avrupanın bilim ve teknolojinin gerisinde kalması neticesinde, özellikle gençleri ilim ve kalkınma yolunda onları bilimsel faaliyetlere teşvik etmek adına böyle bir çalışmanın yapılmasına ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyacı hisseden müfessirlerden biri “*el Cevahir fi Tefsiri'l Kur'ân'il Kerim*” adlı eserin müellifi Tantavi Cevherî (ö.1940) gelmektedir. Cevherî müslümanların geri kalmasında tabii bilimleri ihmal etmelerinin rolü olduğunu vurgular. Mısırda İngilizlerin yıldızları gözlemlediğini görünce, neden kendi ülke insanının aynı faaliyetini gerçekleştirmediğinden hayıflanarak, küçük bir kitap kaleme alır. Cevherî'ye göre İngilizler, yıldızları, bitkileri, canlıları izliyor, fakat kendi ülke insanının aynı faaliyeti gerçekleştirme konusunda İngilizler tarafından engellendiğini ifade ediyordu.

Bu tür bilimlerin Mısır'a ancak kısmi bir dahili istiklal geldikten sonra geri döndüğünü düşünen Cevherî, bu engel olmanın sebebinin yine onların yazmış oldukları eserlerden öğrendiği ifade etmektedir. İngilizlerin tabii ve benzeri bilimlere tutkun olmadıkça bitkileri, hayvanları ve yıldızları incelemedikçe ülkesini sevip yurttaşlarına faydalı olamayacaklarını ifade ettiklerini vurgular. Hakiki yurt severlerin bu bilimlere düşkün olduklarını, etrafındaki hayret verici şeylere gözlerini kapamayıp adeta zihinlerinin bunlarla aydınlandıklarını, kalplerinin o vatanda yaşayanlara meylettiklerini ifade eder. Bu bakımdan İngilizler'in Mısır'da gençlerin ülkelerine karşı düşkünlerini azaltmak için bilimi engellediğini ifade eder.¹²

Kur'ân'da fıkıhla ilgili 150 civarında âyet olmasına mukabil bilimlere dair 750 civarında âyet bulunduğunu söyleyen Cevherî, incelenmesini farzı-ayn olarak gördüğü kevnî âyetleri, müslümanların ihmal ettiğini ifade eder ve bir öz eleştiri mahiyetinde bunu şöyle dile getirir: “*Atalarımızın miras âyetleri için yaptıklarını, kevnî âyetler hakkında neden yapmadığımızı bir bilebilseydim*”¹³. Benzer ifadeleri Nobel ödüllü fizik âlimi Prf. Dr. Abdüsselam da dile getirir: “*Rahman'ın yarattığında kusur göremezsin. Haydi çevir gözünü, kusur göreceksin? Sonra tekrar tekrar gözünü çevir. Gözün*

¹² Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî, *el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Kahire 1350, Mülhak, XXVI, 248-249.

¹³ Cevherî, *el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'ân*, III, 19-20.

sana hakir ve yorgun geri döner”¹⁴ âyetini okuyan Abdüselam düşüncelerini şu şekilde dile getirir: “*Bu aslında bütün fizikçilerin inancıdır. Bizi harekete geçiren ve yaşatan inanç budur. Araştırmalarda derinliklere indikçe hayretimiz daha da artıyor. Gözlerimiz kamaşıyor*”. Abdüselam, bu âyetlerin ışığında hareket eden Müslümanların birçok ilimde çığırar açtıklarını, keşifler yaptıklarını belirtir ve bu ruhtan uzaklaşmanın ilimde gerilemelere sebep olacağını belirtir. Bunun yanında Abdüselam Kur’ân-ı Kerim’de hukukla ilgili 250 civarında âyet bulunurken, 750 civarında yani yaklaşık Kur’ân’ın 1/8’i kadar âyetin kâinatı incelemeye davet ettiğini söyler. Bunun neticesinde müslümanların tefekkür etmelerini, aklılarını en iyi şekilde kullanmalarını, ilmi teşebbüsü, içtima-i hayatın bir parçası haline getirmelerini vurgular¹⁵.

Müslüman âlimler bütün ilmi keşiflerinin ve icatlarının kaynağı olarak inaçlarını görürler. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi insanı düşünmeye, tefekküre sevk eden âyetler, onları icatlar ve buluşlar yapmaya yöneltmiş, hem Allah’ın rızasını kazanmak için hem de insanlığa faydalı olmak için gayret göstermişlerdir. Örneğin bir devre adını veren çağının en büyük alimi olarak gösterilen Matematik, Astronomi ve Fizik alanındaki büyük hizmetleriyle tanınan Beyrûnî, ilimden maksadın tamamen gerçeğe ulaşmak olduğunu söyler ve bunu şöyle ifade eder: “Anlattıklarım içinde gerçek dışı olan şeyler varsa Allah’a tövbe ederim. Razi olacağı şeylere sarılmak hususunda Allah’tan yardım dilerim. Batıl şeyleri öğrenip onlardan korunmak içinde Allah’tan hidayet isterim. İyilik onun elindedir¹⁶”. İnsanı Allah’ı tanıma ve bilmede ilerletmeyen ilimin faydasız ilim olarak gören İslâm alimleri, ilmin insanı imana götüreceğini, gerçek ilim sahibi olan kimsenin inanmadan edemeyeceğini söylerler. Yine nobel ödüllü fizik âlimi Abdüselam, ilmin insanı inanmak zorunda bırakacağını: “*Ben insan beynindeki 10 milyar sinir hücresinin birbiriyle bağlantısını görünce iman etmekten başka çare bulamıyorum*”¹⁷ sözleriyle dile getirir.

Beyin konusunda önemli bilimsel araştırmalar yapan Sinan Canan da şu ifedeleri kullanır: “İnsanlığın hafızası ne kadar? 'Benim niçin hafızam doldu' diye bir düşünce

---

¹⁴ Mülk, 67/3.

¹⁵ Şaban Döğen, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, Yeni Asya Yay., İstanbul, 1984, s. 9.

¹⁶ Döğen, *age*, s. 9.

¹⁷ Döğen, *age*, s. VI.

var. İnsan hafızası bizim teknolojimizi aşan bir durum. Hafızanın kayıt yeri belli değil. Ancak bilgisayara benzeterek bir tahminde bulunabiliyoruz. Yaklaşık 20 milyar civarındaki korteksimizde hücre var. Bunlar arasında trilyon kere bağlantı olursa, yaklaşık 2.5 milyon “gigabayt” hafızamız var. Gördüğümüz gibi kocaman bir bellek. Bu hafıza 300 yıl süren HD filmi kaydetmek anlamına geliyor. İlkokuldaki bir hatıranızı hatırlayın, detaya girin. Hiçbir dijital filmde böyle bir çözünürlük yok. Aslında beynimizin hafıza kaydı sınırsız”¹⁸.

Bu ifadeler göstermektedir ki insanda muazzam bir bilgi ve düşünce kapasitesi mevcuttur. İnsan bu bilgi ve düşünce sayesinde hem imana ulaşabilir hem de imanı ziyadeleştirir. İnsan bildikçe ve bir dalgıç gibi ilmin derinliklere daldıkça, hem hayreti artar hem de Allah’a daha da yak(ın)laşarak imanının kalitesini artırır. Bu bakımdan bilgi imanın kalitesini artırır diyebiliriz. Belki günümüz Müslümanları, ilk asırdaki selefleri gibi kainatı incelemeye davet eden âyetlerin verdiği mesajlara kulak verselerdi, herkesten önce medeniyetin ilerlemesi için gerekli buluşları ortaya koyar ve herkesten önce uzayı keşfedebilirlerdi. Çünkü Kur’ân âyetleri, doğada geçerli olan yasaları ortaya çıkarıp keşifler yapmaya, kalkınma ve ilerlemeye davet etmektedir. Göklerde ve yerde olan her şeyin insanın hizmetine sunulması, endüstriyel çalışmayı da açık bir şekilde kapsamaktadır. Çünkü böyle bir çalışma olmadan doğadan yararlanmak söz konusu olamaz¹⁹.

“...Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır”²⁰ ve “Allah Adem’e bütün isimleri öğretti...”²¹ âyetleri Kur’ân’ın bilginin ve ilimlerin kaynağı olduğunu gösterir. Fakat her şeyin Kur’ân’da olması demek bunların tafsilatlı bir şekilde anlatılması değildir. Kur’ân bu konulara sadece işareten veya remzen, ya da zahiren-batınen atıfta bulunarak, geri kalan kısmını insana bırakmış, bunları tefekkür suretiyle ilim ve bilgi elde etmesini istemiştir. Kur’ân tarih boyunca pek çok ilmin tezahür etmesine kaynaklık etmiş, yeni fikir ve düşüncelerin neşvü nema bulmasında münbit bir ilahi me’haz olmuştur.

¹⁸ <https://www.haberler.com/beyin-300-yil-suren-hd-film-kaydedebilir-5143126-haberi/> 10.02.2018.

¹⁹ Abdalbaki Güneş, *Kur’ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, Gündönümü Yay., İstanbul, 2005, s. 66.

²⁰ En’am, 5/59.

²¹ Bakara, 2/31.

Kur'ân gibi temel hedefi insanın dünya ve ahiret faydasını temin etmek olan bir kitabın muhtevasının kapsamlı olması kaçınılmazdır. Kur'ân ve kâinat kitabının birlikte okunmasıyla, onlardan muhtelif bilgi ve ilim çıkartılabilir. Yine her ikisinin okunmasıyla, hem dünyevî hem de uhrevî her türlü hayır elde edilir²². Kur'ân ilimlerin ortaya çıkmasına ve gelişmesine kaynaklık eder. Kelâm ilminin tamamı fikhın ana esasları Kur'ân'da mevcuttur. Yine Fıkıh Usûlü, Nahiv ve Lügat, Tasavvuf ilimleri, ahiret haberleri ve güzel ahlâk prensipleri de Kur'ân'da bulunana ilimlerdir²³.

Bunun yanında Fahreddîn Râzî ((ö.606/1210) Kur'ân'da bulunan ve kâinatın işleyişi ile ilgili birçok tabî ilimden bahsetmektedir. Gökyüzü, yeryüzü, hava, rüzgâr ve denizlerle ilgili ilimlerin yanı sıra yaratılış ve insanlık tarihine dair ilimlere dikkat çekmektedir. Bütün bu ilimler, Yüce Allah'ın fiilleri ile ilgili olan kısımlardır. Bu bağlamda güneşe ve aya²⁴ gece ve gündüze,²⁵ yıldızlara,²⁶ dair bilgiler Kur'ân'da mevcuttur. Yeryüzünün bir beşik gibi olması²⁷ ve emre amade kılınmış, boyun eğmiş olması, denizlerin hallerine dair bilgiler,²⁸ rüzgârlar,²⁹ gök gürültüsü ve şimşek³⁰ gibi pek çok unsurla alakalı olarak Kur'ân'da bilgiler bulmak mümkündür. “Keza insan bedeni ile ilgili olarak Yüce Allah, insanın gözü, kulağı, dili, aklı ve anlayışındaki harikalara dair bilgiler vermiştir. İnsanlık tarihine dair ilimlere gelince, Yüce Allah, Kur'ân'da, âlemin ilk yaratılışından kıyametin sonuna kadar, Peygamberlerin ve hükümdarların tarihi ile insanların hallerine dair nice bilgilerden bahsetmiştir. Kur'ân, işte bu denli yüksek ve yüce ilim çeşitlerinin izahını kapsamaktadır”³¹. Bu yönüyle Kur'ân, bütün ilimleri kapsamaması yönüyle mucizevî bir kitaptır.

²² Ebû Abdillâh Ebu'l-Fadl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî *Mefâtîhu'l-Gayb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1981, IV, 130.

²³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, II, 106-107.

²⁴ A'raf, 7/54.

²⁵ Zümer, 39/5.

²⁶ En'âm, 6/97.

²⁷ Tâhâ, 20/53.

²⁸ Nahl, 16/14.

²⁹ A'raf, 7/57; Hicr, 15/22.

³⁰ Ra'd, 13/13; Nûr, 24/43.

³¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXVI, 234-235.

İşte bundan dolayı “Müslüman düşünürler ilim tabirinden sadece vahye dayanan dinî ilimleri anlamamışlardır. Çünkü Hz. Âdem’e secde edilmesini sağlayan, kendisine öğretilen eşyanın isimleri, dînî dünyevî tüm bilgileri içerir. Dolayısıyla İslam’da sanatlar ve gözlem, deney ve araştırmaya dayalı aklî ve felsefi ilimler de dâhil bütün ilimler vahyin özü olan tevhit düşüncesini ve tabiattaki vahdeti sergiler”³².

I. Çalışmanın Konusu ve Kapsamı

Bilgiyi taşıyabilecek ve onu yeryüzünde Rabbinin rızasına uygun bir hayat için kullanabilecek varlık insandır. Bilgiyi vahiy ve insanlık değerleriyle kullanan toplumlar huzur ve mutluluğu yakalamışlardır. Aksi takdirde insanlığın kâmil manada huzur ve mutluluğu yakalaması mümkün olmayacaktır. Biz de bilginin insanoğlunun ve toplumların gelişimlerine olan katkısını göstermek için, bu konuyu ele aldık. Bilgiyi amacı doğrultusunda kullanan toplumların maddi- manevi gelişimine katkı sağlayan önemli bir vasıta olduğunu göstermeye çalıştık. Konumuzun kapsamını bilginin semantik incelenmesinden ziyade, Kur’ân çerçevesinde onun işlevsel yönü teşkil edecektir.

II. Çalışmanın Amacı ve Önemi

İnsanoğlunun yolunu aydınlatan, onların gelişimlerine katkıda bulunan ve uğruna yolculuğa çıkılacak kadar bir değere sahip olan şüphesiz bilgidir. Bilgi, insanı güçlü kılar ve insan bilgi yoluyla eşya üzerinde hükmetme kabiliyetine sahip olur. Bilgi sayesinde eşyaya hükmeden insanoğlu, kalkınmaya ve gelişmeye bir adım daha yaklaşmış olur ve giderek bu süreci tamamlar. Çalışmamızın amacı bilginin kalkınmaya olan etkisini ve toplumun maddi-manevi gelişmesine olan katkısını göstermektir. Bu bakımdan bilgi ve kalkınma konusunda bundan sonra yapılacak daha kapsamlı çalışmalara tezimizizin katkı sağlayacağını umuyoruz.

---

³² Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm’da Bilim ve Medeniyet*, İnsan Yay., İstanbul, 1991, s. 18.

III. Materyal ve Yöntem

Çalışmamız sosyal bilimler alanına dâhil olduğu ve temel olarak yazılı literatüre dayandığı için yöntem olarak dökümantasyon metodunu tercih ettik. Bununla birlikte konumuz açısından önemli ve ele aldığımız konulara ışık tutacak âyetleri tespit ettik. Bu âyetleri tefsîr ilminde yapılan yorumlar çerçevesinde, bazen âyet âyet bazen konulu tefsîr yöntemiyle ve bazen de Kur'ân'ın genel düşüncesinden hareketle anlamaya, değerlendirmeye gayret ettik. Araştırmamızda dökümantasyon yönteminin gereği olarak kaynakları tarayarak veriler elde ettik.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

1.1.DİN TOPLUM İLİŞKİSİ

1.1.1.Toplum ve Din

Her bütünün birtakım parçalardan oluşması gibi toplum da bir bütündür ve birtakım parçalardan oluşmaktadır. Bu parçaların ahenkli ilişkisi sonucunda toplum adı verilen sosyal bir varlık oluşur. İnsan tek başına yaşayamaz ve daima başkalarına muhtaçtır. Zira Allah, insanı gıdasız yaşayamayacak şekilde yaratmıştır. İnsan bu ihtiyaçlarını tek başına karşılayamaz. İnsan birtakım ihtiyaçlarını karşılamak için yakınlarıyla dayanışma içinde olmalıdır ki hayatını sürdürebilsin. Toplumsal hayat olmaksızın insan, ne varlığını garantiye alabilir, ne de Allah'ın dünyadaki halifesi olarak görevini yerine getirebilir³³.

Kur'an-ı Kerim'e bakıldığı zaman, ana konu ve asıl meselenin, insan ve toplum eksenli olduğu görülür. Çünkü Kur'an, insan ve toplumların mutluluk ve refahını tesis etmek için gönderilmiş, sağlıklı bir toplum temellerinin atılmasını hedeflemiştir. Kur'an'ın 23 yıl süren nüzul süreci düşünülecek olursa, onun asıl gayesinin ideal bir insan-toplum inşasını amaçladığı ve bu ideali de gerçekleştirmesi için insanlığa rehberlikte bulunmayı gaye edindiği görülür³⁴.

Toplum; insan ilişkilerinin bir tür düzeni olarak telakki edilebilir. Bu nedenle toplumun varlığı insanın var olmasına bağlıdır³⁵. İnsanı kuşatan ve ilişki içinde olduğu bir çevresi de insanın kendisidir. İlk inen âyetten itibaren insanın kendisine dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda insanın kendi nefsinde ve zatında Allah'ın varlığını gösteren ayetler³⁶ olduğuna dikkat çekilerek, insan-Allah ilişkisi vurgulanmaktadır.

---

³³ Zeki Aslantürk & M. Tayfun Amman, *Sosyoloji*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2008. s. 141-142.

³⁴ Ebu İshak İbrahim b. Musa Şâtibî, *Muvafakat*, Darû'l İhya'î'l Kutubi'l Arabî, Beyrut, 1991, II, 4.

³⁵ Sulhi Dönmezer, *Toplum Bilim*, Beta Yay., İstanbul, 1999, s. 42.

³⁶ Zariyat, 51/21.

Toplum, somut bir bütün olarak, çeşitli olayların ve öğelerin, birbirlerine olan karşılıklı etkilerinden meydana gelen hareketli, dinamik bir dengedir³⁷. İnsanların eylem ve etkileşimleri belli kurallara uygun olarak meydana geliyorsa, toplum ortaya çıkar³⁸. Toplum karşılıklı ihtiyaçlardan doğar. Sosyoloji ilminin kurucusu sayılan İbn-i Haldun insanın tek başına yaşamasının zor olduğunu bir topluluğa ihtiyaç hissettiğini şu şekilde dile getirir: “İnsanlık için toplumsal yaşam kaçınılmaz bir gerekliliktir. İnsan, doğası gereği sosyal bir varlıktır. Yani topluluk halinde ve toplum içinde sosyal bir varlık olarak yaşaması kaçınılmazdır. Fert tek başına tüm gereksinimlerini gideremez”³⁹.

Filozoflar insanın medenî bir varlık olduğunu söylemiş ve bu noktaya işaret etmek istemişlerdir. Yani insanın bir toplum içinde olmaksızın hayatını sürdürmesinin imkânsız olduğunu belirtmişlerdir⁴⁰. İnsanın yalnız başına yaşamadığını Kur’ân-ı Kerim şöyle ifade etmektedir: “Ey İnsanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabbinize hürmetsizlikten sakının”⁴¹.

Toplumlar, sosyal tip itibariyle aynı yaşam standardına, toplumsal özelliklere sahip değildir. Her ne kadar benzeşen taraflar varsa da farklı sosyal yapı ve sistem içerisinde farklı aktiviteleri icra etmişlerdir. Bunlar, Kur’ân’ın da işaret ettiği gibi muhtelif yerlerde, muhtelif milletlere ve ırklara ayrılmışlar, farklı örflerin, geleneklerin ananelerin içerisinde yer alarak kendi kültürlerini oluşturmuşlardır⁴².

Kur’ân-ı Kerim’e bakıldığı zaman, yaratılan ilk insan ve Peygamber olan Hz. Âdem’in yalnız yaşamadığını görürüz. Kendi çocuklarının dini yaşayış tarzlarından ziyade, bir arada yaşamaları, Kur’ân’da anlatılır⁴³. Bu süreç insanla başlayıp insanla devam eder. O halde varlığı zaruri olan bu topluluğu birarada tutmada birtakım unsurların olması gerekir ki toplum birarada bulunsun ve sosyal etkileşim yaşansın.

³⁷ Nurettin Şazi Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 28.

³⁸ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995, s. 42.

³⁹ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Yeni Şafak Yay., İstanbul 2004, s. 79.

⁴⁰ Ahmet Arslan, *İbn Haldun*, Vadi Yay., Ankara, 1997, s. 98.

⁴¹ Nisa, 4/1.

⁴² Mehmet Babayiğit, *Kur’ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, Yediveren Kitap, Konya, 2003, s. 26.

⁴³ Nisa, 4/1.

Aynı toplumda yaşayan insanların tek tip ve tekdüze olması mümkün olmadığına göre, değişik din, ırk mezhep, renk, sınıf ve diğer alt grupların da içinde yaşayabileceği bir toplum yapısının oluşturulması bir zorunluluktur⁴⁴. İşte din, kökü kutsalla bütünleşen ve fertleri derinden etkileyen gerçek bir sistemdir. Bu açıdan din, diğer unsurları birleştirmekte fertleri birbirine bağlamaktadır ve bir binanın tuğlalarını birbirine sıkı sıkıya bağlayan bir çimento görevi üstlenmektedir. Dini açıdan yapılan birtakım ritüeller ruhani duyguları yüceltmekte, basit ve bayağı duyguları da törpülemektedir. Bu sebepten din, İnsanlık tarihi boyunca fonksiyonel olmuştur ve olmaya da devam edecektir⁴⁵. Din, çeşidi ne olursa olsun fert ve toplumun huzuru için daima gerekli bir müessese olmuş, kendisine ihtiyaç duyulmuş ve hiçbir zaman ondan uzak kalınmamıştır⁴⁶.

Gazali'ye göre, kişinin, din ve toplumun dışında mevcudiyetinin icaplarını gerçekleştirebilmesi mümkün değildir. Gazali insanlar arasındaki münasebetleri ikiye ayırmakta ve onların ferdi ve sosyal olmak üzere iki görünüşünün bulunduğunu öne sürmektedir. Hatta Gazali'ye göre bu durumu dinde de gözlemek mümkündür. Yani dinin de bir yandan tamamen ferdi ilgilendiren sübjektif ve bir de toplumu ilgilendiren objektif yönü bulunmaktadır. Gazali'ye (ö.505/1111) göre insanların sosyal varlıklar oluşları din, hukuk, siyaset ve devletin varlığına ihtiyaç hissettirir. Din, insan toplumunun temelini oluşturur⁴⁷.

Aynı durum, batılı ilim ve fikir adamlarının da dikkatlerinden kaçmadığı kaynağı ne olursa olsun, insanın var olduğu yerde dinin varlığının sürdürdüğünü ve dinsiz bir milletin bulunmasının söz konusu olamayacağına, geçmişten günümüze kadar dinin var olduğuna, dinin ön planda olan bir kurum olduğuna dikkat çekerler. Örneğin Bergson

---

⁴⁴ Dönmezer, *Sosyoloji*, Savaş Yay., Ankara, 1984, s. 6.

⁴⁵ Tan, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, Ark Yay., İstanbul 2010, s. 27.

⁴⁶ Frayer Hans, *Din Sosyolojisi*, Çev. Turgut Kalpsüz, AÜİF., Yay., Ankara, 1974, s. 77.

⁴⁷ Enver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 104.

(1859-1941) bu hususu şu sözüyle ifade eder: “Geçmişte bulunduğu gibi bugün de ilimsiz, sanatsız, felsefesiz toplumlar bulunacaktır, fakat dinsiz bir toplum asla”⁴⁸.

Onun bu ifadesi, bu durumu batılı bir fikir adamı gözüyle teyit eder. Tarih felsefecisi Arnold Toynbee'nin ifadesiyle: “Yarının dünya gündeminde birinci mesele din olacaktır. Din, insan ırkının en ciddi meselesidir ve olmaya da devam edecektir”⁴⁹

İnsanlık için gönderilen bir mesajın insandan ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Böyle bir şeyi tahayyül etmek insanı ruhsuz olarak yaşatmaya benzer. Cemiyetimizin içtimai ve iktisadi yönden kalkınmasının temeli bir nevi alt yapı durumunda olan toplumsal barışın temin edilmesi gerekir. Bunu gerçekleştirmenin yolu da toplumun çimento görevini üstlenen ve önemli bir unsur olan “*dini*” görünür ve fonksiyonel hale getirmektir⁵⁰.

“Tarih boyunca toplumsal düzenin kuruluşunda ahlâki değerlerin yükselmesinde din ile yakından veya uzaktan alâkası olan doğrudan veya dolaylı olarak insanı ilgilendiren, ilim dallarının gelişmesinde kültür ve medeniyetin tekamülünde, ekonomik ve ticari faaliyetlerde, din kadar derinden rol oynamış başka bir kurum olmamıştır. Mesela; sanat, edebiyat, felsefe, şiir hep bu alanın ürünüdür. Yani, günümüze kadar gelen medeni toplumların geçmişlerine bakıldığında nerede bir din varsa ya da dini bir müessese zuhur etmişse, orada yeni bir medeniyet, yeni bir kültür, veya yeni bir dünya görüşünün yeşerdiği görülmüştür”⁵¹.

Din, Fert hayatında önemini koruduğu gibi toplum hayatında da aynı önemi korumaktadır. “İnsanlık tarihinde pek çok özelliğiyle tanınan toplumların yanı sıra onların en bariz niteliklerinden biri ve en önemlisi inançlar olmuştur. Dini toplumsal açıdan lüzumlu görenler anarşinin, adaletsizliğin, her tür haksızlık ve kötülüğün önleyicisi ve bir nevi emniyet gücü olarak görmekte-dirler. Çünkü din, müntesiplerini

⁴⁸ Henry Bergson, *Les Deux Sources De La Morale Et De La Religion* Paris. 1948, 105; naklen, Cevdet Kılıç, “Felsefe Din Akıl Vahiy İlişkisi Bağlamında Din Kavramı ve Günümüz Din Toplum İlişkisi” *FÜİFD*, Sy.,4, Elazığ, 1999, s. 109.

⁴⁹ Arnold Toynbee, *Medeniyet Yangılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, Yeryüzü Yay., İstanbul, 1991, s. 39.

⁵⁰ Tan, “*Tolumsal Barışın Sağlanmasında Dinin Rolü*” *Uluslar Arası Din Bilimleri Çalıştayı*, İğdir Üniv. Yay., Aralık, 2017, s. 283.

⁵¹ Kâmuran Birand, *Din Kavramının İncelenmesi Hakkında*, AÜİF. Yay., 1961, s. 15.

umutsuzluktan, ruhî çöküntüden uzaklaştırma ve güçlü bir toplum kurma gayesini gütmektedir”⁵².

Dini olmayan ilkel bir toplumun bile bulunmadığı⁵³ bir yer kürede kutsalla ilişkisi olmayan bir toplumun bulunması düşünülmez. Çünkü manevî dinamiklerin toplumu bütünleştirici ve topluma süreklilik özelliği kazandırdığı dikkatten kaçırılmamalıdır⁵⁴. Kur’ân-ı Kerim gönül bağlarının ekonomik imkânlarla bir araya getirilemeyeceğini şöyle ifade eder: “Onların yüreklerini Allah kaynaştırdı; eğer sen yeryüzünün bütün servetini harcasaydın, onların yüreklerini arasını kaynaştıramazdın; ama Allah onları birleştirdi; çünkü her işinde mükemmel olan, her hükmünde tam isabet kaydeden yalnızca O dur”⁵⁵.

Toplumda yaşayan fertleri bir araya getiren hususa menfaatler ağı denilse dahi, sağlam bir toplumsal yapıyı teşekkül ettirmenin yolu insanların maddi ilişkilerinden ziyade manevi boyutu ile bir araya getirilmesi olsa gerektir. Türkiye’nin önde gelen kamuoyu araştırmacılarından A&G Araştırma Şirketi’nin sahibi Adil Gür’ün, son seçmenin kimliği ve tercihiyle ilgili kamuoyu araştırması yapmış ve şöyle bir sonuca ulaşmıştır: “Biz araştırmalarda, “Sizi bir arada ne tutuyor? Dil mi, bayrak mı, aynı toprak üzerinde yaşamak mı, Din mi” diye sorduk. Halkın yüzde 72,5’u: ‘Bizi bir arada tutan en önemli şey; Din’ diye cevap verdi”⁵⁶. Bu durum göstermektedir ki, toplumun birlik ve beraberlik çimentosu dindir. Dini toplumdaki yok saydığımızda ya da dinin getirmiş olduğu toplumsal düzeni sağlayıcı kuralları uygulamadığımızda, toplumda birlik ve beraberlik olmayacağı gibi kaos ve anarşi başgösterir.

Bu bakımdan din sosyal hayatta birleştirici ve bütünleştirici bir etkiye sahiptir. Örneğin Medine’de bulunan Evs ve Hazrec kabilesi yüzyıl birbirleriyle savaşmışlar ve her iki taraf bu savaş neticesinde birçok kayıplar vermişti. Bu iki kabile, İslâm’la müşerref olunca barıştılar, kardeş oldular. Şa's b. Kays isimli bir Yahudi'nin fitne

⁵² Osman Cilacı, *Günümüz Dünya Dinleri*, DİB. Yay., Ankara, 1985, s. 25.

⁵³ Dönmezer, *Sosyoloji*, 260.

⁵⁴ Tan, “*Toplumsal Kalkınmada Bilginin ve Kültürün İmkânları Boyutunun İncelenmesi*”, 101.

⁵⁵ Enfal, 8/63.

⁵⁶ www.agarastirma.com.tr/arastirmalar/gundeme-dair-roportaj-2-nese-duzel/ Erişim tarihi. 07.12. 2017.

hareketiyle bölünmek üzere iken, Hz. Peygamber duruma müdahil oldu ve her iki tarafı yatıştırdı. Bu olay üzerine şu ayetler nazil oldu⁵⁷:

*"...Ey iman edenler! Allah'tan hakkıyla korkun ve ancak Müslüman kişiler olarak can verin. Toptan Allah'ın ipine sarılın, parçalanmayın. Allah'ın üzerinizde olan nimetini hatırlayın. O zaman siz birbirinize düşmandınız da, Allah kalplerinizi birbirine ülfet ettirdi. Böylece, O'nun nimetiyle kardeş oldunuz. Ateşten bir çukurun tam kenarında idiniz de, Allah ondan sizi kurtardı..."*⁵⁸

Ayette de ifade edildiği gibi bir din toplumda yayılıp yerleştikten sonra, orada değerler inançlar ve davranış tarzıyla hayat bulur, toplumun diğer kurumlarıyla kaynaşır. Böylece din toplumdaki bireyleri dini ve sosyo- kültürel açıdan birleştirir, kaynaştırır. Din ile toplum arasındaki karşılıklı ilişkiye dinin topluma etkisi yönünden baktığımızda karşımıza oldukça zengin bir malzeme çıkmaktadır. Bütün dinler toplumsal yapıyla ilişki halindedir. Bu ilişki sayesinde dinler toplumları etkiler ve değiştirir. Her şeyden önce toplumsal örgütlenme ve davranışların şekil muhtevası dinin etkisine açıktır. Din, ilkel kültürlerden başlayarak aile, kabile, boy, millet gibi doğal birliklerle yakından alakadardır. Çünkü dinler bu tür topluluklarda tabii gruplarla kaynaşmış olarak bulunur. Burada din hem zihniyet, hem de örgütlenme açısından bu birlikleri etkiler. Bu etki özellikle zihniyetler üzerinde olur. Her din inananlarına yeni bir zihniyet getirir⁵⁹.

Dinin topluma etkisinin olabileceği gibi toplumun da dine etkisinden söz etmek mümkündür. Budurum daha çok dini istismar etmek şeklinde ortaya çıkar. Ayetle ayetin yerini değiştirmek, Allah'ın kelimasını değiştirmek, Allah'ın kelimelerini değiştirmek, Kur'an'ı değiştirmek ve nihayet dini değiştirmek gibi toplumsal hayat için büyük önemi olan eylemleri gerçekleştirmek, din istismarının kendini gösterme şekilleridir⁶⁰. Yüce Allah, Allah'ın kelimasını değiştirmek isteyenleri şöyle nazara verir: *"Siz ganimetleri almak için gittiğinizde, seferden geri kalanlar: 'Bırakın bizde*

⁵⁷ Şadi Eren, "Din ve Toplum", *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı*, İğdır Üniv. Yay., İğdır, 2017, s. 13.

⁵⁸ Âl-i İmran, 3/102-103.

⁵⁹ Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, *Din sosyolojisi*, Gündüz Eğitim Yay., Ankara, 2011, s. 44.

⁶⁰ Bayraktar Bayraklı, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, MÜİF Yay. İstanbul, 1999, s.174.

arkanızdan gelelim' diyeceklerdir. Onlar Allah'ın sözünü değiştirmek isterler⁶¹". Bazı insanların Allah'ın kelamını değiştirme teşebbüsünde bulunabileceği ihtimalini, bu âyet bize ifade etmektedir.

Yine Yunus suresinin 15. âyeti Kur'an-ı değiştirmek isteyenleri şöyle nazara verir: *"Onlara âyetlerimiz açık açık okunduğu zaman, bize kavuşmayı beklemeyenler: 'Ya bundan başka bir Kur'ân getir ya da bunu değiştir' dediler. De ki: Onu kendiliğinden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben bana vahyolunandan başkasına uymam. Çünkü Rabbime isyan edersem, elbette büyük günün azabından korkarım"*.

Yine Mü'min suresinin 26. âyetinde: *"Firavun: 'Bırakın beni Musa'yı öldüreyim. Rabbime yalvarsın. Çünkü ben onun dininizi değiştirmesinden korkuyorum yahut yeryüzünde fesat çıkasından korkuyorum' dedi"*. Firavun'un bu ifadesinden şu ortaya çıkmaktadır: "Dini değiştirmekle yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak aynı anlamı ifade etmektedir. Demek ki dinin değişimi toplumda fesat denen kötünden yana köklü bir değişimi meydana getirecektir. Firavun bu kötü değişimden korkmaktadır. Çünkü gerçekte temelleri olmayan sahte düşüncelerini, din olarak dayatmak istemektedir. Aslında kendi otoritesinin sarsılmaması için dini vasıta olarak kullanmaktadır. Gerçekte hak olan din, değiştirilmeye kalkılırsa, kötünden yana toplumda büyük bir değişimin meydana gelmesi doğaldır. Gerçek dinin meydana getireceği değişim de o nisbette olumlu bir değişimi ve toplumsal kaliteyi oluşturacaktır"⁶².

1.2. TOPLUMSAL KALKINMA

21. yüzyılda insanının sosyal ve kültürel hayatında çok hızlı ve büyük gelişmeler olmuştur. Sanat, edebiyat ve icatların yanı sıra, insanoğlu kâinatta var olan madde kanunlarının sırlarını sürekli aramış, bilimsel çabalarının sonucu olarak, bugünkü ileri teknoloji aşamasına ulaşmıştır. Şüphesiz bütün bunlar her alanda insanın mutluluğu için yapılmıştır. İnsanların yazılı tarihi içerisindeki gelişme hızı ile ilgili yapılan karşılaştırmalar göstermektedir ki, insan hayatında meydana gelen bu maddi

⁶¹ Fetih, 48/15.

⁶² Bayraklı, *Kur'ân'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, s. 171-173.

gelişmenin, son yüzyıllarda görülen gelişmenin, tarih boyunca elde edilenden kat kat fazla olduğudur⁶³. Bunun en büyük sebebi, bilgi üretme ve bilgiye ulaşma hızıdır. Google'ın başkanı Eric Schmidt'in şu ifadeleri bunu açık bir şekilde ortaya koyar:

*“Uygarlığın ilk gününden 2003 yılına kadar, insanlık, beş exabit veri üretti; şimdilerde biz, beş exabit veriyi her iki günde bir üretiyoruz ve bu hız her geçen gün artıyor”*⁶⁴. Şimdi 2018 yılındayız ve bu rakamın günlük ne kadar olduğunu tahmin etmek bile zordur.

Bir bilgiyi dünyanın dört bir tarafına, saniyeler içinde göndermek ise bu gelişim başka bir göstergesidir. Örneğin Türkiye'nin en çok kullanılan sosyal ağı “facebook” ta dünyada günlük 8 milyar video izleniyor⁶⁵. Bu rakam dünya nüfusunun da üzerinde. Paylaştığımız bir bilgi, anında tüm dünya nüfusun sayısı kadar bir muhatap kitlesi bulabiliyor. Dünya hızlı bir şekilde değişiyor ve gelişiyor. Kalkınmak isteyen toplumlar bu değişim ve gelişim hızına ayak uydurmak zorundadır. Bu da ancak bilgiyi elde etme ve kullanma becerisiyle mümkün olur.

Bugün dünyada kalkınmayı sağlayacak ve toplumları rekabette öne geçirecek en önemli vasıta bilgidir. Toplumlar bilgiyi işlevsel hale getirip, üretim sürecinde hızlıca değerlendirirse, rekabette öne geçmeyi başarırlar. “Örneğin, Amerika’da çalışabilir nüfusun sadece %2’si yani üç buçuk milyon insan tarımda çalışmaktadır. Ama teknolojinin etkinliği sayesinde bu üç buçuk milyon insan, iki yüz elli milyon insanı beslediği gibi yeryüzüne de tarım ürünlerini ihraç etmekte. Aynı şey sanayide de söz konusu. ABD’nin çalışabilir nüfusunun sadece %19 sanayide çalışıyor. Bu %19’luk nüfus sadece Amerika’ya değil, tüm dünyaya yeten bir üretim gerçekleştiriyor. Bu durum göstermektedir ki daha az insanla daha fazla üretim yapılması ise “Bilgi” sayesinde gerçekleşen bir durumdur”⁶⁶.

Kalkınma sürecinde dünyada olup bitenleri izleyip, bunlar hakkında fikir sahibi olmak önemlidir. Çünkü çağımızda kalkınmalarını bir an evvel gerçekleştirmek isteyen

⁶³ Muhsin Abdülhamit, *İslam ve Toplumsal Kalkınma*, Çev. Mehmet Çakır, Koba Yay., İstanbul, 1993, 5.

⁶⁴ Erişim tarihi.21.01.2018. <http://www.haberturk.com/medya/haber/968257-bu-bir-hosbulduk-yazisidir>

⁶⁵ Erişim tarihi. 15.11.2017. <https://blog.sagipl.com/visual-social-media-content-marketing-statistics/>

⁶⁶ Tan, “İslamın Hedefi Bilgi Toplumu Oluşturmaktır”, *Hakses Aylık Dergi*, Ekim 2004, Sy., 478, s. 23.

pek çok ülke, gelişme hevesi ve gelişme potansiyeline sahip olmalarına rağmen, bir türlü bunu başaramamaktadır. İyi niyetle kalkınmayı arzu eden ülkelerin çoğu zaman gelişmiş ülkeler tarafından istismar edildiği de bir başka durumdur. Gelişmiş ülkelerin, geri kalmış ülkelere, devamlı kendilerinin bir pazarı ve borç verilen ham madde ihracatçısı ülkeler nazarıyla bakmaları, kalkınma çabası içerisindeki ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle gerek kalkınmayı arzu edenlerin, gerekse aynı yönde çalışma yapacak olanların konuyu her açıdan değerlendirebilmeleri için dikkatli, esnek ve şuurlu bir zihin yapısına sahip olmaları gerekir⁶⁷.

Kalkınma ne kadar kapsamlı ve şuurlu bir şekilde ele alınırsa, İslam toplumları hedeflerle o nispette çabuk varır. Kalkınma şuuru, bireyin kalkınma adına ne düşündüğünü ne yaptığını, nasıl ve niçin hareket ettiğini, kalkınmanın niçin gerekli olduğunu bilmesi ve kalkınma ile ilgili tavır ve davranışlarından haberdar olmasıdır. Kalkınma, bireyi gereğini yerine getirmek için harekete geçiren aktif bir farkındalıktır⁶⁸. Bir Müslüman'ın bilinçli bir şekilde ilim yapması, zamanını faydalı bir şekilde değerlendirmesi, işini en güzel bir şekilde yerine getirmesi ve güvenilir olması ve bilinçli olması gerekir. Şuurlu olmanın gereği de, aynı zamanda kalkınmanın önemli kıriterleri olarak kabul edilen bu davranışların hayata geçirilmesi ile mümkündür. İslam dini gelişmeyi, kalkınmayı teşvik eden bir din olmasına rağmen, son dönemlerde Müslümanların kalkınma konusunda bir atılım gerçekleştirememiş olmaları, durumun bir şuur meselesi olduğunu ortaya koymaktadır⁶⁹.

Kalkınma iki yönlü bir oluşumdur. Nasıl ki insan sadece bedenden ibaret değilse, geliştirilmesi tezkiye edilmesi gereken asıl yönü ruhuysa, toplumlarında asıl gelişmesi gereken yönü maddi tarafı değil manevi yönüdür. Çünkü insan sürekli madde yönünden beslenir, mana yönü aç bırakılırsa, ne kadar kural ve caydırıcı etken koyulursa koyulsun yeterli olmayacaktır. Esasen bir toplumu top yekün kalkındırmak maddi ve manevi anlamda o toplumu terakki ettirmekten geçer. Kur'ân-ı Kerim'de imandan sonra sık sık salih amel kavramının zikredilmesi, öncelikli olarak insanın manevi yönünü geliştirmek içindir.

---

⁶⁷ Martin Buber, *Sen ve Ben*, Çev. İnci Palsay, İnci Kitabiyat Yay., Ankara, 2003, s. 125.

⁶⁸ Hasan Aslan, "İnsan Faktörü ve Bilinçlilik Düzeyinin Kalkınmaya Etkisi" *İÜİFD*, Sy., 2, 2007, s. 312.

⁶⁹ Aslan, "İnsan Faktörü ve Bilinçlilik Düzeyinin Kalkınmaya Etkisi", s. 134.

1.3.KALKINMA VE VAHİY

İnsan bedeniyle dünyaya, ruhuyla manevi aleme bağlı olan bir varlıktır. Çağdaş iktisatçı araştırmacılar, kültür siyaset ve onları çevreleyen sosyal, düşünsel, dini geleneksel değerlerden uzak kalmış iktisat fikrine karışı çıkmışlar ve iktisadın diğer alanlardan ayrı kalamayacağını vurgulamışlardır. Bu bakımdan insanın önem vermek zorunda olduğu, kendisinden uzak kalamayacağı alanların başında iktisat gelir⁷⁰. Max Weber “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*” isimli eserinde ekonomik düşünüş biçiminin içinde doğduğu toplumdaki inancın ahlaki yapısıyla bağımlı olduğunu, dinin ekonomiyle ve çevresindeki sosyal tabakalaşma ile bağlantılarının bulunduğunu belirtmiştir⁷¹.

İndirilen ilk ayetlerin okuma ve yazma eksenli olması, vahyin statik değil aktif bir toplum yapısı oluşturmasını amaçlamaktadır. Bu bakımdan vahiy kalkınmanın itici gücü konumundadır. Örneğin yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ilk önceleri kapitalizme yön veren düşünce Protestan ahlaktır. Ekonomik gelişmede bu ruh aktif bir rol oynamıştır. “Akılcı, düzenli ve sürekli çalışma, Tanrı’nın hoşnutluğunu kazandıran davranışlardır. Çalışkanlık ve ölçülülüğün yanında, genç bir adamın bütün ticari işlerinde, ilerlemesini sağlayacak dakiklik ve adaletten daha önemli başka bir şey yoktur”⁷² diyen Max Weber, bu ruhun önemine dikkat çekmiştir. Aliya İzzet Begoviç de: “*İbadetleri, temizlikle ve daimi olarak zamana riayetle bağlantılı olan insanlar (Müslümanlar) niçin temizlik ve dakiklik örnekleri değildir? Yılda otuz gün kendilerini yiyecek içecekten mahrum bırakan insanlar niçin bir disiplin örneği olmazlar? Bazen acımasız ve katı olan bu on dört asırlık uygulamadan sonra temizlik ve dakiklik ve disiplin nasıl olup da onların “ikinci bir tabiatı” haline gelmemiş, hatta saplantı halini almamıştır? Bu iki soruya tatminkâr bir cevap verebilecek olan kişi Nobel ödülünü hak ederdi*”⁷³

⁷⁰ Mustafa Özel, “*İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi*” *Bilgi, Bilim ve İslâm Sempozyumu II*, İsav İlmi Neşriyat, İstanbul 1992, s. 105.

⁷¹ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yay., Ankara, 1999 s. 25.

⁷² Weber, *Protestan Ahlakı ve, Kapitalizmin Ruhu*, s. 114.

⁷³ Aliya İzzet Begoviç, *Özgürlüğe Kaçışım Zindandan Notlar*, Çev.H. Tuncay Başoğlu, Klasik Yay., İstanbul, 2006, s. 301.

diyerek vahyin emretmiş olduğu kuralları, müslümaların hayatlarına tatbik edememelerinden yakınır.

Bu husus sadece İslam'a ve Kur'ân'a özgü bir olgu değildir. Her din ve onun kutsal kitabı, müntesiplerinin iktisadi hayatı üzerinde etkilidir. Mesela, Kapitalizm'in ortaya çıkmasında, meşruiyet kazanıp güçlenmesinde Hıristiyanlığın, bilhassa Protestanlığın büyük etkisi vardır. Faiz olgusuna, Saint Ambrose, St. Thomas Aquinas ve Calvin gibi Kilise babaları dini bir meşruiyet kazandırmışlardı, belki de Kapitalizm şimdiki kadar gelişemeyecekti⁷⁴. Sadece Kapitalizm'in değil, bazı iktisatçılara göre, Marksizm'in doğup gelişmesinde de Hıristiyanlığın etkisi olmuştur. Hatta bir yoruma göre Marksizm, Hıristiyanlığın kutsal kitabından sökülmüş bir yaprağın, sanki İncil'in bütünüymişcesine tefsir edilmiş halidir⁷⁵.

Kur'ân-ı Kerim'de geçen pek çok âyet, kalkınmanın gereğine, insanın yeryüzünü imar etme görevine, yeryüzünün tüm imkânlarının insanoğlunun hizmetine seferber edildiğine ve insanın halife olarak yaratıldığına, salih amel işleyen müslümalara, her iki dünyada güzel hayat vaad edildiğine dikkat çeker. Kur'ân-ı Kerim'de “*isti'mar*”, “*istihlaf*”, ve “*hayat-ı tayyibe*” kavramlarıyla, insanın yeryüzünü imar vazifesine, insanın yeryüzündeki rolüne ve iyi davranışlarda bulunduğu dünyada güzel bir mükâfat sunulduğuna işaret edilmektedir⁷⁶. Râğıb el-İsfahani Müfredat'ta, Kur'ân'da “*istihlaf*” kavramının Allah'ın insanı gözetlemek ve denetlemek üzere dünyada vazife verme manasıyla kullanıldığını belirtir⁷⁷. “*İsti'mar*” kavramı ise yeryüzünün imar işinin insana verilmesi demektir⁷⁸. Şimdi bu kavramları, âyetlerden hareketle, kalkınma için Kur'ân'ın getirdiği bir takım yaklaşımları açıklamaya çalışacağız:

1.3.1. İnsanın Yeryüzündeki Rolü

⁷⁴ Fernand Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, Çev. Mustafa Özel, Ağaç Yay., İstanbul 1991, s. 65.

⁷⁵ Jacques Austruy, *Kapitalizm Marksizm ve İslam*, Çev. Ağâh Oktay Güner, Damla Yay., İstanbul 1980, s. 65.

⁷⁶ Mehmet Ali Çalgan, *Hadisler Işığında Kalkınma*, Sonçağ Yay., Ankara, 2016, s. 27.

⁷⁷ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1412, s. 294.

⁷⁸ İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 586.

İnsanın yeryüzündeki rolü Kur'ân'da halife kavramı ile ifade edilmektedir: “*Rabbin meleklere: ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ dedi*”⁷⁹. Ayette geçen halife kelimesi Cenab-ı hakkın gönderdiği peygamberlere yüklediği bir görev olarak, yeryüzünün imarı, insanların idaresi ve kendilerini geliştirmeleriyle yükümlü olmaları anlamına gelir⁸⁰.

Başka bir âyette ise şöyle buyrulur: “*O sizi yeryüzünde halifeler (oraya hâkim kimseler) yapan, size verdiği nimetler konusunda sizi sınamak için bazınızı bazınıza derece derece üstün kılandır*”⁸¹. Fahrettin Razi ayetin tefsirinde Allah’ın insanları yeryüzüne sahip olan ve orada tasarrufta bulunan halifeler olarak görevlendirdiğini ifade eder⁸².

Yine yeryüzünde her şeyin insanın istifadesine sunulduğunu şu âyet bize bildirmektedir: “*Gökleri ve yeri yaratan, yukardan indirdiği su ile rızık olarak ürünler yetiştiren, emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri, nehirleri, belli yörüngelerinde yürüyen ay ve güneşi, geceyle gündüzü sizin buyruğunuza veren Allah'tır. Kendisinden isteyebileceğiniz her şeyi size vermiştir. Allah'ın nimetini sayacak olsanız bitiremezsiniz. Doğrusu insan pek zalim ve çok nankördür*”⁸³.

Yine aynı şekilde: “*Allah'ın göklerde olanları da, yerde olanları da buyruğunuz altına verdiği, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmez misiniz?*”⁸⁴ âyeti aynı hususu dile getirmektedir.

İnsanın bu dünyadaki en büyük görevlerinden biri, kâinatı düzene koymak, medenileştirmek ve bu kâinatın zenginlik kaynaklarını keşfedip ondan faydalanmaktır. Dünyanın düzeni için yapılan çalışma, ahiret için yapılan çalışma kadar bir değer arz etmektedir. Nitekim yüce Allah toplumu müreffeh bir seviyeye götürecek çağrıya kulak vermelerini istemektedir: “*Ey inananlar, size hayat verecek şeylere çağırdığı*

---

⁷⁹ Bakara, 2/30.

⁸⁰ Nâsırüddin Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî , *Envârû't Tenzil Esrârû't Te'vil*, Dâru İhyâi't-Turâsil Arabi, Beyrut, 1418, I, 67.

⁸¹ En'am, 6/165.

⁸² Râzî, *Mefâthû'l Gayb*, XIV, 192.

⁸³ İbrahim, 16/32-34.

⁸⁴ Lokman, 31/20.

zaman, Allah'ın ve Elçisinin çağrısına koşun ve bilin ki, Allah, kişi ile onun kalbi arasına girer ve siz, O'nun huzuruna toplanacaksınız”⁸⁵. Bu hususta Mücahid ve Cumhur şöyle demişlerdir: “Yani sizler, Allah'a itaat çağrısına ve Kur'ân-ı Kerim'in ihtiva ettiği emir ve yasaklara uyunuz. Çünkü ebedî hayat, sonu gelmez nimet bundadır”⁸⁶. Ayetteki “ihya” kelimesi en kâmil anlamıyla kalkınma, başka bir deyişle medeniyettir. Çünkü bu ifade, ferdin dirilişi ile zaman ve mekânın dirilişini içine alan, hayatın bütün yararlı dinamiklerini kapsayan, insanın yeryüzüne ve fezaya hâkim olmasını isteyen bir niteliğe sahiptir. Allah'ı tanımakla ilgili bilgiyle, O'nun varlıklar hakkındaki yasalarını keşfetme eylemi ve insanın yaradılışını kemâle ulaştıran iyi ve yararlı şeylerin yapılması, “sizi yaşatacak şeyler” ifadesinin kapsamına girmektedir⁸⁷. Bu nedenle kişi, insanların yararına olan ve onların dünyada mutlu kılacak faydalı şeyleri yapmakla da Allah'ın ve elçisinin çağrısına cevap vermiş sayılmaktadır. Kur'ân'da Allah'ın yeryüzünü insanın hizmetine ve istifadesine vermesinden dolayı mü'minlerin, yeryüzünü imar edip köşkler ve saraylar yapmalarının, her türlü teknolojiden yararlanarak rahat bir yaşam sürdürmelerinin ve onları esenliğe ulaştıracak her türlü çabanın içerisinde bulunmaları, istenmeyen bir şey olarak görülmemektedir. Aksine ilahi emir yerine getirildiği için bir çeşit ibadet sayılmaktadır. Önemli olan, yeryüzünün Allah'ın rızasına uygun olarak imar edilmesi, başkasını hakkına tecavüz edilmemesi, doğal dengeyi bozacak eylemlerden kaçınılması ve eldeki servetle şımarıp Allah'a kulluktan uzaklaşılmasıdır⁸⁸.

1.3.2. İnsanın Yeryüzünü İmar Etme Vazifesi

İnsanın yeryüzünü imar etmesine şu âyet dayanak teşkil eder: “O sizi yeryüzünde (topraktan) yarattı ve sizi oranın imarında görevli kıldı”⁸⁹. Kurtubî (ö. 671/1273) bu

---

⁸⁵ Enfal, 8/24.

⁸⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kurtubî, *el Câmi li Ahkâmi'l Kur'ân*, Dârû'l Kutubi'l Mısırye Kahire, 1384/1964, VIII, 484; Ayrıca bkz. Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, Dârû'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1999, XI, 104.

⁸⁷ Vehbe Zuhayli, *Kur'ân'ın Mesajı*, Çev. Halil İbrahim Kutluay, Risale Yay., İstanbul, 1995, s. 11.

⁸⁸ Güneş, *Kur'ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, s. 18-19.

⁸⁹ Hud, 11/61.

âyetin yeryüzünün imarıyla ilgili olduğunu şöyle ifade eder: “İste’ mera” kelimesindeki “sin” harfi talep ifade ettiğinden, yüce Allah’ın bu talebi gereklilik ifade etmektedir. Ayette ihtiyaçlarını karşılama için insandan yeryüzünü imar etmesi istenmiştir”⁹⁰. Yeryüzünün imarı onun her türlü imkânlarından faydalanıp maddi yaşamı müreffeh ve en güzel hale sokmayı gerektirir. Esas itibariyle insanoğlu yeryüzünü imar etme kabiliyetine sahip olmakla halife olmayı hak etmiştir⁹¹. Âlûsî (ö. 1270/1854) de yukarıdaki âyet hakkında su kanalları açmak, ziraat ağaç dikimi ve bina yapımı gibi insan yaşamı için gerekli olan şeyleri yapıp yeryüzünü imar etmenin zorunlu olduğu yorumunu yapar⁹².

Yukarıdaki âyetin tefsiriyle ilgili Fahrettin Râzî: “Allah sizi, yeryüzünü mamur kılan kimseler kıldı” ifadesini kullanmaktadır. Onunla aynı görüşü paylaşan müfessirler: “Fars kralları çokça kanallar açtırıyor ve ağaçlar diktiriyorlardı. İşte bundan dolayı, onlar uzunca bir ömür sürdüler” demişlerdir. Bunun üzerine, onların zamanlarındaki Peygamberlerden birisi, Rabbine: “Onları böyle uzunca yaşatmanın sebebi nedir?” deyince, Allah Teâlâ ona: “Çünkü onlar benim beldelerimi imâr ettiler ve kullarım oralarda (rahat) yaşadılar, diye vahyetti”. Muâviye (r.a) ömrünün sonlarına doğru, yeryüzünü imâra başlayınca, ona: “Seni, buna sevkeden ne?” diye sorulduğunda, beni buna sevkeden, şâirin: “Kendisi ile aydınlanılmayan ve yeryüzünde bir eseri olmayan yiğit, yiğit değildir”⁹³ sözleri demiştir.

Yeryüzünün imar ve inşası için gerekli olan zenginlik ve bolluğun yaygınlaşması, kâinata, hayata ve insana bütüncül bir yaklaşım neticesinde ortaya çıkar. Varlık âlemine yüce bir kudret tarafından dünyayı imar etme ve mutlu bir hayat yaşama vazifesiyle gönderildiğine inanan insan, bütün gücünü ve enerjisini medeniyetin ve refahın gelişmesi yönünde kullanacaktır. İnsanoğlunun yeryüzünün imarı ile ilgili halife olduğu yine birçok muhtelif âyette zikredilmektedir⁹⁴: “Musa milletine: ‘Allah’tan yardım dileyin ve sabredin; yeryüzü şüphesiz Allah’ındır, kullarından dilediğini ona mirasçı

⁹⁰ Kurtubî, *el Câmi li Ahkâmi’l Kur’ân*, IX, 56.

⁹¹ Güneş, *Kur’ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, s. 73.

⁹² Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Ruhu’l Meânî*, İhyâi’t Turâsi’l-Arabî, Beyrût, tsz. XII, 88.

⁹³ Râzî, *Mefâtihü’l Gayb*, XVIII, 367.

⁹⁴ Güneş, *Kur’ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, s. 73.

kılar; sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlarıdır' dedi"⁹⁵. Bu âyet göstermektedir ki; İsrailoğları'nın Firavun'un zulmüne karşı sabredip Allah'tan yardım dilemeleri karşısında, Allah'ın İsrailoğulları'nı Firavun'un yerine hâkim kılacağını ifade etmektedir⁹⁶.

Başka bir âyette ise: “Sonra onların ardından, nasıl davranacağınıza bakmak için sizi yeryüzünde onların yerine geçirdik”⁹⁷ yani Taberî'nin ifadesiyle: “Ey insanlar, biz o geçmişteki kavimleri helak ettikten sonra sizleri onların yerine getirdik ki, bakalım siz ne yapacaksınız. Onların izini takip edip cezalandırılmayı mı hak edeceksiniz, yoksa onlar gibi davranmayıp, hak yolda devam ederek sevaba mı erişeceksiniz”⁹⁸ denilmektedir. Hz Peygamber de bu meyanda şöyle buyurmuştur: “Dünya yeşil (güzel) ve tatlıdır. Şüphesiz Allah da sizin ne yaptığınızı görsün diye sizi dünyaya halifeler yapmıştır”⁹⁹. Katâde ise: “Rabbimiz Allah doğru söyledi. O, amellerimize bakıp, ne yapacağımızı görmek için, bizi yeryüzünde halifeler kılmuştur. O halde Allah'a, gece gündüz hayır işler yapıp gösteriniz”¹⁰⁰ demiştir.

1.3.3. İnsana Her İki Dünyada Güzel Bir Hayat Vaat Edilmesi

Kur'an-ı Kerim insana hem bu dünyada hem de âhiret hayatında güzellikler yaşayacağını dile getirir. Fakat Kur'ân bunu bir takım sebep ve şarta bağlamıştır. İman-salih amel, bu bağlamda bu şartların ilkidir. Kur'ân-ı Kerim, eski kavimlerin iman etmeleri halinde dünyada büyük nimetlere kavuşacaklarını bildirmiştir: “Eğer o memleketin halkları iman etseler ve Allah'a karşı gelmekten sakınsalardı, elbette onların üzerine gökten ve yerden nice bereketler açardık”¹⁰¹.

Yine başka bir âyette Nuh kavmi hakkında şöyle buyrulur: “(Bağışlanma dileyin ki) üzerinize gökten bol bol yağmur indirsin. Sizi mallar ve oğullarla desteklesin,

⁹⁵ A'raf, 7/129.

⁹⁶ Taberî, *Câmiu'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, XIII, 44.

⁹⁷ Yunus, 10/14.

⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, XV, 38.

⁹⁹ Tirmizî, “Fiten”, 26.

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XVII, 57.

¹⁰¹ A'raf, 7/96.

sizin için bahçeler ırmaklar var etsin"¹⁰². Bu hususta Taberî şu ifadeleri kullanır: "*Hz. Nuh, kavmine Allahtan af dilemeleri halinde Allah'ın, kendilerine, mallar, oğullar, bahçeler ve nehirler vereceğini zikretmiştir*"¹⁰³.

Yine İnsanlara dünyada güzel hayatın vaad edildiği ayette şu şekilde ifade edilir: "*Erkek veya kadın, mü'min olarak kim iyi amel işlerse, onu mutlaka güzel bir hayat ile yaşatırız. Ve mükâfatını elbette yapmakta olduklarının en güzeli ile veririz*"¹⁰⁴.

Dünya ve âhiret mutluluğunun birlikte vaad edildiği, böylece "Allah'ın en güzel nimetlerinin çok kapsamlı ve zarif bir üslûpla dile getirildiği bu âyet, hayatını güzel işlerle süsleyen müminlere eşsiz bir müjde ve müslüman toplumlar için son derece anlamlı bir uyanış ve bir irşad değeri taşımaktadır. Burada yüce Allah, hakkıyla mümin olup, işlerini güzel yapanların, iyi, hayırlı ve faydalı işler yapmayı, hayatlarının yasası haline getirenlerin, dünya hayatlarının da hoş olacağı, güzel ve mutlu kılınacağı müjdesini vermektedir"¹⁰⁵.

Fakat Allah Teâlâ verdiği nimetlere karşı nankörlük edilmemesini istemekte, böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde ise nankörlük edenleri şöyle ikaz etmektedir: "*Allah size güven ve huzur içinde olan bir kasabayı misal verir: Her taraftan oraya bolca rızık geliyordu. Ama Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler; bu yüzden Allah onlara yaptıklarına karşılık açlık ve korku belasını tattırdı*"¹⁰⁶.

Yine aynı durum Sebe kavmi için de zikredilmiştir: "*Sebeliler'in yurtlarında Allah'ın kudretine bir işaret vardır: Sağlı sollu iki bahçe vardı. Onlara: Rabbinizin verdiği rızıktan yiyin ve O'na şükredin. İşte hoş bir şehir ve bağışlayan bir Rab denmişti. Fakat onlar yüz çevirdiler; bunun için biz de üzerlerine Arim selini gönderdik, onların bahçelerini, buruk yemişli, ılgınlık ve içinde biraz da sedir ağacı bulunan iki*

---

¹⁰² Nuh, 71/10-12.

¹⁰³ Taberî, *Câmiu'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, XXIII, 294.

¹⁰⁴ Nahl, 16/97.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmiu'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, XIV, 171.

¹⁰⁶ Nahl, 16/112.

*bahçeye çevirdik. İşte böylece, inkârlarından ötürü onları cezalandırdık. Biz nankörden başkasına ceza mı veririz”?*¹⁰⁷

Yukarıda ki âyetlerde iman eden, salih amel işleyip takva sayesinde, Allah’ın bir toplumu, dünyada da refaha kavuşturacağı zikredilmekte, fakat küfür ve nankörlük neticesinde ise bu refahın kaybolup gideceği, hatta bazı cezalara çarptırılıcakları bildirilmektedir. Bu bakımdan sadece ahirette değil, aynı zamanda da dünyada huzurlu ve müreffeh bir hayat, iman ve salih amel ilişkisi neticesinde meydana gelir.

1.3.4. Maddi Kalkınmaya Teşvik

Kur’ân-ı Kerim’de maddi bakımdan güçlü ve ekonomik açıdan kalkınmış olmak gerektiği ifade edilmiş, bu gelişmenin diğer toplumlardan gelebilecek olası tehditlere karşı bir caydırıcı etken olduğu bildirilmiştir¹⁰⁸. Bunun için Kur’ân’da: “*Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın*”¹⁰⁹ denilmiştir. “Bedir savaşında hazırlıksız ve teçhizatsız olarak kâfirlerin üstüne gitme durumu olunca, Allah Teâlâ onlara, bir daha böyle yapmamalarını ve kâfirlere karşı mümkün olduğunca âlet, hazırlık ve kuvvet hazırlamalarını emretmiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bunu hazırlamaya sebep olan şeyi de zikrederek, bununla size ve Allah'a düşman olanları korkutmayı tavsiye buyurmuştur. Çünkü kâfirler, müslümanların savaşa hazırlandıklarını, savaşa hazır beklediklerini ve bütün silah ve aletleri tamamlamış olduklarını bildikleri zaman, onlardan korkup çekinirler. Bu korku, düşmana karşı pek çok fayda sağlar: Kâfirler, İslam diyarına saldırmaya niyetlenemezler. Onların korkuları şiddetli olunca, çoğu kez, kendiliklerinden cizye vermeyi kabul ederler. Çoğu kez bu, onların iman etmelerine sebep olur. Onlar, diğer kâfirlere yardım edemezler. Bu, İslâm yurdunda ihtişam ve zînetin artmasına sebep olur”¹¹⁰.

“İslâm’a göre savaş gücüne sahip olmaktan, savaş için hazırlanmaktan maksat, dinleri başka da olsa fiilen savaşarak insanları öldürmek olmayıp, onların maddi ve

---

¹⁰⁷ Sebe, 34/15-17.

¹⁰⁸ Çalgan, *Hadisler Işığında Kalkınma*, s. 31.

¹⁰⁹ Enfal, 8/60.

¹¹⁰ Râzî, *Mefâûhu'l Gayb*, XV, 150.

manevi olarak kendilerine ve başkalarına zarar vermelerini engellemektir. Bu da, düşmandan daha güçlü olmakla mümkündür. Sağduyusunu yitirmemiş olan topluluklar, ortada zaruret bulunmaksızın, kendilerinden daha güçlü bir topluluğa saldırmazlar. “*Hazır ol cenge eğer ister isen sulhu salâh*” şeklinde manzumlaştırılmış bu ilke, barışın ancak, bunu isteyenlerin caydırıcı güce sahip olmaları sayesinde gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Ayetin bu kısmı, evrensel bir gerçeği dile getirmektedir. Buradaki “*Savaş atları*” bazı sahih hadislerde¹¹¹ teşvik edilmiş bulunan okçuluk ve atıcılık için tarihî şartlar içinde yapılmış bir tavsiyedir ve semboldür. Bunun günümüze yansıyan anlamı ise; en uygun, maksadı gerçekleştirmede en etkili olan silahlar ile diğer araç gereçler, askerî eğitim, savunma ve savaş stratejisi gibi savunma ve zafer için gerekli olan her türlü askerî güç ve imkânlardır¹¹². Aynı zamanda âyet maddi açıdan güçlenmeyi ve ilerlemeyi de teşvik etmektedir.

Konuyla ilgili bir hadiste ise Hz. Peygamber kuvvetli olma hakkında şöyle buyurur: “*Kuvvetli mümin zayıf müminden daha hayırlı ve daha makbuldür. Yine de herbirinde hayır vardır. Sana fayda veren şeye çaba göster. Allah’tan yardım dile ve âciz olma*”¹¹³. Müslüman her bakımdan güçlü olmalıdır. Belli bir alanda ihtisaslaşan, iyi eğitim alan, okuyan, düşünen, para kazanan ve böylece zekât ve sadaka veren mü’mini Rabbimiz, aksi durumdaki müminden daha çok sevmektedir. Zayıf durumdakiler de imanları gereği elbette değerlidir; fakat müslüman, bu dünyada müspet harekette, öncü ve aksiyoner bir kişiliğe sahip olmalıdır.

Başka âyetlerde ise insanın yararlanması için yaratılan birtakım şeyler daha müşahhas hale getirilmektedir: “*Allah, evlerinizi sizin için bir huzur ve sükûn yeri yaptı ve sizin için davar derilerinden gerek göç gününüzde, gerekse konaklama gününüzde, kolayca taşıyacağınız evler; yünlerinden, yağlarından ve kollarından bir süreye kadar (faydalanacağınız) bir ev eşyası ve bir ticaret malı meydana getirdi. Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı. Dağlarda da sizin için barınaklar yarattı. Sizi*

---

¹¹¹ Ebu’l-Huseyn Muslim b. el-Haccac en-Neysâburî, *Sahîhü’l Müslim*, Dârü İhyâ’it-Turâsî’l Arabî, Beyrut,1988, “İmâre”, 167.

¹¹² Hayrettin Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara, 2007, II, 703; <http://www.islamivideom.com/enfal-suresi-tefsiri.html>

¹¹³ Müslim, “Kader” 34, IV, 2052.

*sıcaktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar yarattı. İşte böylece Allah, Müslüman olmanız için üzerinize nimetini tamamlıyor”*¹¹⁴.

Bu ve benzeri âyetler, insanın istifadesine sunulan nimetlerden faydalanmasını, yeni icatlar ve keşifler yapmasını ve onların yaratıcısı olan Allah’a iman edip, ibadet etmesini istemektedir. Bunun idrakine varan günümüz müslümanları bu imkân ve nimetlerin fakına varıp, gelişmeye kapı aralamıştır. Fakat bunun yeterli bir seviyeye ulaştığı söylemek ise zordur.

Nitekim hicri ikinci ve üçüncü asırdaki müslümanlar bunun idrakine varmışlar, gerçekte birer ibadet yeri olan cami ve mesciteleri, ilim yuvası haline getirmişlerdir. Medreseleri kurduktan bir müddet sonra değişik ilimlerin öğretildiği ihtisas medreselerini geliştirmişlerdir. Bunlar arasında “*Daru’l Hadisler*”, “*Daru’l Kur’ân’lar*”, Arapça öğreten medreseler ve Tıp medreseleri bulunmaktadır. İhtisas medreselerinde bir tek ilim, bütün detaylarıyla ele alınmaya başladığı esnada, eş zamanlı olarak rasathaneler de boy göstermeye başlamıştır. Tercüme yoluyla elde ettikleri, Felsefe, Matematik, Mantık, Astronomi, Fizik ve Kimya, gibi alanlarda “*Dâru’l İlim*” ve “*Dâru’l Hikme*” gibi isimlerle yeni merkezler kurmuşlardır. Böylece İslam dünyasında isimleri ve çalışmaları unutulmayan kişiler günümüze kadar gelmiştir

115

Müslümanlar Kur’ân, Hadis, Fıkıh gibi Temel İslam Bilimleri dışında Felsefe, Matematik, Astronomi, Tıp gibi bilimlerde çalışmalar yapmaktaydı. Bir âlim Kur’an ve Hadis gibi ilimlerde ihtisaslaşırken, aynı zamanda Astronomi ve Tıp alanlarında da araştırmalar yapmaktaydı. Âlimler yaşadıkları devirlerde, Kur’an’dan ilham alıp, toplumun kalkınmasına yönelik çalışmalar yaparak, hem insanlara faydalı oluyor hem de, Rabbinin rızasını kazanmayı amaçlıyordu. Onlara göre düşünmek ve bilgi üretmek de bir ibadetti. Çünkü ayete: “*Şüphesiz Allah katında canlıların en kötüsü, düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir*”¹¹⁶ buyrulurken düşünmeyen ve akletmeyenlerin hak ve hakikati görmeyen kişilerin müşrikler mesabesinde olduğu vurgulanmıştır¹¹⁷. Bu konuda Hz

¹¹⁴ Nahl, 16/80-81.

¹¹⁵ Şakir Gözütok, *İslâmın Altın Çağında İlim*, Nesil Yay., İstanbul, 2012, s. 367.

¹¹⁶ Enfal, 8/22.

¹¹⁷ Kurtubî, *el Camî li Ahkâmî’l Kur’ân*, VIII, 482.

Peygamber (sav) ise: “Bu gece bana bir âyet indirildi. Onu okuyup da tefekkür etmeyene ne yazık”, dedikten sonra, “Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde elbette sağduyu sahibi kimseler için (Allah'ın yüce kudreti hakkında fikir veren) deliller vardır”¹¹⁸ âyetini okumuştur.

Bu ve benzeri âyetler Müslümanları derin bir tefekküre sevk etmiş, müslümanların süratli bir şekilde ilim sahnesinde yer almalarını sağlamıştır¹¹⁹.

1.4. MADDİ KALKINMA

1.4.1. İktisat ve Kalkınma

Kur'an-ı Kerim'de iktisat kelimesi sadece lügat manasına uygun olarak, “amelde itidal, ifrat ve tefritten uzak amel, maksada yönelik mutedil amel, doğru/orta yol¹²⁰” anlamlarında kullanılmaktadır. Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942) iktisat ilminin esasının da bu olduğunu vurgulayarak, sadece bu kelime itibariyle dahi Kur'an-ı Kerim'le iktisat ilmi arasında bir ilişki kurulabileceğini vurgulamaktadır¹²¹:

Yine Elmalılı iktisatla ilgili şu ifadeleri kullanır: “İktisat lügatte “amelde itidal” demektir ki, kasıddan me'huzdur. Çünkü matlubunu iyi tanıyan bir kimse onu hiç eğilip bükülmeden istikamet üzere kasteder. Maksudun mevzi ü mevkiini bilmeyen ise, tahayyür içinde kalır. İfrat ve tefrit ile kâh sağa, kâh sola bocalar ve çabalar durur. İşte bu sebeple iktisat, maksada müeddi olan amel demek olmuştur. Umuru maliyedeki iktisadın da esası budur”¹²².

Elmalılı'nın bu ifadelerine paralel olarak iktisat ihtiyaçlar ile kıt kaynaklar arasında bir denge kurmayı hedeflemektedir. “Kur'ân'da da bu dengenin nasıl olması gerektiğine değinilmektedir. Kur'ân'ın iktisatla ilgili birtakım hükümler içerdiği, bu hükümlerin bir müslümanın üretim, tüketim ve ticaretle ilgili iktisadi tercihlerini

¹¹⁸ Âl-i İmran, 2/190.

¹¹⁹ Gözütok, *İslâm'ın Altın Çağında İlim*, s. 365.

¹²⁰ Taberî, *Câmiu'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, VI, 306.

¹²¹ Ali Rıza Gül “İslâm İktisat Düşüncesinin Kur'ân'da Temelleri”, *AÜİFD*. Sy., 2, Ankara, 2010, s. 40.

¹²² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dînî Kur'ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul, 1971, III, 1736.

yönlendirmede faal bir rol oynadığı çağdaş iktisatçılar tarafından da kabul edilmektedir”¹²³.

Sosyal bir hayat yaşamak ve bu hayatta ekonomik ihtiyaçları temin için sürekli bir çaba içerisinde bulunmak, insanın hayatını sürdürebilmesinin en önemli, hatta kaçınılmaz gereklerinden birisidir. Bu bakımından yaşadığımız bu çağ iktisatsız ve ekonomisiz yaşamın neredeyse imkansızlaştığı bir çağdır. Öyleki ekonomi, birçok fert ve toplumun din, dünya, siyaset ve ideoloji, tavır ve düşüncesi üzerinde bile şekillendirici, belirleyici ve yönlendirici bir etkiye sahip olmuştur. İktisat ve ekonomi geçmişte birçok medeniyetin kurulmasına ve dünya görüşünün şekillenmesine etkide bulunmuştur¹²⁴. Bu bakımdan Kur’ân’ı Kerim hayatın merkezine insan ve emeği yerleştirir. İnsanın durmasıyla hayat durur ve gelişme ve kalkınma olmaz. İslam dini insana büyük değer vermiş, kendini yenileyebilen kabiliyeti nedeniyle onu hayatının temel taşı saymıştır. İnsanın sorumlu ve yükümlü tutulması bunun delilidir. Nitekim İnsan, yeryüzündeki sorumluluğu ve görevi gerçekleştirebilecek üstün özelliklere sahip Allah’ın halifesi mesabesindedir. Allah insanoğluna yeryüzündeki yaşamı, atılımı ve gelişimi için gerekli olan her şeyi bağışlamıştır: “O, yeryüzündeki her şeyi sizin için yaratmıştır”¹²⁵. “Göklerdekileri de sizin emrinize vermiştir”¹²⁶. “Yerdeki de sizin emrinize vermiştir”¹²⁷ âyetleri bunu açıkça ifade etmektedir.

Allah’ın yeryüzünde insan için yaratmış olduğu bu nimetler insanın istifadesi içindir. Bunun içinde insan, öncelikle kendini çok iyi tanımalı ve zekâ gücünün, yükümlülük kaynağı olduğunu bilmelidir. Bunun sonucu olarak insanın etrafına bakınıp Allah’ın yaratmış olduğu hazineleri, çeşitli biçimlerde karşımıza çıkan doğa ve evren kanunlarını bulup, bunlardan faydalanarak, kâinatın esrarını çözmesi ve onu emri altına alabilmek için harekete geçmesi gerekir¹²⁸. Kur’ân sadece dünya nimetlerinden faydalanmayı emretmekle kalmamakta aynı zamanda Müslümanları doğa üzerinde üstünlük kurmaya da teşvik etmektedir. Çünkü Allah (cc) yerdeki ve gökteki bütün

---

¹²³ Gül, “İslâm İktisat Düşüncesinin Kur’ân’da Temelleri”, s. 40.

¹²⁴ M. Salih Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, TDV.Yay., Ankara, 2009, s. 9.

¹²⁵ Bakara, 2/29.

¹²⁶ Lokman, 31/20.

¹²⁷ Hac, 22/20.

¹²⁸ Muhsin, *İslam ve Toplumsal Kalkınma*, s. 22.

kaynakları insanlar için yaratmıştır¹²⁹. Kur'ân'ın, hayatın diğer alanlarıyla olduğu kadar iktisat alanıyla da ilgili olan bir meşruiyet talebi vardır. Ayetlerde sıklıkla mülkiyet, kazanç, faiz, borç, yardımlaşma, israf gibi konulara değinilmektedir ki, bunlar doğrudan iktisat alanındaki uygulamalarla ilgilidir. En önemlisi de Kur'ân birbiriyle tutarlı ve bütünlük arzeden, İslam'ın ahlâki, hukuki, iktisadi vb. açımlarını besleyen düşünsel bir membaa ve ilkelere sahiptir¹³⁰.

İslam'ın temel kaynakları olan Kur'ân'a ve sünnete baktığımız zaman, bunların Kapitalizm, Sosyalizm, Anayasa Ekonomisi, Anayasal Politik İktisat vb. bir ekonomik teori, doktrin veya sistem önermediğini, bunun yerine, ahlâk değerlerinin hakim kılınmasına, adaletin gerçekleştirilmesine, gelirin adil paylaşılmasına, haksız kazanç yollarının tıkanmasına, insanların birbirine haksızlık yapmalarının önlenmesine, fakirliğin ortadan kaldırılmasına yönelik birtakım hükümler getirdiğini görürüz. Gerçekten İslam dini, dini hayat kadar, iktisadi hayatın, hatta bireysel ve toplumsal hayatın bütün yönlerini genel olarak yönlendiren ilke ve değerlere sahiptir¹³¹.

Yeryüzünde yaratılan her şey insanın istifadesine sunulmuştur. Din, kitap, Peygamber hepsi insan içindir. İnsanın olmadığı yerde hayatın anlam kazanması oldukça zordur. Bu sebepten dolayı atılacak her adımda insanın nazara alınması gerekir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Peygamberliğe başladığı dönemde hedefi insan olmuş, insanı ele almış, eğitmiş ve yetiştirmiştir. Bunun neticesinde insan hem manen hem de maddeten olgunlaşmış, iktisadi faaliyetlere yönelmiştir¹³². Ekonomik yapıyı düzeltmenin yolu da insanı terakki ettirmekten geçer. Bugün dünyada, insan problemini asgari seviyeye indirgeyen toplumlar ekonomik problemlerini de asgari seviyeye indirgemişlerdir. İnsan problemini halletmeyen ülkeler ise başkalarına dayanmak zorunda kalmışlardır.

---

¹²⁹ M. Ömer Çapra, "İslâm Ekonomisinin Amaçları", *İslâm Ekonomisi ve Sosyal Güvenlik Sistemi*, Marifet Yay., İstanbul, 1991, s. 16.

¹³⁰ Dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1531/16813.pdf; Gül, "İslâm İktisat Düşüncesinin Kur'ân'da Temelleri", s. 71

¹³¹ Dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1531/16813.pdf ; Gül, "İslâm İktisat Düşüncesinin Kur'ân'da Temelleri", s. 41.

¹³² Mustafa Kara , "Tasavvufi Düşüncede İnsan-Dünya Münasebetleri ve Zihniyetimiz", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, Bursa, 1990, s. 164.

Sabri Ülgener insanın ihmal edilmemesi gerektiğini şöyle ifade eder: “İktisadi analizde zayıf bir tarafımız olmalı. İnsanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı gözü ile bakmayı alışkanlık haline getirmişiz. Dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri, göstergeler. Hepsi iyi ve hiç birine bir diyeceğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları, temelde ruh ve mana tarafı ile doldurup canlandıracak insanı hiç yokmuş gibi düşününce işin rengi değişiyor. Analize, insansız değil insandan başlamak, iktisadi yaşayış, nerede ve hangi zamanda olursa olsun, yalnız mal ve eşya yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendisine has tavır ve davranışları ile "insan" gerçeği yatar”¹³³.

Hz. Peygamber diğer konularda olduğu gibi, iktisadi açıdan örnek bir toplum oluşturduktan sonra ahirete irtihal etti. Çünkü onun nübüvvet ve risalet görevlerinden biri de bu idi. Bu görevin en önemli safhalarından biri de Kur’ân’da bulunan iktisadi hükümlerin toplumsal alanda uygulanma safhasıydı. Hz. Peygamber zamanında İslâm ekonomisi kuruluş dönemindeydi. Ekonomik hiyerarşi kırılmakta, toplumu çökerten faiz ortadan kaldırılmaktaydı. Kur’ân’ın zekat emriyle yoksul halk, ekonomik verim katına yükselmekteydi. Gerek Mekke’de gerek Medine’de Hz. Peygambere nazil olan âyetlerdeki iktisadi hükümler, örnek bir toplum oluşturmasını gerektiriyordu¹³⁴.

İslam, iktisadi faaliyet ve uygulamalarda, genel geçer ahlâk değerlerini hakim kılmayı, adaleti gerçekleştirmeyi, haksız kazanç yollarını tıkamayı, haksızlıkları önlemeyi, fakirliği ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Bu hedeflerin gerçekleşmesinde hukuki ve idari uygulamaların elbette büyük bir rolü vardır. Ancak daha önemli olan, insanların düşüncelerinin bunları gerçekleştirmeye hazır hale getirilmesidir¹³⁵. İktisadi faaliyetlerde doğru olanı yapma düşüncesi, her şeyden önce insani bir düşüncedir. Yani, her insanın normalde böyle hareket etmesi gerekir¹³⁶.

¹³³ Sabri Ülgener, *Zihniyat Aydınlar ve İzm’ler*, Mayaş Yayınları Ankara, 1983, s. 15.

¹³⁴ Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 201.

¹³⁵ Dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1531/16813.pdf; Gül, “İslâm İktisat Düşüncesinin Kur’ân’da Temelleri”, s. 41.

¹³⁶ Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1416/1996, III, 82-83.

1.4.2.Kalkınma Bilgi İlişkisi

İnsanlar ihtiyaçlarını giderebilmek için üretim adı verilen faaliyetlerde bulunmak mecburiyetindedirler. Zira tabiat, insanlara ihtiyacı olan şeyleri onların istedikleri nitelik ve nicelikte vermemiş ve onların ihtiyaçlarını giderebilmek için üretim faaliyetinde bulunmalarını ve bu amaçla, "emek" sarfetmelerini zorunlu kılmıştır. Ancak, XX. yüzyılın ekonomik ve sosyal düzeninde böyle bir faaliyet için emek sarfetmek yeterli değildir. Çünkü üretim adı verilen faaliyetin istenilen nitelik ve nicelikte olabilmesi için tabiatın yeterli zenginlikte, emeği verimli kılan sermaye üretimini en yüksek düzeyde gerçekleştirebilecek bir boyutta ve nihayet bütün bu üretim faktörlerini en iyi bir biçimde organize edebilecek girişimci faktörünün de en tutarlı bir düzeyde mevcut olması gerekir. İşte bir ülkede, sahip olunan üretim araçları vasıtasıyla ve bu araçların nitelik ve niceliklerine göre yapılabilen üretim faaliyeti sonunda elde edilen değerler, o ülkenin milli gelirini oluşturmakta ve bu gelirlerin düzeyleri o ülkenin refah düzeyini, gelirlerin artışı ise refah düzeyinin yükselmesini göstermektedir¹³⁷.

Bu bakımdan günümüzde ülkelerin refah düzeyini, gelir artışını, yeryüzünde rekabette öne geçmelerini sağlayacak belki en önemli şey bilgidir. Faydalı bir bilgiyi üretim sürecinde hızlıca değerlendiren, toplum, kurum ve kuruluşlar rekabette öne geçerler. Bilgi sayesinde, insan emeğine ihtiyaç azalırken, üretim artar. Kalite yükselir, maliyet düşer. Bilgi toplumunun eskiden en ileri aşaması “bilgisayarlar” idi. Yeryüzündeki bilgileri derleyip toplamayı kolaylaştıran, insan beyninin uzantısı gibi çalışıp, insanoğluna faydalar sağlayan bu araçlar olmuştur. Bugün bilgisayarlarda aşılması durumunda. Çünkü bilgisayar, sadece mevcut bilgileri derleyip toplama ve değerlendirmede büyük bir işlev görmekteydi. Hâlbuki bugün bioteknoloji, önemli bir adım attı ve yaşamı değiştirmeye, doğadaki terkibi kendi keyfine göre ayarlamaya başladı. Bacon’un “bilgi güçtür” sözü, kendisini hayatın her karesinde göstermeye başladı. Kişiler ve toplumlar arasındaki ilişkilerin yapısında ve niteliğinde meydana

---

¹³⁷ Erol Zeytinoğlu, “İslam Ülkelerinin Ekonomik Kalkınmalarında Bilginin Önemi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1995, Sy., 2, s. 80.

gelen değişiklikler paralelinde değişmenin olması esastır. Günümüzde bir “uzay hukukundan”¹³⁸ bahsedilmesi, yaşadığımız çağın ruhunun bilgi ile okunması gerektiğini gösterir.

Kur’ân-ı Kerim, Peygamberlere ve onlar vasıtasıyla bütün insanlığa ilim, kitap ve hikmetin öğretildiğinden sık sık bahseder ve böylece vahiy müessesesinin ilâhî bir mektep olduğu hakikatini hatırlatır. İlim kelimesi ve ondan müştak isim ve fiiller, Kur’ân’da yaklaşık olarak yedi yüzelli yerde geçmektedir¹³⁹. İslam medeniyetini bir ilim medeniyeti haline getiren baş faktör, Kur’ân’ın bilgiye bakışı ve zihniyet algısıdır. Bu görüş doğru ve tam olarak anlaşıldığı sürece müslümanlar insanlık tarihinin medenileştirici gücü olmuşlar, yanlış ve eksik anlaşıldığı zaman ise müslümanın fikri ve fiili "mücessem vahdet" demek olan hayatı altüst olmuştur¹⁴⁰.

Bugün toplumsal kalkınmada bilgiyi üretip kullananlar ile bilgiyi kullanamayanlar arasında oldukça büyük mesafeler var. Çünkü bir ülkenin topyekûn kalkınması için bilgi üretmesi gerekir. Örneğin “Kum dışında bir zenginliği olmayan bir kent düşünün. Kumu işleyemeden satmak dışında bir becerisi olmayan bu şehir, bir kilo kum ihraç ettiğinde sadece 7 cent kazanabilir. Aynı kentin biraz daha geliştiğini, birara cam teknolojisi ile tanıştığını düşünün. Kumu yüksek enerjide eriterek cam yapabilir hale geldiğinde, bir kilo camdan kazancı, bir dolardan on beş dolara çıkar. Yalnızca kum ihraç ederek elde edeceği ile ölçülemeyecek ölçüde zenginleşir. Aynı kent “bilgi” ve sermaye birikimini yoğunlaştırarak, bilgisayar fabrikası kurarsa, bu kez gene kumdan chip imal ederek, bu amacını gerçekleştirecek. Diyelim ki, Pentium III imal etmeye başladı. Bu kez bir kilo kumdan Pentium III için elde edeceği gelir 1800 dolardır. Katma değer artışı inanılmaz boyutlara varır. Bugün dünyanın en zenginleri arasında sayılan Microsoft firmasının sahibi Bill Gates, “Forbes” dergisi tarafından her yıl belirlenen dolar milyarları arasında sayılmaktadır. Bill Gates’in en ayırt edici özelliği ise bilgi üretip satmasıdır. “Software” olarak adlandırılan bilgisayar yazılım programı satarak para kazanan Japon

---

¹³⁸ Hamza Aktan, “İslam Hukukunun Dinamizmi” *Dünden Bugüne İslam Dünyasında Zihniyet Değişikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, Bursa 1990, s. 87.

¹³⁹ Muhammed Fuat Abdülbaki, *Mu’cemu’l Müfehres*, Dârü’l Hadis, Kahire 1945, s. 688.

¹⁴⁰ Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 171.

“Masayoshi Son” da bilgi üretip satmaktadır”¹⁴¹. Aynı şey sanayi için de söz konusudur. Örneğin ABD’nin çalışabilir nüfusunun sadece %19 sanayide çalışmaktadır. Bu %19’luk nüfus Amerika’ya hatta dünyaya yeten bir üretim gerçekleştirme kapasitesine sahip. Bunun sebebi yani daha az insanla daha fazla üretim yapılması ise bilgi sayesinde gerçekleşen bir durumdur. Bilgi arttıkça, üretim tekniği ilerleme kazanır, üretim tekniği ilerledikçe daha az insanla çok daha fazla üretim yapılır. Onun için de rekabetteki en önemli sermaye, bilginin bizzat kendisidir.

Kur’ân-ı Kerim: “Allah içinizden tam inanan, bilen ve bilginin amacını kavrama yeteneğiyle donatılanları kat be kat yüceltecektir”¹⁴² derken toplum olarak hassas olunması gereken konuya dikkat çeker. Müslümanlar bugün kalkınmaktan uzak kalmış bir dünya olarak hayatlarını devam ettiriyorlarsa, bunun sebebi ilme karşı ilgisiz ve isteksiz oluşlarından kaynaklanmaktadır. İlk yaratılan insanda dikkate verilen husus meleklerin Hz. Adem’e secde etmeleridir. Hz. Adem’de görülen temel üstünlük ölçütü “bilgi” dir. Bu bakımdan Kur’ân açısından bilginin farklılığa yol açan unsur olarak nasıl işlediği ortaya çıkmaktadır ki çağımızın isminin dahi bilgi çağı olarak adlandırıldığı, her ülkenin en verimli zekâlarının bilgiyi üreten ve kullanan ülkeler için düşündüğü ve çalıştığı göz önüne alınırsa, bilginin toplumsal manada yol açacağı farklılaşmaya, Kur’an’ın neden önem atfettiğini daha iyi anlamak mümkün olacaktır¹⁴³.

1.5. MANEVİ KALKINMA

1.5.1. Din İnanç ve Bilgi Ekseninde Kalkınma

İlim elde etmek, sadece bir bilgi yüklenme gayreti değil, aynı zamanda iman/inanç ile yakından ilişkili olarak, ruhen ve fikren ilerleme gayretidir. Bu bakımdan bilginin inanca olan etkisi düşünüldüğünde aralarında sıkı bir ilişki vardır. “Allah’a

---

¹⁴¹ Tan, “İslamın Hedefi Bilgi Toplumu Oluşturmaktır”, s. 41.

¹⁴² Mücadele, 58/2.

¹⁴³ Banu Gürer, *Bireysel ve sosyal Farklılıkları Sosyal Bütünleşmeye Dönüştürmede Din- Eğitim Açısından Kur’an’ın Rolü*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007 s. 65.

karşı ancak, kulları içinden âlim olanlar huşû (derin saygı) duyarlar”¹⁴⁴ âyeti, bilgi ile iman/inanç arasındaki bu ilişkiyi güçlü bir şekilde vurgulamaktadır. “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”¹⁴⁵ âyeti de bilgi-iman birlikteliğinin bir başka ifadesidir. Âyetteki soru, Allah’ın verdiği nimete nankörlük eden, ona ortak koşan kişi ile gece vakitlerinde, secde hâlinde ve kıyamda, âhiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden kişinin mukayesesi yapılırken sorulmaktadır. Bilginin artmasına bağlı olarak Allah’a duyulan saygı ve sevginin de arttığının ifade edilmesi bilginin, kalbe, ruha ve davranışlara etkisine işaret etmektedir. “...Öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz kitap sayesinde rabbânî olun”¹⁴⁶ âyetiyle müslümanlardan “Rabbânî” yani ilim ve hikmet sahipleri olmaları istenmiştir. Âyette özellikle Rabbânî ifadesinin kullanılması, müslümanların, davranışlarına etki eden bir bilgiyle Rabbinin yolundan giden, O’na yönelen örnek kişiler olmaları gerektiği yönündeki bir vurgudur¹⁴⁷. İnanç ve bilgi arasında ilişki nedensel bir ilişkidir. Nasıl ki bilgisizlik küfrün nedeni ise bilgi de inanmanın bir nedenidir.¹⁴⁸. Bu bilginin imanın kendisi olduğu anlamına gelmez; fakat onunla derinlik kazanır.

İnsan, yapısı gereği iki tür ilişki içindedir. Fizik âlem açısından bilgi ilişkisi, metafizik âlem açısından da iman ilişkisine muhataptır. Bilgi-îman ilişkisi bilgi teorisinin önemli konulardan biri olma özelliğini daima korumuştur. 18 ve 19. yüzyıllarda din felsefesi alanında yapılan incelemelerde, mütefekkirlerin özellikle ilgilendikleri konuların en başında bilgi-iman ilişkisi daima yer almıştır¹⁴⁹.

İktisadi düşünce, sosyoloji ve din sosyolojisi alanındaki çalışmalarıyla tanınan ünlü Alman düşünür ve sosyolog Max Weber, orijinali Almanca “*Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*” olan “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*” adlı çalışmasını 1904–1905 yıllarında yazmış, eserinde, kapitalist ruhun gelişiminde

---

¹⁴⁴ Fâtır, 35/28.

¹⁴⁵ Zümer, 39/9.

¹⁴⁶ Âl-i İmran, 3/79.

¹⁴⁷ Celeleddin Mahallî, Celeleddin Suyutî, *Tefsîru’l Celâleyn*, Dâru İbni Kesîr, Beyrut, 2010, I, 75.

¹⁴⁸ Toshîhiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Çev. Selahaddin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul 2000, s. 164.

¹⁴⁹ Yakup Yıldırım, *Elmalılı M. Hamdi Yazır’a Göre Bilgi İman İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Univ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 47.

inancın etkisinin olup olmadığı ya da ne dereceye kadar etkili olduğu ve kapitalist kültürün hangi yanının buna dayandırılabilceği araştırmıştır. Yazarın temel tezi, “*Protestan Ahlak*” anlayışının kapitalizmin gelişmesini sağlayan ruh/inanç olduğudur. Bu anlamda, kapitalizmi değil, kapitalizmi oluşturan ruhu/inancı yani kapitalist ruhu incelemiştir. “Weber’in Protestan ahlak anlayışı, temelde Kalvenist yoruma, onun ilahi takdir öğretilerine ve dünyevi asketizme dayanır. Asketizm (çalışmanın, tasarruf etmenin, tutumlu davranmanın bir ibadet olarak kabul edilmesi)¹⁵⁰, Ortaçağdaki Katolik yorumunun aksine, aydınlık bir yaşam sürebilmek, uyanık, bilinçli olmak amacı taşır. Tanrı’nın şanına hizmet etmek ancak çalışmayla mümkündür. Zamanı boşa harcamak en ağır günahdır. Boş konuşma, lüks ve fazla uyku ahlaki açıdan kesinlikle kabul edilemez. İşe karşı isteksizlik, kutsanmışlık durumunun eksikliğinin işaretidir. Luther’de meslek uğraşısı, insanının kendini geliştireceği ve boyun eğilecek bir kaderdir. Kalvenizmde ise, bir buyruktur. Asketizmin tek düşmanı, varlıktan doğal zevk alınmasıdır. Dünyevi asketik Protestanlık, mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevklere karşı çıkmış, tüketimi özellikle de lüks tüketimi sınırlandırmıştır. Bununla birlikte mal kazancını geleneksel /Katolik ahlakın yasaklarından kurtarmış ve bunu Tanrı’nın isteği olarak görmüştür. Bedensel zevk ve dünyevi mallara bağlılığa karşı, akılcı ve yararlı kazanç savunulmuştur. Kazanılmış olanın tüketilerek kullanılmasına engel konulmuş, sermayenin üretken kullanımı sağlanmıştır. Daha çok üretim, kazanç, sermaye birikim ve yenilenen yatırım döngüsü desteklenmiş, tüketim yasaklanmıştır. Weber’e göre başlangıçta Protestan ahlak ekonomik gelişmeyi belirlerken, geliştikten sonra kapitalizm Protestanlığa yön vermiştir. Ona göre, dinin belirleyen konumdan, belirlenen konuma düşmesi oldukça dramatiktir. En nihayetinde Weber, yeni kapitalist düzenle, birer hiç olan ruh yoksunu uzmanlık insanların ve yürek yoksunu zevk insanların, daha önce hiç ulaşamadıkları bir insanlık düzeyine ulaştıklarını ifade eder¹⁵¹.

Bilgiyle birlikte kalbe yerleşen bir inanç, sürekli kök salmıştır. Kur’ânı Kerim’de:

¹⁵⁰ “Asketizm”, Erişim tarihi, 04. 12. 2017. <https://www.uludagsozluk.com/k/asketizm/>

¹⁵¹ Gamze Aslan, “*Weber’in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü Adlı Kitabının İncelenmesi*”
www.e-akademi.org/incele.asp?konu...kimlik=1189422995&url.../gaslan-1.htm

“...Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde inceden inceye düşünürler: “Ey Rabb’imiz Sen bunların hiçbirini anlamsız ve amaçsız yaratmadın...”¹⁵² buyrulur. Kur’ân-ı Kerim, mü’minden öncelikle, âlem ve kendisi arasında bilgi seviyesinde sağlam bir münasebet kurmasını istemektedir. Kur'an-ı Kerim'e göre âlemde olup biten her şey gerçektir ve bir düzen içinde akıp gitmektedir. Bunun içinde insan, nesnelere ve olaylar üzerinde düşünmeli, inceleme ve araştırmaya koyulmalıdır¹⁵³.

Cenab-ı Hak, Hz. Peygamber’e: “*Rabbim ilmimi arttır*”¹⁵⁴ şeklinde dua etmesini emreder. Başka bir âyette ise: “*İşte bir insanın önüne bu temsilleri koyuyoruz; ama onların gerçek anlamını bilgi sahibi olanlardan başkası düşünüp kavrayamaz*”¹⁵⁵ denilerek özellikle bilginin altı çizilmektedir. Görülüyor ki Kur’ân’ı Kerim, şuurlu bir inanç ile ilim arasında kopmaz bir bağ kurmuştur. O halde, mü’minin bakış tarzının en bariz özelliklerinden biri ve belki de başta geleni, ilim zihniyetine her yönüyle yer vermesidir. Bu duygunun kök salması neticesinde kâinatta her şeyin anlam kazandığı açık olarak görülür. İnançsızlığın en belirgin özelliği, çevresinde gördüğü her şeyi boş ve manasız saymasıdır. Kur’ân-ı Kerim bunu şöyle ifade eder:

“*Biz göğü ve yeri ve ikisi arasındaki şeyleri hakikati inkâr edenlerin zannettiği gibi bir amaç ve anlamdan yoksun yaratmadık*”¹⁵⁶.

Elmalılı Hamdi Yazır, Müslümanların geri kalmışlığının temel sebebini; dine karşı hassasiyetin azalması, aşk ve şevkin sönmesi ve akidelerin donmuş hale gelmesi biçiminde açıklar. Yazır’ın saydığı bu maddeler arasında yer alan akidelerin yani inanç esaslarının donukluğu belki bu maddelerin en önemlisidir. Yazır, inancın (İmanın) toplumun ilerlemesinde ve gerilemesinde önemli bir faktör olduğuna işaret ederek, akidenin dinamikliğinin gelişmeye katkı sunduğunu, statikliğin (donukluğun) de gelişmelere engel olacağına vurgu yapmaktadır. Gelişmenin ve kalkınmanın gerçekleşebilmesi için, bilginin artması, toplumların üretken olması gerekir.

---

¹⁵² Âl-i İmran, 3/191.

¹⁵³ Tan, *Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, s. 132.

¹⁵⁴ Tâhâ, 20/114.

¹⁵⁵ Ankebut; 29/43.

¹⁵⁶ Sâd, 38/27.

Gelişmişliğin veya geri kalmışlığın bilgi-îman ilişkisi ile yakın bir teması söz konusudur.¹⁵⁷

Bilgi ile İman arasında sıkı bir ilişki vardır ki, bu iki unsur birbirlerinden uzaklaştıklarında toplum için çöküş ve gerileme söz konusudur. Bütün huzursuzlukların altında yatan gerçek sebebin bu ilişkinin uyumu ile alakalı olduğunu iddia etmektedir. Diğer bir ifade ile bu ilişkinin zayıflaması; toplumun seviyesinin düşmesi, insanın insanlığının irtifa kaybetmesidir. Bu iki unsur birleştiklerinde ilişkilerinin kuvvetlenmesi halinde de, toplum ve insanlık âlemi kendilerine yakışır şekilde ilerlemeye başlar. Faziletli bir toplum meydana gelir. Demek ki bilgi ile îman arasındaki ilişki, aslında toplumu ayakta tutan en önemli etmenlerdendir. İslam inancı; bilimi, değişimi, gelişmeyi açıkça teşvik ettiğinden dolayı, donukluğun inançta olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak din ve dindarlık anlayışımızdaki donukluktan bahsedilebilir. Dindarlık anlayışımızın ne gibi bir süreçten geçtiği konusunda yapılan araştırmalarda elde edilen çok ciddi bilgi ve belgeler de, asıl problemin dinde değil dindarlık anlayışımızda yattığını göstermektedir. Yazır, çatlak gözlükle pürüzsüz bir manzara seyredilemediği gibi, bozuk veya garazlı bir kalp ile de hakikatin hissedilemeyeceğini, dile getirmektedir¹⁵⁸.

Şüphesiz ki üretim, ancak halis niyet ve düşünce, işi güzel ve hakkıyla yapma neticesinde artar. Bunların da en bereketli toprağı imandır. Uyuyan ve uyuşturan iman değil, insanlar için güvenilirlik, yeryüzünde efendilik ve hâkimiyet sağlayan bir iman¹⁵⁹.

İnsanlık tarihinin hiçbir döneminde inaçsız bir medeniyet şekillenip devam etmemiştir. Bu durum günümüz içinde geçerlidir, muhtemelen bundan sonrada geçerli olmaya devam edecektir. Yani din bir şekilde kendi varlığını hissettirecektir. Gücü ellerinde bulunduran insanlar da ahlâki ve dini değerlere yer vermedikleri sürece, gücü ellerinde tutmanın mümkün olmadığı kanaatine sahiptir. Zira dinler sahip oldukları kapasiteler vasıtasıyla nihai anlama sahip olup, hem kişisel bağlılığı hem de sosyal

¹⁵⁷ Yıldırım, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'a Göre Bilgi İman İlişkisi*, s. 50-51.

¹⁵⁸ Yıldırım, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'a Göre Bilgi İman İlişkisi*, s. 52.

¹⁵⁹ Yusuf el Kardavi, "İmanın Kalkınmaya Etkisi", Çev. İsmail Durmuş, *Din Öğretimi Dergisi*, Aralık 1988, Sy.17, s. 55.

uyumu tedarik edecek temellere sahiptir. Bu bakımdan din ve ahlak, toplumların kalkınmasında ve medeniyetin devam etmesinde vazgeçilmez bir destektir¹⁶⁰.

Din, müslüman bir toplumda kalkınmaya içerik ve istikamet verme bakımından etki eder. Dinin şekillendirdiği toplum da hem maddi hem de manevi yönüyle bir bütün olarak kalkınma içine girebilir. İnsanların gelişmelerinin nasıl ki madde ve manası beraber gelişme gösterdiğinde gerçek cephesi ortaya çıkıyorsa, toplumların kalkınmasında da maddi cephenin tekâmülü, manevi cephenin tekâmülü ile paralel yürüdüğünde gerçek kalkınma kendini gösterir. Burada dinin iyi anlaşılıp yorumlanması hususu ön plana çıkar. Toplumsal problemlerde dini inançların etkisi ve tesiri inkâr edilemez bir gerçektir¹⁶¹.

Bir millet bütün yaşam alanlarında varlığını, şahsiyetini, saygınlığını ve sözün geçerliğini başkasına muhtaç olmadan ne ölçüde sağlayabiliyorsa, o derece kalkınmış sayılır. Bir milletin müesseseleri az çok birbiriyle ilişkili olup bileşik kaplar gibi birbirlerini etkiler ve aynı düzeyde tutar. Bu müesseseler içinde diğerleriyle en çok ilişkisi olan din müessesesidir. Çünkü dinin konusu her yönüyle insandır. Din insan ruhunu, zihnini eğitir, değerler sistemini kurumsallaştırır ve böylece onun işlerini hareketlerini yönlendirir. Kalkınmayı yapacak insan olduğundan insana en yüce değeri vermekle onun yapacağı iş de değerli olur. Din, ilim, teknik, sanat, felsefe, siyaset ve devlet, hepsi insan için ve onun mutluluğu için olursa, insanda onları kendine yakışacak şekilde gerçekleştirir. İslam ilim ve tekniği kabul eden bir dindir gelişmeye açıktır¹⁶². Bu konuda Hasan Basri Çantay şöyle demektedir: “İslam dini İlim ve fen dinidir. İslam dini medeniyet dinidir. O fertleri cemaatlere, cemaatleri milletlere, milletleri yekpare bir vahdete, saadete refaha ve insaniyete doğru itip götürmüştür. Bizim dinimiz dünya ve ahiretimizin bütün saadetine tamamen yeten akıselim tıpatıp uygun en ileri ve müttekâmil bir dindir. Onun emirleri ve talimlerinden hiçbiri gösterilmez ki asrın icat

¹⁶⁰ Mustafa Köylü, *Küresel Ahlak Eğitimi*, Dem Yay., İstanbul, 2013, s. 37.

¹⁶¹ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Çev. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yay., İstanbul 2003, s. 175.

¹⁶² Mehmet Gündoğdu, *H. Basri Çantay'da Din ve Toplum*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, s. 56.

ve şartlarını aykırı olsun. O bölünme kabul etmeyen bir bütündür ya öylece kabul edilir ya edilmez, inkılap isteyenler başka pazar arasınlar”¹⁶³.

İnsan gerçek bilgiyi kâinat kitabını ve Kur'an-ı okuyarak elde eder. “Elde ettiği bu bilgi neticesinde veya değişik bir yolla önce kendini tanır, sonra da kâinatı ve Kur'an'ı Okur. Kâinat, ilimler ve Kur'an tıpkı bir insanın iki gözüyle bakışı gibi ileride bir noktada birleşir. Nasıl ki bir insanın iki gözü farklı bakamaz ve farklı bakışa sahip değilse, Kur'an ve gerçek ilimlerde aynı şekilde birbirinden farklı değildir. Biz sadece Kuran'ı okuyup Kâinat kitabını bir yana bırakamayacağımız gibi Kur'anı bırakıp akılları kâinatta boğarak, kaba, katı ve soğuk materyalizme yol açamayız. İslam'ın hayata can veren sentezi budur. Yani bir taraftan Allah'ın isimlerinin tecellilerine birer tercüman olan bütün ilim dallarını kucaklamak, diğer taraftan da dünya ve ahiret saadetine götüren hidayet nurunun kaynağı olan Kur'an'a sarılmak. İşte İslam'ın insanlığa kazandırmak istediği en yüce gaye budur. Kur'an ve ilimler münasebeti mevzuunda düşülen hatalardan birisi de Kur'an'ı mevcut ilimlerin peşinden koşturmak ve onlara tabi kılmaktır. Bilimleri Kur'an'dan dinden imandan ayrı ve müstakil görmek bir tefrit, Kuran'ı müspet ilimlerin peşinden koşturmak ve onu adeta bir fizik kimya tıp matematik astronomi kitabı saymakta bir ifrattır”¹⁶⁴.

Diğer taraftan batı dünyasında din ile ilimi çatışma içinde göstermek isteyip dini bilimin dışına itmek istemişlerdir. Din ilim çatışması batı dünyasında şuurlu olarak 16.yy yüzyıldan itibaren başlamış giderek diğer toplumların belirli kesimlerine sirayet etmiştir. Hıristiyan batı dünyasında bilim çatışması ile ilgili tartışmalar genellikle kozmolojik meseleler etrafında olagelmış¹⁶⁵ sonra psikolojik ve sosyal sahaya yayılmıştır.

Din ile ilim arasında çatışma ve kavga arayanlar olduğu gibi bir o kadar da bu kavgayı gidermeye çalışanlar olmuştur. Çatışmanın varlığına inananlar pek azı müstesna dini reddetmemişler, belirli ve sınırlı bir sahaya itmişlerdir. Bertrand Russell bilim ile

¹⁶³ Hasan Basri Çantay, *Tefsiri Şerif*, Sebilürreşad Dergisi, 1/11, 1948, 18'den, Gündoğdu, *H. Basri Çantay'da Din ve Toplum*, s. 59.

¹⁶⁴ <https://sorularlaislamiyet.com/islam-dini-ile-bilim-arasinda-nasil-bir-iliski-vardir>; İrfan Yılmaz, vd. *Yeni Bir Bakış Açısıyla İlim ve Din*, Buruç Yay., İstanbul, 1998, II, s. 63,66.

¹⁶⁵ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Yapı Kredi Yay., İzmir, 2010, s. 210.

din arasındaki kavgada dini bir tavır takınarak : “Gerçeğe ulaşma konusunda ilimden başka hiç bir metoda inanmıyorum” ifadesini dile getir; fakat “duygular alanında dinin ortaya çıkmasına önyak olmuş yaşantıların değerini de tanımıyor değilim”¹⁶⁶ diyerek insanı dini duygu planına iter.

İnsan da sürekli bilgi akımı ve iletişimi içerisindedir. Bilgiyi ya doğrudan veya dolaylı yollarla elde eder. Elde ettiği bilgilerle üretimini ortaya koyar, yeni tecrübeler kazanır. Kur'ân'ın dünya ile ilk iletişimi bilgi eksenli ve bilgi ağırlıklı olması onun varoluş sebebinin bilgi olduğunun göstergesidir. Bu sadece bilgi alma ile değil aynı zamanda bilgi üretme sürecini ve önemini de gösterir. Ancak fertlerin bilgiyi kavrayışlarında, algılayışlarında anlayış farklılıkları vardır. Yanlış anlama ve algılama bazen negatif olarak etkisini gösterir. Bunun da faturası dine çıkarılabilir. Böyle bir algının cevabını Mehmet Akif Ersoy şöyle cevaplandırır¹⁶⁷:

“Mütefekkirleriniz dini de hiç anlamamış;
Rûh-i İslam'ı telakkileri gâyet yanlış,
Sanıyorlar ki terakkiye tahammül edemez
Asrın asâr-ı kemaliyle tekâmül edemez.
Bilmiyorlar ki: Ulûmun ezeli dâyesidir
Beşerin bir gün olup yükselecek pâyesidir”¹⁶⁸

Bu mısralarda kalkınma ile din, yani Ruh-u İslam arasındaki diyalojik ilişki en açık bir şekilde dile getirilmektedir. Din, kalkınmanın kaynağı ve en büyük motive edici gücü olabilir. Din kalkınmaya içerik ve istikamet verme bakımından büyük bir etki edebilir¹⁶⁹. İslâm dini insandan iman ettikten sonra maddenin geçici görüntüsüne kapılmadan iktisadi faaliyetlere katılmasını ve çalışmasını ister. Hz peygamber kişinin

¹⁶⁶ Bertran Russel, *Din ile İlim*, Çev. Akşit Göktürk, Selçuk Yay., İstanbul, 1963, s. 111.

¹⁶⁷ Tan, “Toplumsal Kalkınmada Bilginin ve Kültürün İmkânları Boyutunun İncelenmesi”, s. 111.

¹⁶⁸ Ersoy, *Safahat*, s. 213.

¹⁶⁹ Aydın, “Kalkınmanın Kültürel İmkânları Kalkınma ve Dini Hayat:Üçüncü 1000'e Girerken Türkiye” *Kutlu Doğum Sempozyumu*, 2000, s. 219.

çalışmasını üretimde bulunmasını, ailesini geçindirmesini, Allah yolunda cihad etme veya gündüzleri oruç, geceleri de namazla geçirme ile bir tutmuştur¹⁷⁰.

1.5.2. İbadet ve Kalkınma

Kur'ân-ı Kerim'in ana konularına bakıldığı zaman Kur'an'ın öncelikle tevhid öncelikli vurgusu ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında Kur'an-ı Kerim insanın ibadet ve kulluk için yaratıldığını¹⁷¹, dünya nimetlerinden yararlanmasını ve dünyadan da nasibini unutmamasını¹⁷² nazara verir. “Genel olarak dinlerdeki ibadetler insanların vakitlerinden, ancak az bir şey almaktadır. Üstelik ibadet için sarfedilen zaman hayat ve üretim için kaybedilmiş bir vakit değildir. Aksine o, bir enerji şarjı, bir gayret bilemesi, bir güç ve takat jenerasyonu, bir ruh cilasıdır. Bu itibarla, bir şeyin maddi, pratik ve görülen eserini nazara alarak, onun hem ruh hem de madde içindeki görülmez, gizli, sakın ve etkin tesirinden gaflet etmek, gerçeğe karşı yapılmış bir haksızlıktır. İbadetlere azami derece gayret gösteren bir müslüman vaktin kıymetini en iyi bilendir. Çünkü ceza günü, Allah ona ömrünü ne uğurda tükettiğini, gençliğini nerede harcadığını soracaktır ve onu hesaba çekecektir¹⁷³. Bu nedenle o, vaktini boş şeylerle zayi etmekten kaçınır. Çünkü vakit onun sermayesidir. Şüphesiz ki vakit, zayi edilmek suretiyle nankörlük değil, aksine, kendisinden yararlanılmak suretiyle şükredilmesi gereken büyük bir nimettir. İbadetlere sürekli olarak devam eden kişi bunun neticesinde, hayatında iç huzura, kalp sükûnuna, gönül ferahlığına, ümit nişanesine, sevgi ve safa ruhuna erer. Böyle bir ruh halinin, üretime ve kalkınmaya tesiri büyük olur. Çünkü güvensiz, tedirgin, endişeli, çalkantılı, huzursuz, hayata küsmüş olan kimsenin, kendisine verilen bir işi güzel yapması veya tatmin edici bir üretim yapması, nerdeyse imkânsızdır”¹⁷⁴.

İslam dini canlı ve hareketli bir toplum meydana getirmeye özen göstermiş, iktisat yasasını buna göre tanzim etmiştir. Bunun için çalışmayı her zaman kutsal

¹⁷⁰ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî el-Cu'fi, *el Câmîu's-Sahih*, Daru Tavki'n-Necat 1. Bsk, 1422, “Nefakat”, 1.

¹⁷¹ Zariyat, 51/56.

¹⁷² Kasas, 28/77.

¹⁷³ Ebu İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, Matbaa Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1395/1975. “Kıyamet”, 1, IV, 612.

¹⁷⁴ Kardavî, *İmanın Üretime Tesiri*, s. 51.

saymış, ibadeti, iş yapmaya engel görmemiştir. Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

*“Namaz kılınca yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan istediğinizi isteyin.”*¹⁷⁵

Hız. Peygamber ahabına çalışmayı teşvik etmiş ahabına bu konuda yol göstermiştir. Bir gün Nebî (sav) ashâbıyla sohbet ederken, ihtiyaç sahibi bir Medineli gelir ve ondan bir şeyler ister. *“Evinde bir şeyin var mı?”* diye sorar Allah'ın Elçisi. Bir kısmını sergi olarak, bir kısmını da elbise olarak kullandıkları bir örtü ve bir de su tasından başka bir şeyleri olmadığını söyler fakir sahâbî. Rahmet Elçisi'nden maddî bir yardım beklerken, sıkıntısını kökünden hâletmeyi hedefleyen bir öneriyle karşılaşır. Medineli zât evine gidip bu örtüyü ve tası getirecek, Allah Resûlü de onları müzayedeye çıkaracaktır. Orada bulunan diğer sahâbîler de çözüme ortak olacak ve böylece ortak sorumluluk bilinci gelişecektir. Peygamber Efendimizin niyetini anlayan ashâbın katkısıyla bu iki parça eşya müzayedede neticesinde iki dirheme satılır. Gelen şahıs, Hız. Peygamber'in talimatı üzerine bir dirhemle ailesine yiyecek bir şeyler, diğeriyle de küçük bir balta satın alacak ve bu balta onun ekmek teknesi olacaktır. Onunla dağdan bayırdan topladığı odunları satacak, geçimini bu şekilde sağlayacaktır. Öyle de oldu. On beş gün içinde on dirhem kazandı, ailesine yiyecek ve giyecek aldı. Resûlullah (sav), tavsiyesine uyarak ailesinin ekmek parasını kazanmayı başaran bu gayretli sahâbîye sonunda şu evrensel mesajı verdi: *“Böylesi senin için kıyamet gününde yüzünde dilencilik lekesi ile gelmeden daha hayırlıdır. Yalnızca, şu üç kişi dilenebilir: Çok fakirlik çeken, ağır bir borç altında bulunan ve kan bedelinin altında ezilen”*¹⁷⁶. Hız. Peygamber burada fakir olan sahâbîye yol göstermiş, durumuna uygun çalışma yolunu göstererek, rızkını temin noktasında ona yardımcı olmuştur. Tabiri caizse ona balık vermektense, balık tutmayı öğretmiştir. Yoksula ve fakire yardım edilmeli, lakin yoksulluğun ve fakirliğin etkisini azaltmaktansa, yosulluktan kurtulmanın yolu gösterilmelidir. Bir fakire ne kadar çok yardım yapılırsa yapılsın, o fakir daha az çalışır ve fakirleşmeye devam eder. Sonunda çalışmaktan aciz tembel bir insan haline gelirken bu da çalışmayı ibadet sayan islâm diniyle bağdaşmayan bir durumdur.

¹⁷⁵ Cuma, 62/10

¹⁷⁶ Ebu Dâvut Süleyman b.el-Eş'as b. İshak el- Ezdî es-Sicistânî, *Sunen*, el-Mektebu'l Asriyye, tsz. Beyrut, “Zekât”, 26.

İslamın, çalışmayı etkili ve itici bir ibadet sayan görüşü, insanı dürüst ve sağlam iş yapmaya sevk eder. Çalışmak suretiyle ve çalışmanın ibadet telakki edildiği sürece de kişinin Allah'a daha yakın olacağı, Allah'ın sevgisini kazanıp azabından kurtulacağı inancı, insanı daha çok çalışmaya daha çok üretmeye sevk edecektir. Bu bakımdan islâm dini üretmeyi, sermayeyinin iyi korunmasını ve çoğalmasını istemiş, dikkatsiz kullanılmasını ve israfı yasaklamıştır¹⁷⁷.

Hz. Peygamber ibadetin üstünlüğünü ve ondan sonra da hayatımızın üretmekle süslenmesi gerektiğini: “*Farz namazlardan sonra kazanç arama farzdan sonra farzdır*”¹⁷⁸ diyerek bize anlatır. Gönül dünyasına kattığı değer ile beraber yaşadığı topluma da değer katması istenir. “*Helal kazanç aramak Allah yolunda çarpışma gibidir. Helal kazanç peşinde iken ölen kimse bağışlanmış olarak ölür*”¹⁷⁹ hakikati ahirette Allah'ın huzuruna çıkarken nasıl bir yol izlediğimizin hesabını yapmamız gerektiğini bize anlatmakta kâfidir.

Namaz gibi dinin emrettiği ibadetleri yerine getiren bir müslüman sürekli Allah'ı hatırlar, tembel durmaz işine devam eder. Çünkü belli vakitlerde farz kılınan ibadetler mümini harekete geçirir, girişim ruhunu geliştirir¹⁸⁰. Dakik bir zamanla, disiplinli ve düzenli çalışma, ilerleme ve kalkınma sebebi ise bunun en güzel örneği islamdadır. “*Vakit nakittir*” anlayışı bu yüzden islâm toplumlarında meşhur olmuştur¹⁸¹.

Aliya İzzet Begoviç bu noktada islâm dinine intisap etmiş olanlara şöyle bir eleştiride bulunur: “*İbadetleri temizlikle ve daimi olarak zamana riayetle bağlantılı olan insanlar niçin temizlik ve dakiklik örnekleri değildir? Yılda otuz gün kendilerini yiyecek içecekten mahrum bırakan insanlar niçin bir disiplin örneği olmazlar? Bazen acımasız ve katı olan bu on dört asırlık uygulamadan sonra temizlik ve dakiklik ve disiplin nasıl olup da onların “ikinci bir tabiatı” haline gelmemiş, hatta saplantı halini almamıştır? Bu iki soruya tatminkâr bir cevap verebilecek olan kişi Nobel ödülünü hak*

¹⁷⁷ Abdülhamit, *İslam ve Toplumsal Kalkınma*, s. 86.

¹⁷⁸ Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb Taberânî, *Mu'cemu'l Evsat*, Riyad, 1405/1985, VII, 272.

¹⁷⁹ Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdihân el-Müttakî el-Hind, *Muntehab-ı Kenzul Ummal*, Kahire 1835, VI, 14.

¹⁸⁰ Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 132.

¹⁸¹ Süleyman Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDV Yay., Ankara, 1996, s. 79.

ederdi”¹⁸². Hz. Ömer de bu meyanda şöyle der: Namazını ihmal etmeyen hayatında hiçbir şeyi ihmal etmez, namazından çalanda hayatında herşeyden çalar.

Namaz kılmak insanı dürüstlüğe mesleğini en iyi yapmaya herkese adil davranmaya sevk etmiyorsa o namazda hayır yoktur. Kılmakla insanları aldatmasın ve insanlarda namaz kılana aldanmasın. Namaz üzerinde çok iyi değerlendirme yapmak gerekir. Çünkü Namaz dinin en çok görülen bir amblemi durumundadır¹⁸³.

İbadetlerin temel amacı ebede giden yolda insana kurtuluş bileti sunmaktır. Çünkü insanın bu dünyadaki birinci vazisi Hâlık’ını tanımak ve ona kulluk etmektir. Bu kulluk neticesinde o bileti alabilir. Fakat bunun yanında ibadetlerin birde dünyaya bakan yönü vardır. Allah Kulluk ve ibadetle insanoğlunun ahirette mutlu olmasını temenni etmesi gibi insanın bu dünyada da mutlu ve huzurlu yaşamasını istemektedir. İşte ibadetlerin dünyaya bakan bir ciheti insanın dünya saadetine vesile olmasıdır. Bu konuda Bediüzzaman şöyle der: “İnsandaki şehvet, öfke duygusu ve akıl Allah tarafından sınırlandırılmadığından ve insanın cüz'-i ihtiyarîsiyle yükselişini temin etmek için bu kuvvetler başıboş bırakıldığından, muamelâtta yani insan ilişkilerindeki alışveriş vs. işlerde zulüm ve tecavüzler meydana gelir. Bunları önlemek için insan adalete muhtaçtır. Fakat her insanın aklı, adaleti idrakten aciz olduğundan külli bir akla ihtiyaç vardır. İnsanlar o külli akıldan istifade etsinler. Öyle bir külli akılda kanun şeklinde olur. O kanunda dindir şeriattır.

Sonra Cenab-ı Hakk'ın emirlerine ve nehiyelerine itaati tesis temin etmek için, Allah'ın azametini zihinlerde tesbit etmeye ihtiyaç vardır. Bu tesbit de ancak ahkâm-ı imaniyenin tecellisiyle olur. İmanî hükümlerin takviye ve inkişaf ettirilmesi, ancak tekrar ile yenilenen ibadetle olur”¹⁸⁴.

İmani hükümler ibadetle takviye edilmezse bu hükümlerin etkisi azalır ve tesiri olmaz. Bugün dünyada yaşanan zulümler tecavüzler bunun açık bir göstergesidir. Daha fazla zenginleşme peşinde koşan devletler insan haklarını hiçe sayıp, masum canların

---

¹⁸² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım Zindandan Notlar*, s. 301-302.

¹⁸³ Hüseyin Atay, “Kalkınmada Temel Öğeler”, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar II*, Atay Yay., Ankara 1993, s. 131.

¹⁸⁴ Said Nursi, *İşârâtü'l İ'caz*, Envar Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 84.

bile yaşama hakkını hiçe saymaktadır. Kendi adaletlerini kendileri tesis etmektedir. Yukarıda vurguladığımız gibi insanın aklı adaleti idrakten aciz olduğu için ilahi bir mekanizmanın bu adaleti tesis etmesi gerekir. Bu noktadan bakıldığında ibadetler, insandaki sorumluluk ve adalet duygusunu canlı tutup kimsenin hakkına ve hukuna tecavüz edilmemesi bilinci katar.

1.5.3. Ahlak ve Kalkınma

Toplumsal hayatta insandan beklenen en önemli vazife, onun başkalarının hakkını koruması, gözetmesi ve sorumluluklarını yerine getirmesidir. Bunu da herhangi bir maddi baskı aracı veya tedbirlerle değil, bir davranış biçimi olarak kendiliğinden yapmasıdır. Bundan dolayı İslâm'ın bir din olarak bütün dinler gibi tevhîd akidesinden sonra hedeflediği en önemli gaye, ferdin ruh ve ahlakını ıslak etmek, onu hayır, iyilik dürüstlük, gibi erdemlerle donatarak ahlaki özü korumasını sağlamak, böylece onu arzu ve ihtiraslarının, süfli zevklerinin hâkimiyetinden kurtarmaktır¹⁸⁵. Bunun için Hz. Peygamber: *“En hayırlınız ahlakı en güzel olanınızdır”*¹⁸⁶ buyurmuş ve güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildiğini bildirerek¹⁸⁷ kötü ahlaktan Allah'a sığınmıştır¹⁸⁸. Buna göre bir müslümanın dindarlığının temel ölçütü, güzel ahlaka sahip olup olmasında aranmalıdır. Esasen iman ve ibadetlerin en temel fonksiyonlarından biride bu ahlakı kazandırmaktır.

Hz. Peygamber'in imanın en üstün derecesinin güzel ahlak olduğunu vurgulayıp¹⁸⁹ ahlak bakımından en güzel olanların iman bakımından mü'minlerin en mükemmeli olduğunu da haber verirken¹⁹⁰, iman ahlak ilişkisini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Said Halim Paşa'nın: *“Bir Müslüman ahlakını inancından, sosyal*

---

¹⁸⁵ Saffet Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, İgiad Yay., İstanbul, 2015, s. 13.

¹⁸⁶ Buharî, *“Edep”* 38,39; Müslim, *“Fezail”*, 68.

¹⁸⁷ Ahmed bin. Hanbel, Ebu Abdillah Ahmed b.Muhammed eş-Şeybânî, *Musned*. Riyad,1997, Beytü'l-Efkârî'd- Düveliyye,. II, 381.

¹⁸⁸ Tirmizî, *“Da'avât”*, 126.

¹⁸⁹ İbn Hanbel, IV, 385.

¹⁹⁰ İbn Hanbel, II, 250.

nizamını ahlakından, siyasetini de sosyal nizamdan alır"¹⁹¹ sözü, yukarıda açıklanan ahlaki gerçekliğin işlevselliğini, günlük hayattaki rolünü veciz biçimde ifade eder¹⁹².

Kur'ân-ı Kerim güzel ahlakı, iyiliği, doğruluğu, dürüstlüğü, adaleti, iffeti sabrı, nefse hâkimiyeti, ana-babaya itaati, muhtaçlara yardımını, emanetlere riayeti, verilen sözü yerine getirmeyi, hainlik etmemeyi, iftirada bulunmamayı, barış içinde yaşamayı, kimseye zarar vermemeyi, yalancılık yapmamayı, hilekârlık yapmamayı, aldatmamayı, cimrilik yapmamayı, kan dökmemeyi, zulüm yapmamayı, kinci olmamayı, israf etmemeyi, hayırlı işlerde yarış yapmayı, çalışmayı, dayanışmayı, kul hakkı yememeyi, kardeşliği, dayanışmayı ve her türlü güzelliği insandan ister. Kısaca iyilikleri emir, kötülükleri de yasaklar¹⁹³. İnsanın fitratında hem iyilik hemde kötülük tohumları ekilidir. İşte insanın ve toplumun kötülük duygusunu yeşertmeyecek, iyilik duygusunu ise besleyecek bir takım ceza ve mükâfatın olması gerekir. İşte İslamda ki emir ve yasakların bir gayesi de insanı ve toplumu çöküntüye götürecekt ahlâki yozlaşmaların önünü kesmektir.

Ahlakın olmadığı toplumlarda insan haklarına yeterince dikkat edilmediğinden ahenkli bir yaşam tarzı bulmak da mümkün değildir. Güven sarsılır. İş, görev ve sorumluluklar gereğince yerine getirilmez. Çalışma düzeni bozulur. Üretim düşük, ürünler kalitesiz olur. Mal ve can güvenliği kalmaz. Toplumda yalan, haset, kin, düşmanlık hırsızlık ve haksızlıklar kol gezeceğinden hiçbir huzur olmaz. İnsanlar, çalışma hayatında ahenk kalmadığında hiçbir sahada ilerleme ve kalkınma sağlayamaz. Bunun için İslam dini bu önemli konunun üzerinde önemle durmuş ve son Peygamber Hz. Muhammed insanlığa güzel ahlakta örnek olmuştur¹⁹⁴. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in ahlakı "*Muhakkak ki sen en büyük ahlak üzeresin*"¹⁹⁵ diye övülmüştür.

---

¹⁹¹ Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 165.

¹⁹² Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, s.14.

¹⁹³ Fahri Kayadibi, "*İslam'da Kalkınmanın Temel Dinamikleri*", *İÜİF Dergisi*, Sy.15, İstanbul, 2007, s. 10.

¹⁹⁴ Kayadibi, "*İslam'da Kalkınmanın Temel Dinamikleri*", s.10.

¹⁹⁵ Kalem, 68/ 4.

O'nun ahlâkı bütün insanlar için örnektir. Bunun için Kur'ân-ı Kerim'de: "*Andolsun, Allah'ın Rasulünde sizin için güzel örnek vardır*"¹⁹⁶ buyrulmuştur.

Burada öncelikle varılması gereken sonuç bütün boyutlarıyla "*ahlâklı bir kul olmaya*" karar vermektir. Çünkü insan dünyanın en uzak köşesiyle hatta uzay ile haberleşebilirken, yakın komşuları hakkında bile hiçbir şey bilmeyebilir hale geldi. Komşusu ölüp cesedi koktuktan sonra komşuların bundan haberdar olmaları, bazı değerlerin aşınması değil, yitirilmesi hatta ölmesi anlamına gelir¹⁹⁷.

Yapılan bilimsel çalışmalar sonucunda geliştirilen teknoloji ile insanlar, daha önceden tahmin edemeyecekleri kadar büyük imkânlarla kavuştular. Ancak kavuşulan imkânların beraberinde getireceği olumsuzluklar, önceden düşünölemeyecek kadar büyük oldu. Bu konuyu Tolstoy şu şekilde dile getirir: "Tarihin hiçbir döneminde 19. yüzyıldaki kadar maddi başarıya ulaşılmadı. Fakat tarihin hiçbir döneminde, giderek canavarlaşan şimdiki Hıristiyan dünyasındaki kadar ahlaksız, insanın hayvani ihtiraslarına hiçbir kısıtlamanın getirilmediği bir hayat yaşanmadı. 19. Yüzyılda ulaşılan ilerleme gerçekten muazzam; fakat bu ilerleme Neron'un zamanında bile şahit olunmayan şekilde ahlakın en temel şartlarını ihmal etme pahasına satın alındı ve halen de satın alınıyor".¹⁹⁸

Evet bugün aşırı beslenmeden ölenlerle, açlıktan ölenlerin bir arada yaşadığı bir yerkürede yaşıyoruz. Zengin ölkeler ile fakir ölkeler arasında korkunç uçurumlar meydana gelmiş durumda. Hatta olaya bireysel zenginlik açısından baktığımızda, belki insanlık tarihi açısından hiç yaşanmamış bir ekonomik eşitsizlik olduğu açıktır. Bunun için toplumsal kalkınmayı etkili bir manevi güçten mahrum bırakmak sağlıklı neticeler doğurur¹⁹⁹. Bu konuda Mehmet Aydın şöyle der: "*Kendimizi modern hayatın içine girmek suretiyle yenilemiş, yani terakki etmiş olan bir dini hayattan mahrum bıraktık. Dini hayat, fikri, ilmi, bedii ve ameli boyutları olan çok zengin bir hayattır. Bu hayatın hala fakir ve tutarsız bir düzeyde seyretmesi İslam dünyasında pek çok içtimai*

---

¹⁹⁶ Ahzab, 33/21.

¹⁹⁷ Ahmet Tabakoğlu, *İslam İktisadı Açısından Kalkınma*, İktisadi Kalkınma ve İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 240.

¹⁹⁸ Leo Nikolayeviç Tolstoy, *Din Nedir?*, Çev. Murat Çiftkaya, Kaknüs Yay., İstanbul, 1998, 10, s. 123.

¹⁹⁹ Aydın, *İslamın Evrenselliği*, Ufuk Yay. İstanbul, 2000, s. 42.

problemin çözümünü zorlaştırmaktadır. Kısacası kalkınma (modernleşme) dinden, dini hayat ise kalkınmadan beslenemedi. Yani din, millileşme ve asrileşme projelerine, bu ikisi de zaten özellikle ilmi ve fikri planda gözden çıkarılmış olan İslamlaşma projesine katkıda bulunmadı”²⁰⁰.

İnsanın zihinsel, bedensel ve toplumsal yönleriyle ele alıp inceleyen bir araştırmacı insanın ikili bir yapıya sahip olduğunu görür. İnsanın İçgüdüsel olarak hayvansal davranışlar sergileyen maddi yönü vardır, bir de doğuştan sahip olduğu yüksek duygular ve iyilik yapma ögesi ile insana daima Allah'ı hatırlatan rahmani ve manevi yönü vardır. İnsanda ki bu iki zıt yön sürekli bir çekişme halindedir. Biri daima ötekine galip gelmeye çalışır. Çekişmeyi madde yönü kazanırsa, insana içgüdüleri hâkim olur ve giderek hayvanlaşır. Ruhsal ve manevi yönü galip gelirse de bu da insanı sosyal hayattan uzaklaştırır, ruhbanlığa iter. Bu da islamın reddettiği bir yaşam tarzıdır. Bu konuda Hz. Peygamber'in: “İslâm'da ruhbanlık yoktur”²⁰¹ sözü bunu açık bir şekilde vurgular. Öyleyse insanın insanlığını ifrat ve tefrite kaçmadan koruyabilmesi için insanın güvenle üzerine çıkıp tartılabileceği doğal ve sağlıklı yapısını bozmayacak, şu veya bu tarafa kaydırmasına meydan vermeyecek, ahlaki bir sisteme ihtiyaç vardır. İnsanın yeryüzündeki görevini hakkıyla eda edebilmesi, yüklendiği emaneti²⁰² yerine getirebilmesi için böylesi bir düzene olan ihtiyacı son derece elzemdir. İnsanın tüm fiil ve davranışlarını yönlendirme görevi de dahil olmak üzere son din olarak gelen İslam, ahlaki örnek sistemi ile imanın tabiatında var olan bu iki yönü dengeleme hareketine bir çeki düzen vermek için bizzat müdahale eder. Çünkü İslam'ın amacı insanı yaratılışındaki o gerçek safiyetine yükseltmektir. Zira İslam, Allah'ın insana verdiği şehve ve bunun gibi tepkileri ve gerginlikleri görmezlikten gelmez. Bunları öldürmek de istemez. Bilakis İslâm, dengeli bir toplum meydana getirmek yolunda bu iç tepkileri yönlendirmeyi ve terbiye etmeyi planlar. Toplumu çekip çeviren bu ahlak düzeninin yokluğu toplumu bu tür içgüdüsel davranışları normal seyrine mani olan baskı ve zulme götürür, çatışma çıkar, güçlü zayıf ezer, adalet gerçekleşmez,

---

²⁰⁰ Aydın, *İslamın Evrenselliği*, s. 43.

²⁰¹ İbn Hanbel, *Müsned*, VI, 226.

²⁰² Ahzab, 33/72.

terazinin ayarı bozulur, hiçbir şey doğru dürüst yerine oturtulmaz. Artık toplumsal düzen, helak kanunu gereğince yok olmaya mahkum olur²⁰³.

Günümüz dünyasındaki toplumlar geçmişte yaşanan toptan helak olma hadisesi yaşamayabilir. Fakat toplumun esas sacayağını oluşturan din, ilim ve ahlak olgusunu ihmal ettiğimizde krizlerle boğuşuruz, engelleri aşmada başarılı bir süreçten geçemeyiz. Müslüman bir toplumun, kalkınma dâhil hayatın bütününe kucaklayan bir ahlâki değerler manzumesinin inşası halinde hem hayatı yenilemesi hem de hayatla yenilenmesi ile toplumsal kalkınma parametreleri ortaya çıkar²⁰⁴.

Bunları ifade ettikten sonra kalkınmaya yön veren temel dinamikleri incelemeye çalışacağız. Belki kalkınmaya yön verecek birçok amil vardır; ama biz daha çok ön plana çıkan temel dinamikleri değerlendirmeye çalışacağız.

1.6. KALKINMANIN TEMEL DİNAMİKLERİ

1.6.1.Eğitim

Kalkınmanın temelinde eğitim yatar ve kalkınmanın en temel dinamiğidir. Bir ülkenin kalkınmışlığının göstergesi eğitilmiş insan gücü ile orantılıdır. Bunun için tarih boyunca toplumlar insan eğitimine önem vermiştir. Eğitim-öğretim yoluyla onun gücü, enerjisi ve kabiliyetlerinin geliştirilmesi ülkelerin ve toplumların en önemli uğraşısı olmuştur. Çünkü sosyal gelişme, her sahada ilerleme, ekonomik büyüme ve milli kültürün nesilden nesile intikali ancak insanın eğitilmesi ile mümkün olabilmektedir. Bilgi, davranış ve kabiliyetlerin geliştirilmesi ve kişiye kazandırılması ancak eğitim ile mümkündür.²⁰⁵

İslam dininin ilme ve eğitim-öğretime olan vurgusu çok güçlüdür. İslam bilim, öğrenme, öğretme, eğitime, yetiştirme ve olgunlaştırma dinidir. Kur'ân'ın bütün âyetlerinde esas itibarıyla Hz. Peygamber tarafından öğrenme ve onun aracılığı ile

²⁰³ Abdülhamit, *İslam ve Toplumsal Kalkınma*, s. 116-117.

²⁰⁴ Aydın, *İslamın Evrenselliği*, s. 30.

²⁰⁵ Mustafa E.Erkal, *Sosyoloji Konferansları*, İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Yay.İstanbul, 1988, s. 7.

öğretme vardır. Her âyet, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak bir öğrenme ve öğretmedir. Hz. Peygamber vahiy yoluyla Allah'tan öğrendiklerini müslümanlara öğretirdi. Anlamadıkları hususları izah eder ve belirli bir olgunluğa erişirene kadar eğitici faaliyetlerine devam ederdi. Yüce Allah Peygamberlerine gönderdiği vahiy yoluyla yarattığı insanın eğiticisi olmuştur²⁰⁶.

Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'in ilk ayeti, Yüce Allah'ın Peygamberine ilk hitabı "*Oku*" emri olmuştur. Alak suresinin başında yer alan âyetlerde: "*Seni yaratan Rabbinin adıyla oku. O, insanı kan pıhtısından yarattı. Oku, Rabbin nihaysiz kerem sahibidir. O kalemle yazmayı öğretendir. İnsana bilmediği şeyleri o öğretendir*"²⁰⁷ buyrulması islâm dininin bir eğitim öğretim dini olmasını gerekli kılmıştır.

Eğitimin amacı, bilgi seviyesi yüksek hem bireysel hem de evrensel bir kültüre sahip, sağlıklı bir toplum yetiştirmektir. Eğitimdeki tüm yenileşme ve gelişme girişimleri, toplumun her kesiminin ilgi alanına girmektedir. Eğitim, toplumda değişmelerden sorumlu olması nedeniyle değişime diğer sistemlerden önce uyum sağlamak durumundadır. Bir ülkenin refah ve mutluluğu; o ülke insanların nitelikli ve sürekli bir eğitim almaları ve bununla kazandıkları bilgi, beceri ile ekonomik büyümeye yapabilecekleri katkıya bağlıdır. Bunun için, sosyo-ekonomik gelişmenin en önemli itici gücü ve verimlilik artışının en önemli unsuru, toplumun eğitim düzeyidir²⁰⁸.

“Bir ülkenin gelişmişliği; o ülke insanların iyi ve sürekli bir eğitim almaları ve bununla kazandıkları bilgi, beceriyle ekonomik büyümeye yapabilecekleri katkıya bağlıdır. Kalkınmanın beyni olan bireyin bilinçlenmesi, arama, çalışma, öğrenme ve düşünme isteği ile donatılması gerekir. Bunun için, sosyo-ekonomik gelişmenin en önemli itici gücü ve verimlilik artışının en önemli unsuru, toplumun ve işgücünün eğitim düzeyidir. Nitelikli insan gücü ihtiyacının karşılanması, dışa açılma ve uluslararası rekabet gücü kazanma çabası içinde olan ekonomimiz için hayati önem

---

²⁰⁶ Kayadibi, “İslam’da kalkınmanın Dinamik Güçleri”, dergipark.gov.tr/download/article-file/10205.

Erişim Tarihi, 22. 04.2018.

²⁰⁷ Alak, 96/1-5.

²⁰⁸ Özlem Çakmak, “Eğitimin Ekonomiye ve Kalkınmaya Etkisi”, *DEÜ. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2008, II, 35; zgefdergi.com/makaleler/884159134_11_03_cakmak.pdf. E.Tarihi, 22.04.2018.

taşımaktadır. Ekonomi ile eğitim arasındaki ilişki kalkınma kavramı üzerinde odaklanır. İşgücünün verim düzeyinin yükseltilmesi, sürdürülebilir sosyal ve ekonomik kalkınmanın desteklenmesi ve hızlandırılması, değişimin ve gelişimin anahtarı olan eğitimin görevi olduğu bir gerçektir. Eğitimin ekonomik büyümeye katkısı, 1960'ların başında büyümeyi hesaplama yöntemi ile yapılan çalışmalar, ekonomik büyümede artışın önemli bir bölümünün işgücündeki eğitim düzeyinin artışından kaynaklandığını ortaya koymuştur. Çeşitli ülkeler üzerinde yapılan çalışmalar -oranları değişmekle birlikte- eğitimin ekonomik büyümeye anlamlı katkısının olduğunu ortaya koymuştur”²⁰⁹. “Örneğin; İngiltere’de %7, Belçika’da %14, ABD’de %15, Arjantin’de %16 ve Kanada’da ise bu oran %25’e ulaşmaktadır. Fakat Türkiye eğitime yeterince maddi kaynak sağlayamadığı için ekonomik büyümede de %4 gibi düşük bir gelişmeyi ortaya koyabilmiştir. İki bin yılı itibarı ile Türkiye’nin bütçesinden eğitime ayırdığı pay sadece %5 iken 2006 yılında ise ancak %9’a ulaşabilmiştir. Bu nedenle eğitimin bütün kademelerinde fiziki alt yapı ve insan gücü eksikliği kapatılamamıştır. Bu da, eğitimin kalitesini olumsuz etkilemektedir. Eğitimde kişi başına Japonya’da 950 dolar, Almanya’da 817 dolar, İtalya’da 523 dolar, Yunanistan’da 240 dolar harcanırken; bu oran Türkiye’de yaklaşık 90 dolardır. Ayrıca, Avrupa Birliği’ne üye ülkelerin eğitim göstergeleri ile Türkiye karşılaştırıldığında; Türkiye’nin AB ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Türkiye nüfusunun ortalama eğitim süresi, AB ortalaması olan 11,7 yıl bile değildir. Bununla birlikte eğitime ayrılan bütçe ve öğrenci başına düşen harcamalar da AB ortalamasına ulaşmamıştır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) ülkelerinde, milli kaynakların önemli bir bölümünün eğitime ayrıldığı bilinmektedir. OECD ülkelerinde ABD hariç, öğrenci başına ortalama harcama 9.130 dolardır ve Türkiye’de öğrenci başına yapılan harcamaların 6 katından fazladır”²¹⁰.

Gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş veya gelişme halinde olan ülkelerin karşılaştırılmasında göze çarpan en belirgin özellik, nüfus faktörünün yapısı ile bilgi ve becerinin kaynağı olan eğitimin, dolayısıyla öğrenmenin çok yetersiz bir düzeyde oluşudur. Bu olumsuz durumun en önemli nedenleri ise az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde devletlerin eğitim harcamalarına yeteri kadar pay ayıramamaları ve

---

²⁰⁹ Çakmak, “Eğitimin Ekonomiye ve Kalkınmaya Etkisi” s. 38.

²¹⁰ Çakmak, “Eğitimin Ekonomiye ve Kalkınmaya Etkisi”, s. 40.

öğretim unsurlarına yeteri kadar sahip olmalarıdır. Bu nedenle denilebilir ki, bütün toplumların gelişmişlik derecesini gösteren en önemli gösterge eğitim düzeyidir. Çünkü eğitim, yalnızca fertlerin yeteneklerini geliştiren ve onları beceri sahibi kılan bir güç değil, aynı zamanda, ülkelerin ekonomik gelişmesini de sağlayan itici bir güçtür. Kuşkusuz, ülkelerdeki eğitim düzeyi de ülkelerin gelişmişlik düzeyine bağlı bulunmakta, gelişmiş ülkelerde eğitim, ülkenin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarına cevap verecek bir düzeyde bulunurken, az gelişmiş veya gelişme hâlinde olan ülkelerde ise eğitimin ilk aşamasını oluşturan okuryazarlık düzeyinde veya bir aşama daha ileridedir. Bu gerçekleri kanıtlayan en güzel örnek ülkeler ise, çok az sayıdaki istisna dışında, hemen hemen tüm İslam ülkeleridir. Zira İslam ülkeleri bir yandan az gelişmişliğin bütün ekonomik ve sosyal özelliklerine sahip bulunurlarken, bir yandan da az gelişmişliklerini gösteren çok yetersiz bir eğitim düzeyine sahip bulunmaktadır²¹¹.

Eğitime, bilim ve teknolojiye yatırım yapan ülkeler bunun karşılığı kat kat fazlasını almıştır. Çünkü eğitim sayesinde kalkınmanın en önemli faktörü olan insan eğitilmiş donatılmış, yetiştirilmiş olmaktadır. Bunun neticesinde yetiştirilen bu bireyler artık bilgi üretmeye başlar ve hem ekonomiye, katkı sağlar, hem de kendi ekonomik bağımsızlığını kazanırlar. Bir ülkenin ekonomik olarak dışa bağımlı olması demek, o ülkenin elini kolunun bağlı olması demektir. Başkalarının ürettiği bilgi kendi ihtiyaçlarını karşılamayamadığı gibi toplumun gerilemesine sebep olur.

1.6.2.Felsefe

Felsefe farklı fikirlerin farklı düşüncelerin toplumda oluşmasını sağlayan bir disiplindir. Bir toplumda fikirler ve düşünceler ne kadar homojen olursa toplumun da bilgi üretme ve kalkınma seviyesi o kadar fazla olur. Felsefe düşünme sanatıdır. İslam düşünmeyi en büyük ibadet sayar. Bunun için Hz. Peygamber: “*Bir saat tefekkür bazen bir sene ibadetten daha hayırlıdır*”²¹² demek suretiyle insanı düşünmeye teşvik etmiştir. Düşünen tefekkür eden ve aklını çalıştıran kulunu Allah Kur’an’da övmektedir. Felsefe

²¹¹ Zeytinoğlu, “İslam Ülkelerinin Ekonomik Kalkınmalarında Bilginin Önemi”, s. 82.

²¹² Suyutî, *Câmiu’s-Sağir*, II, 127; Aclûnî Ebu'l-Fida İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l Hafâ*, nşr. Yusuf b. Mahmud el-Hac Ahmed, Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis. Dimaşk 1420. I, 310.

de düşünme sanatı olduğundan, insanoğlu kendi özgün fikirlerini ortaya çıkarabilir, başkasının taklitçiliğinden kurtularak, kendi üretebilme ve alternatif seçenek sunma alanına müdahil olabilir. İslam dünyasının yüzyıllardan beri devam eden gerileyişi aydınların, felsefeyi ve düşünmeyi bırakıp bazı kalıplaşmış düşüncelere bağlanmalarıdır. Düşündürmeyen ve sade kelimelerin manasına bağlanan bilgi insanı papağan yapar, eşyanın görünen tarafını aydınlatır, içindekini tanıtmaz, mananın hayatını canlandırmaz. Bu yüzden Kur'an'ın ruhundaki mana yok saymış olur. Nurettin Topçu'nun ifadesiyle “*Artık Kur'an'ın bütün halindeki manasını yani ruhunu tanıtacak çalışma başlamalıdır. Kur'an felsefesi mutlaka yapılmalıdır*”²¹³.

Yine Nurettin Topçu felsefi bir tavır olan tenkit hakkında şöyle der: “Düşünmek olaylar arasında sebep sonuç bağıntısı kurmaktır. Olayların bilgisini yapı taşları halinde hafızaya yerleştirmek değildir. Olayların çok sebebi düşünülebilir, gerçek sebebin hangisi olduğunu araştırmak, zekânın bir kazı yapma işi gibi çalışmasıdır. Burada da tenkit kendini gösterir. Tenkit kabiliyetini kullanamayan zihin her adımda yanılır hata yapar. Dıştan gelen tesirlere, yazılı ve sözlü yayınlara, propagandalara uzatılmış bir av gibidir. Tenkidi öğretmeyen bir eğitim sistemi genç dimağlara bilgi hamallığı yaptırmaktan öteye gitmez. Şüphe yok ki tenkit hakaret ve küçük düşürme gayreti değil; fikirleri eleme, değerlendirme ve onları hakikatin güneşinde yıkama yetisidir. En çok kitap okuyan değil; okuduğu kitaptan görüşler çıkaran ve onu, bir tarlayı derine kazıp didik didik eden alet gibi işleyen kafanın çalışması değerlidir. Kur'an-ı gerçekten okuyan onu üç günde hatmeden değil; ömrünün sonuna kadar onun içini tüketemeyen, yüzyıllarca bile tüketilemeyeceğini can gözüyle gören büyük kitabı anlamış demektir”²¹⁴.

Günümüzde Felsefeye önem verilmesi ve felsefi düşüncenin gelişmesi gerekir. Felsefeye önem verilmediği zaman, farklı düşünen, tenkitçi bakış açısına sahip zihinler gün yüzüne çıkamaz. Bu yüzden toplumda felsefe yapan mütefekkirler yetişemez. Hüseyin Atay toplumda felsefe yapan düşünürlerin yetişmemesinin iki temel sebebi olduğu vurgular:

---

²¹³ Nurettin Topçu, *İslam ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*, Dergâh Yay., İstanbul, 2014, s. 45.

²¹⁴ Topçu, *İslam ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*, s. 46.

- a) 12 asırdır felsefenin dine karşı olduğu ve dinin felsefe düşmanı olması gerektiği herkesin Zihnine yerleşmiş bulunmaktadır. Bunun kaynağı taklitçiliktir. Çünkü felsefe düşünmeyi öğretir ve taklitçiliği yıkar. Taklitçilik herhangi bir kişinin sözünün yanlışlığını veya doğruluğunu muhakeme etmeden kabul etmektir.
- b) Taklitçiliği aynı zamanda siyaset ve idare adamlarının işine gelmesinden dolayı felsefe düşmanlığını zihniyet ve tutum olarak bu kesimde benimsemesine yol açmıştır. İşlerini istedikleri gibi yürütmekte serbest olmalarını ve itiraza tahammül edememelerini memlekette felsefi düşüncenin hâkim olmaması ile açıklamak mümkündür. Bilim adamlarını bile kendi fikirlerine uygun fikirler beyan etmeye özendirilmektedir. Çünkü kendilerine ters bir fikir ileri süreni bir daha kapılarından içeri sokmamaktadırlar²¹⁵.

Felsefe düşünme sanatıdır İslam düşünmeyi en büyük ibadet Sayar. Felsefe sorgulama ile başlar ve alternatif fikir üretir. Felsefenin amacı aslında ilim sağlamaktır. Bunun için diğer bilgi türlerini tartışır, hesaba çeker sorgular. Onların güvenilir bilgi olmaları için felsefi yöntemden geçmeleri gerekir.²¹⁶

Erol Güngör düşünce insanlarının, sanatkarların, toplumun maddi ve manevi kalkınmasına yönelik sorumlulukları hakkında şöyle der: “İslam dünyasının yeniden yücelmesi mümkün olacaksa bunun kaynağını siyasi gelişmeler de değil tefekkür sahasında aramalıyız. Bu demektir ki İslam davasının asıl yükü fikir adamlarının omuzlarına yükleniyor. Müslüman aydınlar ve din adamları, âlimler, mütefekkirler sanatkârlar bu sorumluluğun şuuruna ermek zorundadırlar. Medeniyeti politikacılar meydana getirmez. Medeniyet âlimler ve sanatkârların işidir. Yani bir İslam medeniyeti de elbette ilim, fikir ve sanat eseri meydana getirenlerin omuzlarında yükselecektir. Eğer onların gayreti ile Müslümanlar arasında bir silkinme ve kalkınma olursa siyasi hedefler kendiliğinden gelecektir”²¹⁷.

---

²¹⁵ Atay, “*Kalkınmada Temel Öğeler*”, *Kur’ân’a Göre Araştırmalar II*, Atay Yay, Ankara, 1993, s. 123-124.

²¹⁶ Atay, “*Kalkınmada Temel Öğeler*”, s. 125.

²¹⁷ <https://books.google.com.tr/books?isbn=6054746723> İbrahim Sarı, *Büyük Fikir Adamı Prof. Dr. Erol Güngör*, s. 138.

1.6.3.Çalışma Ahlakı

Bir toplumda varlığını koruyan en değerli normatif disiplin ahlaktır. Bu sebeple ahlaki çöküntünün egemen olduğu bir toplumda, sosyal hayatın sağlıklı bir şekilde devam etmesi düşünülemez. Tedbir alınmaması halinde çöküntünün gerçekleşeceği ilk yer iş ve ticaret hayatıdır. Bu bakımdan ahlakın en fazla çöküntüye uyradığı yer iş ve çalışma hayatıdır. Çünkü insanın kendi menfaatine, mala ve paraya karşı olan zaafı, ilişkilerine de yön vermektedir²¹⁸. Nitekim Kur'ân'da: “Kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlar ve develere, ekinlere karşı aşırı sevgi beslemek insanlara güzel gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının nimetleridir. Oysa gidilecek yerin güzeli Allah katındadır”²¹⁹ denilerek dünya nimetlerinden insanın en çok hoşuna giden şeyler zikredilmekte ve bunların, hayır yolunda kullanılmadıkları takdirde kişiyi gaflete düşürüp Rabbinden uzaklaştırabileceklerine dikkat çekilmektedir²²⁰.

Ahlak olgusu, günlük hayatta olduğu kadar artık, iş hayatında ve mesleki uygulamalarda gittikçe ön plana çıkmaktadır. Özellikle 1980 sonrası dönemde küreselleşmenin artan etkisiyle yeni yapısal uyum düzenlemelerinin yaygınlaşması belirli meselelerin daha fazla konuşulmasına sebep olmuştur. Ancak burada ilginç olan, daha ahlaklı bir dünya özlemiyle birlikte, ahlak dışı davranışların da yaygınlaşmasıdır²²¹. İnsanoğlu ahlaklı olmak için toplumsal düzen koyar; fakat ahlakı da bizzat imkânsız hale getiren yine kendisidir. Bunun sebebi de modern kültürün, kendisini dine karşı konumlandırarak, dinin hayatın içindeki alanını büyük ölçüde sınırlandırmış olmasıdır. Ahlakın hukuka, manevi müeeyide sağladığı dikkate alındığında, bu durumun hukuku ve hukuki muameleleri zayıf düşürdüğü söylenebilir. Çünkü bir toplumda din, ahlak ve hukuk arasında birbirini tamamlayan önemli bir ilişki vardır. Din değer koyar, ahlak onu yaşam biçimine dönüştürür, hukuk onu yazılı hale getirir. Bu sebeple islamın gelişim süreci dikkate alındığında, Mekke döneminde imanla birlikte ahlakın oluşturulduğu, Medine devrinde ise hukukun yapılandırıldığı görülür. İlginçtir ki bu

²¹⁸ Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, s.7.

²¹⁹ Âl-i İmran, 3/14.

²²⁰ Taberî, *Câmiu'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, V. 263.

²²¹ Taha Eğri, Lütfi Sunar, “Türkiyede İş Ahlakı Çalışmaları Mevcut Durum ve Yönelimler” *İş Ahlakı Dergisi*, Mayıs, 2010 Sy. s. 45.

konuda ilk adım da ticari alanda atılmıştır²²². Hz. Peygamber'in sağlıklı bir İslam toplumu inşa etmek için gittiği Medine-i Münevvere'de ilk yaptığı en önemli işlerden biri, bu ahlak üzerine Medine pazarını kurmak olmuştur. Onun yapmış olduğu bu faaliyet şunu göstermektedir ki; islam toplumu bir ahlak toplumdur. İslam medeniyetini bir ahlak medeniyetidir ve bunun ilk adımının atıldığı yer çarşı pazarlardır. Pazarın ana değeri de dürüstlüktür²²³.

İş ahlakında dürüstlüğün olmaması ve müşteriye aldatma gibi olgular, tabii olarak iktisadi hayatı zedeleyen, kalkınma sürecini olumsuz etkileyen unsurlardır. Dürüstlüğü en fazla gösteren kriter ölçü ve tartının eksiksiz yapılmasıdır. Nitekim Kur'an bu konuda şu ilahi kıstası getirir: *"İnsanlardan, kendileri birşeyi ölçerek aldıkları zaman tam alan, ama onlara bir şeyi ölçüp tartıp verdikleri zaman eksik tartanların vay haline"*²²⁴. Medine'ye hicret yolunda nazil olan bu ayetlerin, medinede kurulacak olan devletin temellerinin hangi esaslar üzerine atılacağını bildirmektedir.

Aslında ölçüyü ve tartıyı eksik yapmak toplumsal düzeni bozacağından Kur'an bunu kesin bir şekilde yasaklamış, buna uymayan toplumların ise tarih sahnesinden silindiğini bizlere bildirmiştir. Nitekim Kur'an "Medyen" ve "Eyke" halklarından ölçüyü ve tartıyı eksiksiz tam ve adaletle yapmalarını, İnsanların eşyalarından bir şey eksiltmemelerini ve Müslümanlardan da alışverişte adaletli davranmalarını istemiştir²²⁵. Hz. Peygamberde ölçü ve tartı aletleri kullanarak iş yapan kimselere şöyle buyurur:

*"Sizden önce geçen toplumların bu yüzden helak oldukları bir konuda iş başındasınız"*²²⁶.

Müslümanın ayırıcı vasfı olan dürüstlük bereketi çağırır. Bu konuda Hz. Peygamber: *"Yalan yere edilen yemin, malın sürümünü artırır ama bereketi yok eder"*²²⁷ buyurarak iş ahlâkımıza da yön vermiştir. Bununla ilgili Allah'ın âhirette yalan yere

²²² Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, s. 9-10.

²²³ Köse, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, s. 7.

²²⁴ Mutaffifin, 83/1-3.

²²⁵ Hüd, 11/84-85. Ayrıca konu ile ilgili âyetler için bkz; Şura, 26/176-189; Rahman, 55/9; İsrâ, 17/35

²²⁶ Tirmzî, "Büyü" 74, III, 598; İbni Mace, Ebu Abdillâh b. Yezid el-kavzinî, *Sünen*, Daru İhyâi'l Kutubi'l Arabiyye, "Ticaret", II, 36.

²²⁷ Buhârî, "Büyü", 25.

yemin edenin yüzüne bile bakmayacağı ve onunla konuşmaya tenezzül etmeyeceği²²⁸ düşünüldüğünde, belki de dürüstlük, ticaret için edilecek en tesirli bereket duası hükmüne geçer. Bu bakımdan mü'minler Rasûlullah'ın şu müjde ve ikazı ile karşılaşır²²⁹: “Alışverişte bulunanlar birbirlerinden ayrılmadıkları sürece kararlarını değiştirme hakkına sahiptirler. Eğer doğruyu söyler ve (malın ayıbını) açıkça dile getirirlerse, alışverişlerinde kendilerine bereket ihsan edilir. Ama yalan söyler ve kusurları gizlerlerse alım satımlarının bereketi yok olur gider”²³⁰. Hz. Peygamber alışverişte dürüstlüğün bir gereği olarak kusurlu malın kusurunun açıklanması gerektiğine şöyle işaret ederek: “Müslüman müslümanın kardeşidir. Kusurlu bir malı kardeşine satan hiçbir müslümana bu satış helal olmaz. Meğerki bu kusuru ona açıklamış olsun”²³¹ buyurmuş, varsa malın ayıp ve kusurunu söylemenin tarafların birbirlerine karşı dürüst davranmalarının alışverişin helal ve bereketli olmasının en önemli şartlarından biri olduğunu belirtmiştir²³². Aynı şekilde Hz. Peygamber: “Doğru sözlü ve güvenilir tacir (ahirette) Peygamberler, Sıddıklar ve Şehitlerle, beraber bulunacaktır”²³³ sözüyle doğru ve güvenilir tüccarı övmüştür.

İş ahlakının öne çıkan önemli prensiplerinden bir tanesi de işin doğru ve güzel yapılmasıdır. Çalışırken herkesin kendi işini en iyi şekilde yapması gerekmektedir. Herkes meslek ve sanatının hakkını vererek, işini en güzel şekilde icra etmelidir. Bunun için Hz. Peygamber: “Allah işinizi yaparken onu sağlam yapmanızı ister, bundan memnun olur”²³⁴ buyurmuştur. Aslında işin güzel yapılması demek işin ehliyet sahibi kişilere verilmesi demektir. İslam dini işleri en güzel şekilde yapabilecek ehliyetli kişilere verilmesini ister. Bunu için Hz. Peygamber: “İşler ehliyetsiz kimselere verildiği zaman kıyameti bekle”²³⁵ buyurmuştur. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber adama göre iş değil, işe göre adam tayin etmiştir.

---

²²⁸ Âl-i İmran, 3/77; Ayrıca yalan yere yeminle ilgili bkz: Buhari “Eymân”, 11, 17; Müslim, “İman”, 171.

²²⁹ Mehmet Görmez, vd. *Hadislerle İslam*, DİB. Yay., Ankara, 2014, I, 663.

²³⁰ Müslim “Büyü” 47.

²³¹ İbni Mace, “Ticaret” 45, II, 755.

²³² Muhlis Akar, *İş ve Ticaret Ahlakı*, DİB. Yay., 2008, s. 32.

²³³ Tirmizî, “Büyü” 4; İbni Mace, “Ticaret”, 1.

²³⁴ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, Kahire, 1351, Hadis no,1861.

²³⁵ Buharî, “İlim”, bab:2.

1.6.4. Adalet ve Hukuk

İslam dini adalete ve hukuka büyük önem vermiştir. Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim adaletin üzerinde ehemmiyetle durmuş, adaleti tesis etmeyi amaçlamıştır. Nitekim bir âyette: “Şüphesiz ki Allah size emanetleri, ehil olanlara vermenizi, insanlar arasında hükmedince adaletle hükmetmenizi emrediyor”²³⁶ buyrulurken adaletin teminine dikkat çekilmiştir. Hz. Peygamber de Allah'ın kendi gölgesinden başka gölge bulunmadığı kıyamet gününde, kendi arşının gölgesi altında gölgelenecek yedi sınıf insandan birisinin adil devlet başkanı olduğunu²³⁷ bildirir. Bu bağlamda adalet bir ülkenin huzuru, refahı ve kalkınması için büyük öneme sahiptir. Bu konuda Maverdî (ö.450/1058) şöyle der: “Herkesi kapsayan adalet, karşılıklı sevgi ve dayanışmayı besler, kurallara uymaya ve itaate sebep olur. Ülkenin imar ve kalkınmasını, servetinin artmasını sağlar. Öte yandan, adaletten ayrılma kadar ülkeyi harap edecek ve insanların vicdanını bozacak, tahrip edeci bir unsur yoktur”²³⁸.

Kur'ân-ı Kerim, âyetlerin bütününde, hiç ayırım yapmadan, herkese karşı adaletli davranma sorumluluğunu nazara verir²³⁹. Denilebilir ki, İslam'ın bütün emirleri ve farzları ve nafileleri, bu sıfatı insana kazandırmak ve onları bunu gerçekleştirmek için terbiye etmek ve tâbi tutmaktır²⁴⁰.

Hz. Peygamber de aynı şekilde hayatı boyunca adalet ve hukuk konusunda hiç kismeye imtiyaz göstermemiş, kurallar karşısında herkesin eşit haklara sahip olduğunu vurgulamıştır. Nitekim Mahzun oğullarından bir kadın hırsızlık yapmış, kavmi onun elinin kesilmemesi için Üsâme b. Zeydi aracı olarak göndermişti. Onun aracı olarak geldiğini öğrenen Allah Rasulu sonderece sinirlenmiş, adate kıpkırmızı kesilmişti. Üsâme b. Zeyde, eski kavimlerin helak olmalarına sebep olan şeyin içlerindeki imtiyazlı kişilerin herhangi bir suç işlediklerinde ceza vermemeleri; fakat zayıf ve

---

²³⁶ Nisa,4/58.

²³⁷ Buharî, “Zekat”, 16; Müslim, “Zekat”, 91; Tirmizî, “Zühd”, 53.

²³⁸ Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed b. Habib Maverdî, *Edebu'd-Dünya ve'd-Din*, Dâru'l Tevkifiyye, h. 1299. 125.

²³⁹ Adalet konusunda âyetlerin bir kısmı için Bkz: Maide, 5/8; A'raf, 7/29; Mümtehine, 60/8; Nahl, 16/90.

²⁴⁰ Atay, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar*, I-III, Atay Yay., Ankara 1997, s. 237.

güçsüz biri suç işlediğinde ceza verdiklerini belirterek, hırsızlık yapanın kızı Fatıma dahi olsa elini keseceğini belirtmiştir²⁴¹.

Hukuk kuralları ve adalet olmayan ülke ve toplumlarda haksızlıklar insanı huzursuz eder. Böyle toplumlarda insanlar çalışmaya isteksiz olduklarından yeterince üretken olamazlar. Halbu ki dinin çok önem verdiği adalet ilkesinin hâkim olduğu toplumlarda bu olumsuzlar yaşanmayacağından dinamik bir kalkınma gerçekleşecektir²⁴².

Ekonomik refah ve bunun topluma yayılması doğrultusunda, hukuk ve ekonominin birbirlerini tamamlamaları esastır. Zira gerek hukuk, gerekse ekonomi temelde insanlar arasındaki ilişkileri ele almaktadır. Benzer şekilde, hukuki temellere dayanmayan hiçbir ekonomik girişim etkin olamaz. Bu bağlamda hukuk, ekonomik faaliyetleri şekillendirirken, ekonomik kontrol ve ekonomik oluşumun akışını düzenlemektedir. Bir başka deyişle, hukuk kuralları ekonomik düzenin koruyucusudur. Dolayısıyla, hukukun ekonomik tercihleri meşrulaştırıcı bir etki yarattığı da söylenebilir.

Ekonomik sistemin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi, güvenlik içinde ihtiyaçların karşılanmasına bağlıdır. Bunun için de etkin bir hukuk sisteminin varlığı ve ekonomik hayata uygun hukuk kurallarının hazırlanması gerekir²⁴³. Nitekim Kur'an'ın ilk nazil olduğu olduğu Mekke coğrafyasına kısa bir göz atarsak bunun açık bir şekilde görebiliriz.

Arabistan, eski medeniyetlerin halklarıyla canlı bir kültür temasına ve milletlerarası bir ticarî rekabete sahipti. Mekkeliler, ticareti Mekke'ye bağlanan ticaret yolları ve yapılan antlaşmalar sayesinde, dönem itibariyle hem ulusal hem de uluslararası boyutta, yapmaktaydı²⁴⁴. Çünkü Kur'an'da Mekke, “*ekin bitmez bir arazi*”²⁴⁵ olarak ifade edilir. Çıplak, çorak ve kayalık tepelerle çevrili olduğu ve tarıma

²⁴¹ Buharî, “*Hudut*” 12; Müslim, “*Hudut*” 8; Tirmizî, “*Hudut*”, 6.

²⁴² Kayadibi, *İslam Dünyası Neden Geri Kaldı Nasıl İlerler*, s. 19.

²⁴³ Murat Baykal “*Hukuk Ekonomi İlişkisi ve Ekonomi Hukuku Üzerine*” *Ankara Barosu Dergisi*, Güz, 2008, Sy.4, s. 76-87.

²⁴⁴ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 100.

²⁴⁵ İbrahim, 14/37.

elverişli olmadığı için ticaret, bölgenin en önemli geçim kaynağıydı. Hz İbrahim'in : *"Ya rabbi burayı (mekke'yi) emin bir belde kıl"*²⁴⁶ duası göstermektedir ki, bir şehir güvenli ise ticaret de o beldede özgürce yapılabilir ve bölgenin uluslararası pazarı haline gelebilir. Nitekim Mekke döneminde birçok tüccar, şehir dışından ticaret yapmak için bölgeye gelirdi. Bunun için Kur'an'da: *"...Biz, onları her türlü ürünün getirilip toplandığı, güvenli, dokunulmaz bir yere (Mekke-i Mükerrerme'ye) yerleştirmedik mi?"*²⁴⁷ denilerek güven ve güvenliğin olmadığı yerde iktisadi hayatın kesintiye uğramasını ifade etmektedir²⁴⁸.

Çünkü Mekkeliler cağrafi şartların tarıma elverişsiz ve ticaretin en önemli gelir kaynağı olmasından dolayı, hukuki bağlayıcılığı olan bir güvenlik mekanizmasına ihtiyaçları vardı. Bunuda kendi aralarında ve civar ülkelerle yaptıkları antlaşmalarla saylamaktaydılar. Mekkeliler'in İslâm öncesi dışarıdan gelen tüccarların mallarına el konulmasını ve mağduriyetlerini önlemek için kurdukları bir teşkilat mahiyetindeki "hilfü'l-füdûl" tamamen ticarî güvenlik için kurulmuştur. Mekke'de dışarıdan gelenlere karşı güvenlik zaafiyeti baş göstermek üzere iken bu teşkilat sayesinde şehrin güvenliği yeniden tesis edilmiştir. Aynı şekilde Mekke'den diğer komşu ülkelere gidecek olan tüccarların serbest dolaşımını temin maksadı ile yapılan ticari antlaşmaları vardı. Bu aynı zamanda onlar için bir emniyet ve güvence teminatıydı. Kur'an bu güvence ve teminatı "*ilâf*" kavramıyla ifade etmektedir. Bu kavram İslâm öncesi dönemde Kureys kabilesinin bazı kabile ve ülkelerle yaptığı ticaret antlaşmalarını, bu maksatla verilen serbest dolaşım iznini ifade etmekteydi²⁴⁹.

---

²⁴⁶ İbrahim, 14/35.

²⁴⁷ Kasas. 28/57.

²⁴⁸ Tan, "*Kur'an Kavramlarının Çevirisi Bağlamında İslam Öncesini Bilmenin Önemi: "İlaf" Örneği*", *Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan 2016, Sy.16, s. 500.

²⁴⁹ Tan, "*Kur'an Kavramlarının Çevirisi Bağlamında İslam Öncesini Bilmenin Önemi: "İlaf" Örneği*", 501

2. İKİNCİ BÖLÜM

2.1. İNSAN VE BİLGİ İLİŞKİSİ

2.1.1. İnsan ve Bilgi

Cenab-ı Hak insanı doğuştan, son derece aciz, her şeye muhtaç ve hayat kanunlarına karşı hiçbir şey bilmeyen biri olarak yaratmıştır²⁵⁰. Fakat insan fitratına yerleştirilen tekâmül meyli insanı öğrenmeye yönlendirmiş ve cehaletini gidermeye vesile olmuştur.²⁵¹

İnsan bilme kapasiteli bir varlıktır ve her gün yeni bir şeyler öğrenir. Ömrümüz 60-70 sene değil de, 60.000-70.000 sene olsaydı, şimdi bildiklerimizden çok daha

---

²⁵⁰ Nahl, 16/78.

²⁵¹ Tan, “*Toplumsal Kalkınmada Bilginin ve Kültürün İmkânları Boyutunun İncelenmesi*”, s. 89.

fazlasını bilecektik. Hatta içimizden bazı harika fertler, yüzlerce ilimde profesör olabilirdi.²⁵² “Allah Âdem’e bütün isimleri öğretti”²⁵³ ayeti bir yönüyle insana verilen bilgi kapasitesini ifade etmektedir.²⁵⁴ İnsan bu bilgi kapasitesiyle eşyanın zat ve sıfatlarını tanır. Bunlara birer isim verir. Bunları konuşulan kelimelerle ifade eder.²⁵⁵ Duyularıyla hisseder. Akıyla değerlendirir. Hayal âleminde senaryolar kurar, ölçer, biçer. Eşyayı tanımak suretiyle ilimlere ulaşır. Pek çok fen ve sanatı ortaya çıkarır.²⁵⁶

İnsanın ruhunda muazzam bir bilgi kapasitesi vardır. “Önce etrafındaki eşyayı tek tek tanımaya çalışır. Zamanla cümleler kurar. Eğer sistemli çalışırsa pek çok ilimleri öğrenir. Fiziki âlemin sınırlarını çözer hatta metafizik âleme açılır. Allah’a muhatap olur. Akıyla eremediğine kalbiyle ulaşır. Vahyin hakikatlerine yanaşır. İnsanda adeta sonsuza açılan bir bilgi kapasitesi vardır. Yaratılıştan özürli olmayan akıllı insanlar, aslında çok şey öğrenebilecek kabiliyettedir. Bu kabiliyetini değerlendiren çok az insan vardır. Pek çok kişi mümbit zekâ tarlasını nadasa terk etmiştir. Gündelik işlerin telaşı, onların bilgi dünyasından uzaklaştırmıştır. Cehalet bilginin zıddıdır. Bunlar ışıkla karanlık gibidir. Birinin olmadığı yerde muhakkak diğeri vardır. En büyük cehalet kâinat kitabını okuyamamaktır. Çünkü kâinat Allah’ın mücessem bir kitabıdır. Yeryüzü bu kitabın bir sayfası, insan ise o sayfadaki bir noktadır. Fakat öyle bir nokta ki bütün kâinat o noktada özetlenmiştir. İşte bu mahiyetteki kâinat kitabını okuyamayan birisi Allah’ı tanıyamaz. Kendisi bilginde olsa bu cihette cahildir. Bilgi noktasında insanla hayvan arasında muazzam bir mesafe vardır. Her hayvan doğuştan kendisine verilen kabiliyet doğrultusunda hareket eder. Fakat hiçbiri sitemli bir bilgiye ulaşamaz. Merak ilmin hocasıdır denir. Hayvanlarda bu merak son derece sınırlıdır. İlgileri belli şeylerdir. İnsan ise muazzam bir bilgi kapasitesiyle dünyaya gönderilir. Duyularıyla şهادet âlemine açılır. Akıyla bunları değerlendirir. İnsan, varlığı âlemini yaratılışın ilk anından başlamak üzere süren varoluş biçimleri olarak anlamaya çalışır ve bunu başarabilirse kendi anlamıyla ilgili bir bilgiye de sahip olur. İnsan bir yönüyle varlığın bir parçasıdır; varlığı anlamaya kalkıştığında bir özne olarak davranır; ama varlığın

---

²⁵² Şadi Eren, *Kur’ân’da Gayb Bilgisi*, Selsebil Yay., İzmir, 1995, s. 49.

²⁵³ Bakara, 2/31.

²⁵⁴ Meraği Ahmed Mustafa, *Tefsîrû’l Merâğî*, Şirketi Mektebe, Mısır, 1953, I, 82.

²⁵⁵ Seyyid Kutub, *fî Zilâlil Kur’ân*, Daru’ş-Şuruk, 1980, I, 5.

²⁵⁶ Beydavî, *Envârû’t Tenzîl ve Esrâru’t Te’vîl*, I, 66.

parçası olması hasebiyle aynı zamanda bir nesne durumundadır. İnsan, varlığın tamamı olan âlem üzerinde araştırma yaparak, kâinat üzerinde düşünerek ve bunları derin ve kapsamlı bir tefekkür çerçevesi içinde yorumlayarak bilgi sahibi olur²⁵⁷.

2.1.2. Kur'ân ve Bilgi

Kur'ân'ı Kerim'de bilgi isim ve fiil şeklinde kimi yerde kavramsallaşmış "ilim" kimi yerde de bilgi olarak geçer. Kur'ân'da bilgi ve ilim anlamına gelen kelimeler Kur'an mesajı açısından taşıdığı önem nedeniyle pek çok âyette tekrarlanır.

Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.) ilk defa Cebrail aleyhisselam tarafından, "*Rabbinin adıyla oku*" hitabıyla vahiy almaya başlamış ve Kur'an-ı Kerim'in pek çok âyetinde müslümanlar ilim öğrenmeye teşvik edilmiş, ilmin ve ilim adamının değeri dile getirilmiştir: "*İnsanı pıhtılaşmış kandan yaratan Rabbinin adıyla oku. Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin en büyük kerem sahibidir*"²⁵⁸.

Keza Allah, Tâhâ Suresi'nin 114. âyetinde, ilme verdiği önemi çok açık bir biçimde vurgulamış, Hz. Peygamber'den de ilmimi arttırması için dua etmesini istemiştir. Bu konuda âyette şöyle buyrulur: "*Gerçek hükümdar olan Allah yücedir. Kur'an sana vahyedilirken, vahy bitmezden önce unutmamak için, tekrarda acele edip durma. Rabbim! ilmimi arttır de*".

Bakara Suresi'nin 67. âyetinde de Allah, ilmin önemini, cahillerden uzak durmak ve cahil olmaktan korkulması gerektiğini söyleyerek belirtmiştir. Bunun için Kur'ân'da Hz. Musa ile ilgili şu ifadeler yer verilir: "*Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım*": "*Musa milletine: 'Allah muhakkak bir sığır boğazlamanızı buyuruyor' demişti. 'Bizi alaya mı alıyorsun', dediklerinde de, Hz Musa: 'Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım' demişti*".

Allah (cc), Kur'ân-ı Kerim de bir çok âyette Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bilgili olmasını istemiş ve isteğini kesin bir biçimde belirtmiştir. Bu konudaki bir örneği En'am Suresi'nin 35. âyetinde görebilmek mümkündür: "*Onların yüz çevirmesi sana ağır gelince, eğer gücün yeri delmeye veya göğe merdiven dayamağa yetmiş olsaydı, onlara*

²⁵⁷ Eren, *İnsan ve Eğitim*, s. 38-39.

²⁵⁸ Alak, 96 /1-5.

bir mucize göstermek isterdin. Allah dileseydi, onları doğru yolda toplardı. Sakın bilmeyenlerden olma”.

İlme büyük bir önem atfeden, cahillikten ve cahillerden uzak durulmasını emreden Yüce Allah, A'raf Suresi'nin 199. âyetinde de bu emrini bir kez daha tekrarlamış, Peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bilgisizlere aldırış etmemesini buyurmuştur : *"Sen af yolunu tut, bağışla, uygun olanı emret, bilgisizlere aldırış etme”.*

Bilgisiz olmayı kesin bir biçimde hoş karşılamayan Allah (cc) bu konuda Hz. Peygamber'e verdiği emirleri önceki Peygamberlere de vermiş ve onların da bilgili olmalarını istemiş, cahil olmamalarını her vesileyle dile getirmiştir. Bu konudaki bir örneği de Hud Suresi'nin 46. âyetinde görebilmek mümkündür²⁵⁹: *“Allah: ‘Ey Nuh! O senin ailenden sayılmaz. Çünkü kötü bir iş işlemiştir. Öyleyse bilmediğin şeyi benden isteme. İşte sana öğüt, bilgisizlerden olma’ dedi”.*

Görüldüğü üzere Allah, Kur'ân-ı Kerim'in pek çok suresinde bilgi, bilgisizlik ve cahillikten söz ederek bizzat kendisinin seçtiği Peygamberlerini dahi zaman zaman bu konuda ikaz etmekte ve onların bilgili olmalarını, bilgisiz davranmamalarını ve cahil kalmamalarını istemektedir. Hud Suresi'nin 46. âyetinde olduğu gibi Hz. Nuh Peygamber'e: *"Öyleyse bilmediğin şeyi benden isteme"* diyerek adeta onu ikaz etmekte ve ona *“İşte sana öğüt, bilgisizlerden olma”* diyerek güzel bir öğütle onu bilgili olmaya yönlendirmektedir.

İnsana bakan cihetiyle ilimden amaç, varlık ve hayatın anlamıyla ilgili doğru, güvenilir ve sahih bir bakış açısı kazandırmaktır. Söz konusu bu bakış açısı, sadece varlık ve bilgi ile ilgili eski sorunlarla ilgili açıklayıcı bilgiler vermekle yetinmez. Bunun yanında insanın gündelik hayatının sürmesini sağlayan pratik bilgiler de verir. Belki asıl hedef dünya ve ahiret hayatıyla ilgili işe yarar, güvenilir bilgiler vermeyi amaçlamaktır.

*“Andolsun ki biz Davud'a ve Süleyman'a ilim verdik...”*²⁶⁰ âyetindeki ilim ifadesi, nübüvvet, insanlar arasında yargıda bulunmaya yönelik bilgi ve tecrübe, hikmet, zırh

²⁵⁹ Zeytinoğlu, *“İslam Ülkelerinin Ekonomik Kalkınmalarında Bilginin Önemi”*, s. 91.

²⁶⁰ Neml, 27/15.

yapma sanatının ve kuş dilinin öğretilmesi, dağların tesbihini duyma ve anlama²⁶¹ cin, insan, ve rüzgarların onların emrine verilmesi, hakimiyet ve servet, devlet ve o devleti idare etme (siyaset) bilgisi anlamlarına gelmektedir²⁶². Hz Süleyman'ın ifadesiyle: "...bize her şeyden verildi²⁶³..." ifadesi, bütün ilimleri içine almaktadır. Yani hem gündelik işleri kolaylaştırıcı hemde insanın kendini ve kainatı tanımasına olanak sağlayacak bilgileri kapsar.

Bu nedenle, Kuran-ı Kerim'deki "*İlim*" kavramı yalnız vahiy anlamına gelmemekte, vahiy yoluyla öğretilen teknik, sanat, fiziki veya müspet ilimler, devlet idaresi, dini açıdan değerli kültür ve bilgi, canlı ve cansız varlıklara dair ilim, kısaca dünya ve ahiret saadetine ulaştıran her türlü bilgi ve beceri manasını taşıyan çok geniş anlamlı bir kavramdır²⁶⁴.

İslâm tarihindeki her türlü ilmi ve felsefi gelişmelerde Kur'ân-i beyanın bulunduğu bir gerçektir. Bundan dolayıdır ki birçok ciddi ilim ve fikir tarihçisi İslâm dünyasının ilim ve fikir tarihini anlamak için Kur'ân'ın temel görüşlerini anlamanın şart olduğunda hemfikirdir²⁶⁵.

Kur'ân'a göre bilgi bir üstünlük ölçütüdür. Bakara Suresinde Kur'ân, insanın bilgi kapasitesini, onu melekler de dahil bütün yaratıkların üstüne yerleştiren bir ölçüt olarak belirler; çünkü melekler saymadığı halde, Hz. Âdem eşyanın isimlerini sayabilmiştir. Dolayısıyla Hz. Âdem'in meleklerle olan üstünlüğü, bilgiye dayalı bir üstünlüktür²⁶⁶.

Kur'ân'da bilgi edinme yolları ve Kur'an'da bilgi kaynaklarına geçmeden önce kısaca Cahiliye devri bilgi kaynaklarını belirtmekte yarar var. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm nazil olduğu ortamın bazı âdetlerini tasvip etmiş, bazılarını ıslah etmiş, düzenlemiş,

---

²⁶¹ Merağî, *Tefsîrû'l Merâğî*, XIX, 127.

²⁶² Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I, 314.

²⁶³ Neml, 27/16.

²⁶⁴ Bilgiz, *Kur'ân'da Bilgi Kavramsal Çerçeve ve Bilgi Türleri*, İnsan Yay. İstanbul 2013, s. 155.

²⁶⁵ Aydın, *Kur'ân ve İlmi Zihniyet*, İslam Üzerine Düşünceler, Ankara, 1999, s. 77.

²⁶⁶ Mustafa Armağan, *İslâmda Bilgi ve Felsefe*, İz Yay., İstanbul, 1999, s. 25.

bazılarını da ilga edip yürürlükten kaldırmıştır²⁶⁷. Hz. Peygamber de cahiliye devrinin kültürel yapısını, bazı değerlerini, telakkilerini tamamıyla reddetmemiş, İslâm'a uygun olanları almıştır.

2.2. CAHİLİYE DEVRİ BİLGİ KAYNAKLARI

Tarih boyunca insanoğlunun, esrarengiz olaylara karşı aşırı merakı vardı. Çevresindeki bu bilinmeyenleri keşfetmeye, onları anlamaya ve geleceği hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmıştı. Bu nedenle de insanlar ilk dönemlerden itibaren gizli yönleriyle ve gelecekleriyle ilgili olarak ileri sürülen iddialara ilgisiz kalmamış, onun bu özelliği sihir, büyü, fal, kehanet gibi uğraşların toplumda yer edinmesine ve revaç bulmasına zemin hazırlamıştı. Ve zaman içinde insanların gayba, bilinmeze ve gizemliye olan ihtiyacını ve eğilimini karşılamak üzere kâhin, sihirbaz, büyücü, falcı, medyum gibi isimlerle anılan çeşitli kimseler ortaya çıktı. Bu kimseler, mistik sezgi güçlerinin bulunduğunu, görünmez varlıklarla temasa geçtiklerini ve sıradan insanların bilemediği bazı bilgilere sahip olduklarını ileri sürmüşlerdi²⁶⁸. Bunların yanında değişik yöntem ve metotlarla bilgi sahibi olmayı amaçladıkları yollar da mevcuttu. İslam öncesi Arap toplumunda bu metodların neler olduğuna kısaca aşağıda değineceğiz.

2.2.1. Kâhin ve Arrâflar

Kâhin gaybden haber verme iddiasında olan kimse demektir²⁶⁹. Kâhinlere gitme ve kehanetlerine itibar etme, Cahiliye döneminde oldukça yaygındı. O dönemin Araplarınca kâhin, önemli bir bilgi kaynağıydı ve sorunlarının çözüm kaynağı olarak kabul edilmekteydi. Cahiliye Arapları gaybı bildiklerine inandıkları için, gerçeği anlamak ve aralarındaki davaları hallettirmek üzere kâhinlere giderlerdi. Onlara göre kâhin, olağanüstü güçlerle ilişkisi olan biriydi ve o bu ilişki sayesinde geçmişteki ve gelecekteki olayları bilirdi. İnanişâ göre onlar ihtilafları çözer, rüyaları tabir eder, kayıpları bulur, zina olaylarını belirler, hırsızlık ve adam öldürme gibi cürümleri aydınlatır, hastalıklara şifa bulurlardı. Ayrıca bir kabileye savaş ilan edecekleri zaman

²⁶⁷ İbn Habib Ebu Cafer Muhammed, *Kitabu'l-Muhabber*, Beyrut, tsz., 109; İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 329.

²⁶⁸ Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, VI, 193; Ayrıca sihir hakkında bkz. A'raf, 7/116; Yunus 10/76-77.

²⁶⁹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbni Manzur, *Lisânu'l Arab*, Dârü Sâdir, Beyrut 1990, XIII, 362-363.

kâhinlere danışılır, toplumsal ihtilaflarda ve aile anlaşmazlıklarında hakemliklerine başvurulur, gelebilecek her türlü felaketi önceden haber vermeleri istenirdi²⁷⁰.

Aynı şekilde kahin gibi olaylar arasındaki benzerlik ve ilişkileri tesbit ederek geçmiş ve daha çok gelecek hakkında tahminde bulunan kişilerde “*Arraf*” denirdi. “Arrâflar olaylar arasındaki herkesin farkedemeyeceği şekilde gizli ve karmaşık olan benzerlik ve münasebetleri doğuştan sahip olduğu bir kabiliyetle hissedebileceği gibi, kazandığı tecrübelerle de istikbale dair bazı olaylar hakkında önceden tahminlerde bulunabilirdi. Arrâfın gerek yaratılıştan sahip olduğu kabiliyet, gerekse tecrübe birikimi sayesinde geleceğe dair verdiği haberler zaman zaman doğru çıkmakla birlikte her söylediğinin gerçekleşmesi mümkün değildir. Çünkü bu haberler kesin bilgi vasıtalarının değil, bazı zan ve tahminlerin ürünüdür”²⁷¹.

Cahiliye düşüncesine göre her kâhinin kendisine gizemli bilgiler getiren cinleri vardı ve normal insanların bilmeyecekleri bilgileri cinleri sayesinde elde etmekteydiler. Cahiliye Arapları, göremedikleri hâlde var olduğuna inandıkları “*cin*” denilen olağanüstü varlıkların bu insanları etkiledikleri kanaatindeydiler. Arrâf ya da kâhin ciniyle görüştüğünü beyan ettikten sonra sorulara, “*secî*” denen şiirimsi bir tarzla cevap verirdi. Onun bu ifade tarzı, “*şair*” denilen ve cinlerle ilişki içerisinde olduğuna inanılan insanların ağzından çıkan ifadeler olduğu için kâhinlerin konumunu daha da güçlendirirdi. Esas itibarıyla “*secî*” eski putperest kâhinler tarafından kehanet, beddua, büyü ve diğer sihirli sözlerde kullanılırdı ve eski Arabistan’da “*ilham*” veya “*vahiy*” gibi algılanmaktaydı²⁷². Bu nedendir ki müşrikler, inen Kur’ân vahiylerini “*şair sözü*”, “*kâhin sözü*”²⁷³ olarak nitelemişlerdir.

2.2.2. Envâ

Cahiliye dönemi Araplarında görülen bir başka bilgi türü de, hava durumu ve iklimlerdeki değişikliklerin yıldızların hareketleriyle oluştuğuna inandıkları “*envâ*” denilen halk astronomisi ve meteoroloji bilgisidir. Onlar, yıldızları yağmurun yağması, sıcakların veya soğukların başlaması, suların çekilip kabarması, bitki örtüsünde

²⁷⁰ Ömer Faruk Harman, “*Kâhin*” *DİA*, XXIV, 171-172.

²⁷¹ Ahmet Saim Kılavuz, “*Arraf*”, *DİA*, III, 393.

²⁷² Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, VI, 192.

²⁷³ Hakka, 69/41-42

değişiklik olması, bereket ve kıtlık meydana gelmesi ve çeşitli rüzgâr yahut fırtınaların çıkması gibi tabîî hadiselerin amili olarak görmüşler ve onlara bir tür ulûhiyyet nispet ederek beklentileri doğrultusunda kendilerinden niyazda bulunmuşlardır²⁷⁴.

Araplar arasında “yıldız kayması” farklı şekillerde yorumlandığı ve tevhid ilkesine ters düştüğü için İslâm, Araplar’ın “envâ” hakkındaki telakkilerini kesin bir şekilde değiştirmiştir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’in çeşitli âyetlerinde yıldızların Allah’ın emrinde olduğu ve dolayısıyla kendilerinde hiçbir yaratıcı gücün bulunmadığı açıkça ifade edilmektedir²⁷⁵. Hz. Peygamber de “envâ” konusundaki bâtil inancı hiçbir şekilde tasvip etmeyerek, yağmuru yağdırmanın Allah olduğunu belirtmiş, yağmurun yağışını bir yıldızın doğup batmasına bağlayanların o yıldızla tapıp Allah’ı inkâr etmiş olacaklarını bildirmiştir²⁷⁶.

Yıldız kaymasının Araplar arasında nasıl anlaşıldığını Hz. Peygamber’in şu hadisinde görmek mümkündür. Abdullah b. Abbâs şöyle anlatır: “*Bana Peygamber’in (sav) ashabından ensardan bir zat haber verdi. Bir gece Rasûlullah (sav) ile birlikte otururlarken bir yıldız kaymış ve ortalık aydınlanmıştı. Bunun üzerine Rasûlullah onlara: ‘Böyle bir şey olduğunda Câhiliye devrinde ne derdiniz?’ diye sormuş, onlar da: ‘Allah ve Rasûlü bilir. Biz bu gece büyük bir adam doğdu ve bu gece büyük bir adam öldü derdik’ cevabını vermişler. Rasûlullah: ‘Bu yıldız, ne bir kimsenin ölümü için kayar ne de hayatı için! Lakin Rabbimiz Teâlâ bir şey takdir buyurdu mu arşı taşıyan melekler tesbih eder. Arkasından onlardan sonra gelen gök ehli tesbih eder. Ta ki tesbih şu alt semanın sakinlerine ulaşır. Sonra arşı taşıyanların arkasından gelenler arşı taşıyanlara: ‘Rabbimiz ne buyurdu?’ diye sorarlar. Onlar da ne buyurduğunu kendilerine haber verirler. Böylece semâvât sakinleri birbirleriyle haberleşir. Nihayet haber şu alt semaya ulaşır. Ve cinler işitilene kaparak onu (kâhin, şair) dostlarına aktarır ve bu yıldızla taşlanırlar. Olduğu gibi getirdikleri (haber) haktır. Fakat bu haberi değiştirip bazı ilavelerde bulunurlar’ buyurmuştur*”²⁷⁷.

²⁷⁴ Mütercim Asım Efendi, *Kamusu Muhit Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı İstanbul 2013, I, 247.

²⁷⁵ En‘am 6/97; Nahl 16/12; Rahmân 55/6.

²⁷⁶ Buharî, “Ezân”, 156; Müslim, “İmân”, 125.

²⁷⁷ Müslim, “Selam”, 124; Tirmizî, “Tefsiru’l Kur’ân”, 34.

2.2.3. Kıyâfe

Cahiliye döneminde halkın bilgi edindiği bazı yöntemler daha vardır ki Hz. Peygamber de zaman zaman onları bizzat kullanmış yahut tasvip etmiştir. Bunlardan bir tanesi, “kıyâfe” denilen ilginç bir bilgi edinme yöntemi idi. Sözlükte kıyâfe, “iz sürme, doğan çocuğun fizyonomisine bakarak nesebini tesbit etme” anlamlarına gelmektedir. Bu işle meşgul olanlara kâif, kavâf ve kavvâf denilir²⁷⁸. Bir kimsenin fizikî yapısına ve organlarına bakarak onun soyu, ahlâk ve karakteri hakkında tahminde bulunmak demek olan “kıyâfe”, İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumunun kültüründe önemli yer tutan bir ilim dalıydı. Tecrübe ve tahminin yanı sıra, feraset ve basirete dayalı olan kıyâfe ilminde bazı kabileler şöhret kazanmıştı. Benî Müdlic, Benî Leheb ve Nizaroğulları’nın kıyâfe ve firâse konusunda uzmanlaştıkları kabul ediliyordu²⁷⁹.

Bir gün Zeyd b. Hârise ile (oğlu) Üsâme başları bir kadife ile örtük, ayakları açık vaziyette yatmaktaydı. Müdlic Kabilesi’nden Mücezziz adlı bir kâif (kıyâfeci) içeri girmişti. Resûlullah (sav) da oradaydı. Mücezziz: “Şüphesiz bu ayaklar birbirinden olmalıdır, deyince bundan hoşnut kalan Resûlullah (sav) yüzü parlar bir şekilde sevinçle yanına girdi ve şöyle buyurdu: ‘Görmedin mi demin Mücezziz, Zeyd b. Hârise ile Üsâme b. Zeyd’e baktı da şüphesiz bu ayaklar birbirindedir dedi’”²⁸⁰.

Hz. Peygamber’in İslâm öncesinde evlatlığı iken daha sonra azat ettiği Zeyd ile çok sevdiği Üsâme arasındaki benzerliğin “Mücezziz” tarafından ifade edilmesi, Rasûl-i Ekrem’i memnun etmişti. Zira Zeyd’in beyaz, Üsâme’nin ise siyah tenli olması, oğlunun nesebi hakkında çeşitli dedikodulara yol açmıştı. O’nun bu hoşnutluğu, hem Üsâme’nin nesebi konusunda rahatladığını, hem de kıyâfe konusunu önemseydiğini göstermektedir²⁸¹. Aynı şekilde birisiyle zina ettiğini iddia ederek eşiyile dört defa lanetleşen Uveymir’in eşinden doğacak çocuğun vasfıyla ilgili olarak Hz. Peygamber’in

²⁷⁸ Mehmet Serhan Tayşi, “Kıyâfe” *DİA*, XXV, 508.

²⁷⁹ Uludağ, “Fırâset”, *DİA*, XIII, 116.

²⁸⁰ Buharî, “Feraiz”, 31; Müslim “Rada”, 38, 40.

²⁸¹ Görmez, vd., *Hadislerle İslâm*, VI, 195.

söylediği sözler, onun basireti, ferâseti ve fetâneti sayesinde kıyâfe konusunda tecrübeli olduğunu ortaya koymaktadır²⁸².

Aslında Hz. Peygamberin bu tavrı göstermektedir ki islam dini tevhid ilkesine ters düşmeyen cahiliye dönemi arap inanç ve uygulamalarını tamamıyla reddetmemiş, bilakis yukarıda da görüldüğü üzere kullanılmasını uygun bulmuştur.

2.2.4. Şiir ve Nesep Bilgisi

Şiir, Cahiliye dönemin iletişim vasıtalarının en güçlülerinden biriydi. Âdeta Şiir, Arap toplumuyla özdeşleşmişti. Günlük hayatta meydana gelen olaylar, ilişkiler ve toplumu ilgilendiren siyasî, içtimaî ve kültürel haberler şiirle Arap toplumuna aksederdi²⁸³. Bu nedenle İbn Abbâs, Kur’ân’da geçen “*garib*” kelimelerin anlamlarının Cahiliye şiirinde aranması gerektiğini, zira şiirin “*Araplar’ın divanı*” olduğunu ifade etmiştir²⁸⁴.

Şiir, kimi zaman safsata ve cehaletin ürünüydü. Bazen şairlerin mısraları Arap soylularının bâtil iddialarını şahlandırdı. Yeri geldiğinde ise şiir, hakikatin yerini tutardı. Arap’ın dilinde hakikati dillendiren bir araç olurdu. Rasûlullah’ın ifadesiyle hakkı izhar ettiğinde, kâfirin bile dilinde şiir nerdeyse müslüman olurdu²⁸⁵.

Şiirin ilhamî yönü, onun gaybî bilgi ile ilişkilendirilmesini sağladı. Şair, Arapların gözünde gaybî varlıklarla ilişkisi olan, gaybî varlıktan aldığı bilgileri topluma nakleden kişiydi. Hz. Peygamber’in (sav) getirdiği vahyi, şiire benzeterek karalamaya çalışmaları Kur’ân’ın da gaybî bilgiye dayanmasındandı. “*Cinlenmiş bir şair için tanrılarımızı mı terk edeceğiz*”²⁸⁶ diyen Cahiliye Arapları, bu tutumlarıyla Kur’ân’ın ilâhî menşeli olmadığını söylemeye çalışırlardı²⁸⁷. Allah (cc), Kur’ân-ı Kerim’de onlara

---

²⁸² Buharî, “*Tefsir*” (Nur) 1.

²⁸³ *Hadislerle İslam*, VI, 196.

²⁸⁴ Ebu Bekr Ahmed b. Huseyn Beyhakî, *es-Sünenü’l Kübra*, Dâru’l Kutubi’l İlmiyye, Beyrut, 1424. X, 404.

²⁸⁵ Müslim, “*Şiir*”, I.

²⁸⁶ Saffat, 37/36.

²⁸⁷ Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, VI, 197.

şöyle cevap verir: “Biz ona (Peygamber’e) şiir öğretmedik. Zaten ona yaraşmazdı da. Onun söyledikleri, ancak Allah’tan gelmiş bir öğüt ve apaçık bir Kur’ân’dır²⁸⁸”.

Şiirin yanında Câhiliye devri bilgi kaynaklarından biride “*Ensab*” yani soy bilgisiydi. *Ensab* câhiliye devri Araplarının şiir, hitabet vb. kültürlerinin önemli bir parçasıydı ve onlar başkalarına karşı bu ilimleriyle övünmekteydiler. *Ensab* bilgisi, bir taraftan aynı soydan gelenleri birleştirirken, diğer taraftan başkalarına karşı şan ve şöhretleriyle övünme, hasımlarını yerme gibi Arap Edebiyatındaki şiirlerin başlıca temasını oluşturmaktaydı. Bu konuda her kabilenin soyunu sopunu bilen “*nessâb*” denilen “*soy bilimci*” râviler vardı. Allah Rasûlü’nün zaman zaman çeşitli kabileler hakkında Hassân b. Sâbit ile Hz. Ebû Bekir’den bu konularda bilgi almıştır. Hz. Peygamber bir yandan câhiliye döneminin kabile taassubuna dayanan asalet ve soy-sopla (hasep ve nesep) övünme, başkalarının nesebini kötüleme âdetini yasaklarken öte yandan akrabalık bağıyla ilgili hak ve vecibeler dengesinin iyi bir şekilde işletilebilmesi için kişilerin nesepleri hakkında bilgi sahibi olmalarını tavsiye etmiştir²⁸⁹. Bu konuda Hz. Peygamber: “*Sıla-i rahim yapmanızı temin edecek ölçüde neseplerinizi öğreniniz*”²⁹⁰ buyurarak müslümanların akraba ziyaretini yerine getirmek için soy kütüklerini öğrenmelerini emretmiştir.

2.2.5. Ehli Kitap Âlimlerine Sorma

Câhiliye döneminde Kâhin ve Arrâfların yanı sıra Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan Ehl-i kitap âlimleri de önemli bir bilgi kaynağıydı. Kitaplı ve Peygamberli olan bu iki din mensupları, ümmî Arap toplumunca daha bilgili sayılmaktaydı. Gerek din, gerekse dünya ve âhiret ile ilgili çeşitli konularda çevredeki kitap ehline danışılmaktaydı. Hz. Peygamber’in Mekke’de ilk vahyi almasının ardından eşi Hz. Hatice tarafından Hıristiyan bir bilge olan Varaka b. Nevfel’e götürülmesi ve yaşanan tecrübenin ona sorulması bunun tipik bir örneğiydi²⁹¹. Kureyş’in, Hz. Muhammed’in gerçek Peygamber olup olmadığını dahi Yahudilere sorması da bunu göstermekteydi²⁹².

²⁸⁸ Yasin, 36/69.

²⁸⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, “*Hasep ve Nesep*”, *DİA*, XXXII, 574.

²⁹⁰ İbn Hanbel, *Müsned*, II, 374.

²⁹¹ Buharî, “*Bedü’l-Vahy*”, I.

²⁹² İbn Hanbel, *Müsned*, I, 464.

Maide suresi'nin 66. âyetinde ehli kitaptan bahsedilir. “Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rablerinden kendilerine indirilen Kur'ân'ı gereğince uygulasalardı, her yönden nimete ermiş olurlardı. İçlerinde orta yolu tutan bir zümre vardı, çoğunun işledikleri ise kötü idi”. Ayette orta yolu tutan bir zümre nazara verilir. Taberi'ye göre bu orta yolu tutan ümmetten maksat Hz. İsa konusunda hak üzere olup onun ne Peygamber olmayan bir beşer, ne de Allah'ın oğlu olduğuna, aksine Allah'ın Hz. Meryem'e nefyettiği ruhu ve kelimesi, onun Peygamberi olduğuna inananlardır²⁹³. Neseî'ye göre onlardan olup Hz. Muhammed'e düşmanlık yapanlar, ya da Müslüman olup Hz. Muhammed'in risaletini kabul edenlerdir²⁹⁴. Ehli kitap genel olarak üç zümre halindedir. Bir grup Hz. Muhammed'in risaletini hiç düşünmeden hemen inkâr ederken, diğer bir grup aldırış etmeden ne inkâr ne de ikrar eder. Bu iki grup karşısında Necâsî, Selman-ı farisi, Abdullah b. Selam gibi bir kısım ehli kitap da inkâr ve kabul arasında durarak, önce Hz. Peygamberin risaletinin hak olup olmadığına dair delilleri araştırmışlar, ve bu risaletin hak olduğuna iman etmişlerdir. İşte ehli kitaptan orta yolu tutan zümre bu kişilerin oluşturduğu gruptur²⁹⁵.

Câhiliye döneminde önemli bir bilgi kaynağı olan Ehl-i kitap hakkında Rasûlullah (s.a.v) daha ihtiyatlı bir tavır takınmıştı. O, bir hadisinde şunu tavsiye eder: “*Kitab ehlini tasdik de etmeyin, tekzip de! Ancak şunu söyleyin*²⁹⁶: ‘Biz Allah’a ve (bize) indirilene, iman ettik deyin’²⁹⁷. Diğer bir hadisinde ise Hz. Peygamber İsrâiloğulları’ndan (ibretli şeyleri) aktarmada bir sakınca olmadığını bildirir²⁹⁸. Hz. Peygamberin gerek bu beyanları, gerekse Hz. Ömer’in eline alıp merakla okumakta olduğu Tevrat nüshasından dolayı rahatsız olduğunu anlatan rivayetler Ehl-i kitaptan alınan bilgiler konusunda daha temkinli ve seçici olunmasının gereğini ima eder²⁹⁹.

²⁹³ Taberî, *Camîu'l Beyan an Te'vîli Ayil Kur'ân*, IV, 411,412.

²⁹⁴ Ebu'l Berekat Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medâriku't Tenzîl*, Daru İbni Kesir, Beyrut, 2011/1432, III, 282.

²⁹⁵ Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 24.

²⁹⁶ Buhârî, “*Tevhid*” 51.

²⁹⁷ Âl-i imran, 3/84.

²⁹⁸ Tirmizî, “*İlim*”, 13.

²⁹⁹ Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fazl el-Behram Dârimi., *Sunenu'd-Dârimî*, Thk. Hüseyin Selim Esedü'd-Darani, Riyad, Daru'l-Muğni. tsz. “*Mukaddime*”, 33.

Cahiliye devri bilgi kaynaklarını ve bu bilgilerini nasıl elde ettiklerini kısaca ifade ettikten sonra Kur'ân'dan hareketle islamın asıl bilgi kaynaklarını açıklamaya çalışacağız.

2.3. KURANDA BİLGİ EDİNME YOLLARI

2.3.1. Vahiy

Kur'ân'da, bilgi kaynaklarının en sağlamı vahiydir. Kur'ân vahye bazen sultan, bazen hikmet, bazen ilim ve bazen de burhan adını vererek kesin bilgi ifade ettiğini ısrarla belirtmiştir. Diğer bilgi kaynakları bütün insanlarda var olmasına rağmen vahiy sadece Allah tarafından seçilen³⁰⁰ insanlara verilmiştir. Diğer bilgi sebepleri tarafından bütün varlık ve olaylar kuşatılamadığı için bunların vereceği hükümler bazen geçersiz olabilirken³⁰¹ vahiy için böyle bir durum söz konusu değildir³⁰².

Vahy-i bilginin temel amaçlarını Kur'ân'da bu konudaki âyetlerinden hareketle genel olarak tespit etmek mümkündür. Müjdelemek, uyarmak³⁰³, insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak³⁰⁴, yolumuzu aydınlatmak, basiretiyle nurlandırmak³⁰⁵, Mü'minler için hidayet olmak ve anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak³⁰⁶ bunlardan bazılarıdır. Vahyin temel amacının insanları doğru bilgi, doğru inanç, doğru ahlâk ve doğru davranışa, İslami bir terbiyeye kavuşturmak, insanı hidayet yoluna ulaştırmak, salih bir kul olmasını sağlamak, her iki dünyada da saadeti gerçekleştirmek olduğunu söyleyebiliriz³⁰⁷.

---

³⁰⁰ En'am, 6/62.

³⁰¹ Kehf, 18/52.

³⁰² Y.Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa İlim Kültür Yay.1993, s. 7.

³⁰³ Sebe, 34/28.

³⁰⁴ İbrahim, 14/1.

³⁰⁵ Araf, 7/203.

³⁰⁶ Nahl, 16/64.

³⁰⁷ Naim Dursun, *Kur'ân'a Göre Doğru Bilgi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 221.

İslâmî inanç, bilgi ve ahlâk anlayışı açısından mutlak bilginin, mutlak doğrunun, mutlak kesinliğin ifadesi olan, hayatı bütün yönleriyle kuşatan, müslümanların hayat ve kâinat hakkındaki tasavvurlarında birinci derecede etkin olan vahyi bilgi mutlak, ezeli, şeksiz, şüphesiz bir bilgidir. Müslümanlar, dünya ve ahiret görüşlerini vahyi bilgi ekseninde ortaya koymaya çalışırlar; çünkü Kur'ân'ın dayanağı ve kaynağı vahiydir³⁰⁸.

Vahyî bilgi İslâmî bilginin en temel kaynağıdır. Doğru ilmi edinmenin yollarından en önemlisidir. Vahiy özetle bizleri bu şekilde bilgilendirmektedir. Allah evreni yoktan var etmiş, düzenlemiş ve planlamıştır. Kâinat bir ilahî düzen içinde varlığını sürdürmektedir. Allah varlıkların nereden gelip nereye gittiklerini, nasıl olduklarını, neye yaradıklarını bilir. Bilgisi geçmiş zamanı, şimdiki zamanı ve geleceği bütünüyle kuşatmıştır. Cenâb-ı Hak, bu bilgisinin bir kısmını vahiy yoluyla bizlere bildirmiştir. Fiziki ilimlerin alanından sonra, soyut düşünce alanı başlamaktadır. Bu aşamada ortaya çıkan problemlere bilim de felsefe de cevap arar; ancak her ikisi de tatmin edici bir cevap verme konusunda yetersiz kalmaktadır. Burada devreye vahiy girer ve ikisinin de yetersiz olduğu sahada etkinliğini gösterir. Çünkü düşüncemiz varlık yapımızla kayıtlı olduğu için, belirli bir noktadan sonra yeterli olmamaktadır. İşte tasavvurlarımızın ve düşünme yeteneğimizin tükendiği noktada vahiy alanı başlar³⁰⁹.

2.3.2.Kalp

İnsanın gelişimi ve değişimini temin eden merkezlerden biri de kalptir. Kalp sözlük anlamıyla bir şeyin içini dışına çıkarmak altını üstüne getirmek ters çevirmek bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek gibi anlamlara gelir. Dini ve tasavvufi bağlamda ise düşüncenin kaynağı ve aracıdır. Bir et parçasından ibaret olmakla birlikte kalb'e "Rabbani Latife" ve "İlahi Cevher" de denir³¹⁰.

³⁰⁸ Dursun, *Kur'ân'a Göre Doğru Bilgi*, s. 224.

³⁰⁹ Bilgiz, *Kur'ân'da Bilgi*, s. 44.

³¹⁰ Uludağ, "Kalp", *DİA*, XXVI, 229; Asım Efendi, *Kamusu Muhit Tercümesi*, I, 617.

Kalp, kanın deveranını sağlayan bir organ, bir şeyin içini dışına çevirmek, akıl, İlim ve anlayış manalarına da gelmektedir³¹¹. Konumuzla alakalı kalbin asıl fonksiyonu onun ilim elde etme vasıtalarından biri olmasıdır. Kur'an-ı Kerim kalbin, biyolojik bir organ olarak kullanılmaktan ziyade onun akletme, ilim sahibi olma ve anlama yönüne dikkat çeker³¹²: “*And olsun ki, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık; onların kalpleri vardır ama anlamazlar; gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibi hatta daha sapıktırlar. İşte bunlar gafillerdir*”³¹³.

Yine Kur'ân'da akletme fiili kalbe nispet edilmiştir: “*Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki, orada olanları akledecek kalpleri, işitecek kulakları olsun. Ama yalnız gözler kör olmaz, fakat göğüslerde olan kalpler de körleşir*”³¹⁴, yani düşünmenin kalbin bir işlevi olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde fikhetmenin de (anlama) kalbin bir işlevi olduğuna dikkat çekilmiştir. “*And olsun ki, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık; onların kalpleri vardır ama anlamazlar; gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibi hatta daha sapıktırlar. İşte bunlar gafillerdir*”³¹⁵. Ayette söz konusu edilenler mutlak gerçeği kabul etmeyen inkârcılardır. Hâlbuki kendilerine hakkı kabul etmek için gerekli olan kalp, göz ve kulak verilmiştir. Buna rağmen kalpleriyle gerçeği anlamazlar, gözleriyle görülecek şeyleri, Allah'ın varlığının ve birliğinin özelliklerini görmezler.

“Kur'ân'da ve hadislerde kalbin mahiyeti ve tarifi üzerinde değil işlevi ve nitelikleri üzerinde durulmuştur. Kur'ân'da geçen kalp kelimesi daha çok insanın anlama kavram ve düşünme, şeylerin hakikatini bilme yönünü başka bir ifadeyle insanı insan yapan ve diğer canlılardan ayıran temel niteliğini dile getirir. İnsanın idrak eden bilen ve kavrayan tarafı olduğu için kalp ilahi hitaba muhataptır, yükümlüdür ve sorumludur”³¹⁶.

³¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, IV. 2978, 2979.

³¹² Bilgiz, *Kur'ân'da Bilgi*, s. 84.

³¹³ A'raf, 7/179.

³¹⁴ Hac, 22/46.

³¹⁵ A'raf, 7/179.

³¹⁶ Uludağ, “*Kalp*” *DİA*, XXVI, 230.

“Kalpleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar”³¹⁷ âyeti kalbin idrak, ilim marifet ve düşünme aracı olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan dolayı da kalp Kur’ân’da sorumlu tutulmuştur: “Bilmediğin şeyin ardına düşme; doğrusu kulak, göz ve kalp, bunların hepsi o şeyden sorumlu olur”³¹⁸.

Ardına düşmek bir eylemdir. Yüce Allah bu eylemin bilinen şeylerde yapılmasını, bilinmeyen şeylerde yapılmamasını emretmektedir. İftira yalan yere şahitlik ve zanna uyma gibi ahlaki olmayan davranışlar bilgisizliğin oluşturduğu bunalımlardır. Bilgisizce davranmak kulak, göz ve kalbe sorumluluk yüklemektedir. Bu organlar insanın yanlış davranıştan koruyan merkezlerdir³¹⁹.

Fahreddin Râzî kalbin hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan ayırt etme ve iyi ile kötü arasında tercih yapma özelliğine işaret ettikten sonra bilgi, algı, düşünce ve inancın merkezinin kalp olduğunu belirterek bunun delillerini anlatmıştır. Düşünce ve bilginin merkezinin beyin olduğunu söyleyen bazı eski filozofların görüşlerini ve dayandıkları delilleri aktararak eleştirmiştir³²⁰.

Kalbin en önemli gıdası bilgidir. Bu bilgi onu hem sağlamlaştırır, hem teskin eder hem de tatmin eder. Bir bakıma kalp bilgiye hakikate ve doğruya açtır. Onları özümsemeye ve hazmetmeye kendini adanmıştır. Bilgilendirmek öğüt vermek ve uyarıda bulunmak kalbin gücünü artırır onu halden hale geçirerek olgunluğun merhalelerine ulaştırır³²¹.

2.3.3. Akıl ve Tefekkür

İnsan mahlukatın en şerefli olarak yaratılmıştır. Bütün kâinat içinde en mükerrem ve en şerefli şekilde yaratılan insanı bu ideal seviyeye ulaştıran bazı özellikleri vardır. Bu özelliklerin en üstünü tefekkür etme kabiliyetidir. İnsana verilen

---

³¹⁷ A’raf, 7/179.

³¹⁸ İsra, 7/36.

³¹⁹ Bayraklı, “Kur’ân’da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları”, s. 129.

³²⁰ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, V, 541, 544.

³²¹ Bayraklı, *Kur’ân’da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, s. 131.

bu akletme ve tefekkür kabiliyeti ona büyük kazanımlar ve farklı açılımlar kazandırır³²². Bu kazanımlardan da en önemlisi bilgi elde etme kabiliyetidir.

Önemli bir bilgi kaynağı sayılan akıl, Kur'ân'da kırk dokuz yerde geçmektedir³²³. Bununla birlikte Kur'an'da akıl anlamında pek çok farklı ifade yer almaktadır. Tefekkür, tezekkür, tedebbür gibi aklın farklı işlevlerini nazara veren ifadeler yanında “*lubb*”, “*nühâ*”, “*hicr*” gibi lâfızlar da akli ifade etmektedir. Ancak Kur'ân'da ve hadislerde aklın açık bir tarifi bulunmamaktadır. Kur'ân'da akıl lâfzı ile neyin kastedildiği, akıl anlamında kullanılan diğer kelimelerden yani Kur'ân'ın bütünlüğünden anlaşılabilir³²⁴.

Kur'ân, akıl sahiplerini muhatap almakta ve akli kullanma manasında akletmenin önemi üzerinde sık sık durmaktadır. Her insan akıl sahibidir; ancak Kur'ân-ı Kerim akıl sahibi olma hususuna değil akli kullanma konusuna vurgu yapmaktadır. Bu yüzden Kur'ân sık sık akli kullanma düşünme ve ders alma gibi durumları nazara verir. Bu durum aklın varlığından ziyade işlevselliğinin önemine dair bir işaretti

Aklın işleyişini ifade eden âyetlerde insan, gözlem ve düşünce yoluyla bilgi sahibi olmaya teşvik edilir. Kur'ân'a göre akıldan beklenen en büyük eylem Allah'ın varlığını ve birliğini kabul ederek iman etmektir. Allah (cc) akla, ilâhî hakikatleri anlama, sezme, onun üzerinde düşünüp yorum yapma yetkisi vermiştir. Aklın fonksiyonu hak ile bâtılı birbirinden ayırarak insanı diğer varlıklardan üstün kılmaktır³²⁵

Allah insanı bilgi varlığı olarak yaratmış, bilgi elde edebilmesi için de maddî ve manevî unsurlarla donatmıştır. Kur'ân'da hakikî bilgiye ulaşmada aklın kullanılmasının önemine sıkça işaret edildiği görülmektedir: “*Allah'tan başkalarını dost edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksızı ise şüphesiz örümcek evidir (ağıdır). Keşke bilselerdi! Şüphesiz Allah, onların, kendini bırakıp da başka ne tür şeylere taptıklarını biliyor. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. İşte bu temsilleri biz insanlar için getiriyoruz. Onları ancak âlimler*

³²² İbrahim Akgün, *Kur'ân'da Tefekkür*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2000, s. 6.

³²³ Abdülbâki, *Mu'cemu'l-Mufehres*, 575.

³²⁴ Nevzad Ayaşbeyoğlu, “*Kur'an'da Akıl*” *Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1964, Sy.2, s. 48.

³²⁵ En'am, 6/151; A'raf 7/179; Mülk, 67/10.

düşünüp anlarlar.”³²⁶ âyeti bunun güzel bir örneğidir. Akıl tek başına bir bilgi kaynağı olmasa da bilgiye ulaştırıcı bir güç ve kabiliyettir³²⁷.

“Bilginin önemli bir kaynağı kuşkusuz akıldır. Bilginin oluşumu, duyu organları aracılığıyla elde edilen verilerin akıl süzgecinden geçirilip işlenmesi ve soyutlanmasıyla meydana gelir. Bu yönüyle akıl duylardan gelen verileri ayıklar ve çelişkiden arındırır. Akıl Kur’ân’da isim olarak değil fiil olarak kullanılır. Dolayısıyla akıl durağan ya da statik bir konumu değil aksine işleyen iş gören çalışan aktif olan beşeri kabiliyeti ifade eder. Kur’ân bir çok yerde akla vurgu yapar, aklatmaya çağırır. Aklını kullanmayanları şiddetle yerer. Bilgi sürecinde akıl yürütmenin ve düşünmenin vazgeçilmez yönünü belirleyen Kur’ân gerçek anlamda aklını kullananlar olduğunu ifade ederek akıl yürütme ile bilgiye ulaşma arasında yakın bir ilişki kurar”³²⁸.

“Kur’ân, muhatabı olan insanı düşünme, öğrenme, öğretme anlama ve bilme kabiliyetleri ile donatılmış bir varlık olarak tasvir eder. İnsanı diğer varlıklardan ayıran hususların başında onun akleden, bunun sonucunda da yeni ilim, sanat ve düşünceler ortaya koyan vasfı gelmektedir. Çünkü Allah’ı emirlerini ve kâinattaki varlıkları anlamak akletme kabiliyetiyle olmaktadır. Bu yüzden Kur’ân insanı tekrar tekrar aklını kullanmaya, akletme faaliyetinde bulunmaya davet etmektedir. İnsanı akli faaliyet sonucunda birtakım yeni bulgu ve bilgiler elde edemeyecek olsaydı, Cenab-ı Hak yüzlerce âyetinde akletmesini istemezdi. Demek ki akletme yeteneğimizi aktif kılarak yeni fikirler, doğru muhakeme ve tasavvurlar, faydalı icraatlar ortaya konulabilmektedir. Zaten akletme eylemini ifade için kullanılan ta’akkul kelimesi geçmiş ve gelecek arasında bağ kurmak demektir. Bu yüzden Kur’ân bilgi edinme yollarının en önemlilerinden birinin akletme yeteneği olduğunu ifade eder”³²⁹.

İnsan, akıl kabiliyetiyle evrende çok geniş bir tasarrufta bulunabilmektedir. Nitekim o, yeryüzünü işler hale getirmiş, yeraltındaki ve yeryüzündeki kaynakları kendi menfaati ve rahatı için istihdam etmiştir. Deniz ve havayı emri altına almıştır. Aklıyla yeni şeyler icat etmiş, çalışmasıyla yeryüzünün şeklini bile değiştirerek harabeleri

---

³²⁶ Ankebut, 29/41-43.

³²⁷ Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, 377.

³²⁸ Temel Yeşilyurt, “Kur’ân’da Bilgi”, *FÜİFD*, Sy., 9, Elazığ, 2004, s. 10.

³²⁹ Bilgiz, *Kur’ân’da Bilgi*, s. 76.

bayındır hale getirmiş, karada barajlar yaparak göller oluşturmuştur. Aşılama ile limon gibi yeni şeyler icat etmiştir. Akıl ve irade gibi üstün güçlerle donatılan insan, Allah'ın evrene yerleştirdiği tabii kanunları ve O'nun varlıklardaki sırlarını keşfedecek, güzel hikmetlerini ve ahkâmının yararlarını gün yüzüne çıkaracak kabiliyettir.³³⁰

Akıl bu verileri elde ederken, zihnimiz bu bilgileri çeşitli aşamalardan geçirerek en son bilgi seviyesine getirir. Said Nursi, aklın çalışma merhalelerini ve zihne gelen bir fikrin geçirdiği safhaları şöyle sıralar: “Akılda mertebeler var; birbiriyle karıştırılmış, ahkâmları ise muhtelif. En evvel tahayyül olur. Yani bilgi önce zihne hayal olarak gelir. Sonra tasavvur gelir. Zihnimiz bu hayale bir suret verir. Sonra taakkul gelir, sonra tasdik. Sonra iz'an olur. Yani akıl tam tatmin olarak bu bilgiyi tasdik eder. sonra iltizam gelir. Yani Akıl fikrine sahip çıkar. Ve en son sonra itikad gelir. Akıl bu bilgiye şüphe ve vesveselerden kat'i bir şekilde kurtulup inanır”³³¹.

Aklın çalıştırılmasıyla ilgili Kur'an şöyle der: “Allah'ın izni olmadan hiçbir kişinin iman etmesi mümkün değildir. O akıllarını başlarına alıp da Allah'ın âyetlerini düşünmeyenleri akıl bataklığında bırakır. De ki: Göklerde ve yerde olanlara bakın! Fakat o âyetler ve uyarılar inanmayan bir kavme yarar sağlamaz”³³². Ayette dikkat edilmesi gereken husus bataklık şeklinde meali verilen “*er-rics*” kelimesinin *kokuşmak, bozulmak küfür, nifak, put, azab*³³³ gibi anlamlara gelmesidir. Bu anlamların tümünü âyete uyguladığımız zaman şöyle bir mana ortaya çıkmış olmaktadır: “Allah Teâlâ aklını kullanmayan akli faaliyetleri sürekli kılmayanların üzerine küfür nifak azap lanet kokuşmuşluk ceza, pislik, bataklık içinde onları bu çirkin ortamlarla yüz yüze bırakmaktadır. Yani bunlar gerçeği anlama noktasında akli faaliyetlerini yeteri kadar kullanmamışlardır. Bu yüzden de Allah'ın gazabına, lanetine azabına maruz kalmışlardır. Akli çalıştırma konusunda bundan daha tehditkâr ve şiddet ifade eden bir

³³⁰ Güneş, *Kur'an Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, s. 15.

³³¹ Nursi, *Sözler*, Envar Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 706.

³³² Yunus, 10/100-101.

³³³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî *Te'vilü Müşkili'l Kur'an*, Dârul Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1401, 471.

söz bulamayız. Demek ki insan akletme işlevini kesinlikle yerine getirmeye çalışmalı, sorumluluğunun şuuruna vararak kendinden bekleneni vermelidir³³⁴.

Akıl bilgi sebebidir. Akıl ile duyu organlarının idrak safhası olan mahsusatın yani gözle görülen, hisle anlaşılan şeylerin dışında kalan ma'kulat denilen mücerredat soyutlar idrak edilir. Duyular müşahhas yani somut olanı idrak ederken, onlar hakkında insana bilgi sağlarken, akıl mücerred yani soyut olan hakkında insana bilgi temin eder. Bu yönüyle akıl nazari istidlali bilgilerin sebebi olur³³⁵.

İslam dini akla büyük önem verir. Bunun için islâm öncel akli ve akıllıyı hedef almış, onu muhatap edinmiştir. Kur'ân-ı Kerim akla inmiştir. İlâhi emanetler akla emanet edilmiştir. Peygamberler akıl sahibi insanlara gönderilmiştir. İnsan akli derecesinde başarıya ulaşır. Ayrıca akıl hem bilimin hem de İslam da sorumluluğun kaynağıdır. Akli olmayanın sorumluluğu da yoktur³³⁶.

Aklı kullanmanın bir başka yönüde tefekkürdür. Tefekkür eldeki ilimlerden hareketle yeni ilimler, yeni bilgiler üretme hareketidir. Yani mevcutla yetinme değildir. Cenabı Hak, bunun için sürekli olarak bizden tefekkür etmemizi ister. Tefekkür de basitten karmaşığa, özelden genele, değersiz olandan değerli olana bir intikal, bir seyrüsefer vardır. Tefekkür kavramı manevi unsurlar için okuma, öğrenme, fikir yürütme akletme ve düşünme manalarına gelirken, maddi unsurlar için ise araştırma, inceleme, gözlem yapmadır. Bir başka ifade ile tefekkür, salt bir zihni veya kalbi faaliyetten öte ilim, sanat, fen, teknik, akıl ve duyu organlarıyla gerçekleştirilmesi gereken ilmi bir faaliyettir. Kur'ân'da tefekkür etmeye emreden âyetler insanın bu eylemleri için birer delildir³³⁷. Örneğin Kur'ân-ı Kerim göklerin, yerin ve kâinattaki varlıkların üzerinde tefekkür edilmesini istemektedir:

---

³³⁴ Bilgiz, *Kur'ân'da Bilgi*, s. 81.

³³⁵ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam Tarih Ekoller Problemler*, Tekin Kitabevi, Konya 2010, s. 92.

³³⁶ Kayadibi, *İslam Dünyası Neden Geri Kaldı Nasıl İlerler*, s. 3.

³³⁷ Bilgiz, *Kur'ân'da Bilgi*, s. 86.

“Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: "Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın, Sen münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru"³³⁸”.

“Ayet göklerin ve yerin yaratılışını tefekkür ederek istenen gerçeklere ulaşan imanlı kişilerden bahsetmektedir. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde tefekkür etmek, onların yaratıcısının kim olduğunu, nasıl yaratıldığını yaratılışlarındaki nizam ve güzelliği anlamak, inanmak ve inanmayı gerçekleştirecek bir ilmi ve ameli faaliyette bulunmaktır. Göklerin ve yerin yaratılışı hususunda yapılacak derin inceleme, ilmi gözlem ve araştırmaya dayalı gayretler, hiç şüphesiz tefekkürdür. Bu tür ilmi faaliyet imkânı elde edemeyenlerin sadece salt gözlem ve verilen bilgilere dayanarak yapacakları faaliyetler de tefekkürdür. Fakat bunların ilki yani ilmi çalışmalara dayalı olarak yapılacak tefekkür, hiç şüphesiz diğerinden daha etkilidir. Zira âyette tefekkür edilmesi istenen varlıklar, yer gök gibi maddi olgulardır. Biz onları ilmi yöntemlerle tetkik etmeden Kur'ân'ın istediği tefekkürü tam anlamıyla gerçekleştiremeyiz. Demek ki tefekkür, sadece akıl yürütme ve fikir üretme planında kalmamakta, bilinçli ve tedrici bir ilmi araştırma, gözlem, deney inceleme, araştırma, varlık ve olayların mahiyetini idrak etmeyi de kapsamaktadır”³³⁹.

Kur'ân'ı Kerim devamlı zihni ve fikri merakımızı heyecanlandıracak ve harekete geçirecek sahneler sergiler. “İnsanı araştırmaya ve bilinçli olmaya teşvik eder. Kâinattaki bu harika düzenin işleyiş tarzını bilmeden, bu yaratılışı anlayamayız. Oysa Kur'an âyetleri, aklımızı bütün gücüyle çalıştırmaya sonra bu yaratılışa hayran olarak estetik ve hazzın, aşk ve vecdin, bir başka ifade ile Marifetullah'ın yani Allah'ı gereği gibi bilip inanmanın atmosferine sokmaya çalışmaktadır. Göklerin ve yerin, onlar da bulunan bütün varlıkların tefekkür edilmesi, Kur'ân ruhunun sıhhatli bir şekilde anlaşılmasından ve fenni ilimlerin ehemmiyetle, ihmal edilmeden öğrenilmesine ve öğretilmesine bağlıdır. Çünkü fenni ilimleri hesaba katmayan tefekkür, kişinin ferdi kapasitesi ile akledebileceği sınırın dışına taşınmaz. Bir başka ifade ile tefekkür fizik ve metafizik ilimleri dikkate almalıdır”³⁴⁰.

---

³³⁸ Âl-i İmran, 3/191.

³³⁹ Bilgiz, *Kur'ân'da Bilgi*, s. 87.

³⁴⁰ Bilgiz, *Kur'ân'da Bilgi*, s. 88.

2.3.4. Kur'ân'da Bilgi Kaynağı Olarak Beş Duyular

Aklın yanı sıra insana verilen duyular da onun bilme kabiliyetini oluşturan özelliklerdendir: “Allah, sizi analarınızın karnından dünyaya getirdiğinde bilmeyen bir hâldeydiniz. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi”³⁴¹ âyeti insanın bilmediklerini kendisine bahşedilen bu duyular sayesinde öğrenebileceğine işaret etmektedir.

Kur'ân'da, duyuşal güçlere yönelik olarak işitme anlamına gelen “*semia*” lâfzı çeşitli türevleriyle beraber yüz altmış iki âyette, görme anlamına gelen “*basara*” lâfzı yüz otuz dokuz âyette, tatma anlamında “*zega*” altmış âyette, dokunma anlamına gelen “*lemese*” ise yine çeşitli türevleriyle beraber dört âyette geçmektedir³⁴². Bilgi emaresi olması açısından özellikle işitme ve görme duyusu üzerinde durulmuş, dokunma duyusuna ise bilgi ile ilişkisi nispetinde sadece bir âyette yer verilmiştir. Özellikle dünya, cennet nimetleri ve cehennem azabına dair tasvirler ile ilgili âyetlerde duyular dikkate sunulmuştur. Duyuların bilgi kaynağı olduğuna işaret eden âyetlerden biri Nahl sûresinde geçmektedir³⁴³. Söz konusu âyette Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır:

“Allah sizi, analarınızın karnından siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi”³⁴⁴. Âyete göre insan bilgi sahibi olarak doğmamış, ancak bunun yerine ona bilgiyi elde etmesini sağlayacak duyular verilmiştir.

Hız. İbrahim'in ölülerin diriltmesine şahit olmayı talep etmesi de duyu yolu ile bilgi sahibi olma hususuna bir işaret olarak görülebilir³⁴⁵. Konu ile ilgili âyette Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır:

“Hani İbrahim şöyle demişti: 'Ya Rabbi! ölülerini nasıl diriltirsin bana göster'. Allah: 'İnanmadın mı?' dedi. Evet (inandım) ancak kalbimin mutmain olması için'

---

³⁴¹ Nahl, 16/78.

³⁴² Abdalbâki, *Mu'cemu'l-Mufehres*, s. 22, 65, 87, 123.

³⁴³ Gülşen Ökten, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Bilginin Kaynakları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 101.

³⁴⁴ Nahl, 16/78.

³⁴⁵ Ökten, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Bilginin Kaynakları*, s. 101.

dedi. Allah dedi: 'Öyleyse, dört kuş al. Onları kendine alıştır. Sonra onlardan her bir parçayı bir dağa bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler. Ve bil ki, şüphesiz Allah Aziz ve Hakimdir''³⁴⁶.

2.4. BİLGİDE SENEVİYYE

Kur'an-ı Kerim herhangi bir bilim dalı ayırımına gitmemiş, insana faydası olan ilmi tasvip etmiştir³⁴⁷. Bazı ilimlerin kutsal diğerlerinin önemsiz gösterilmesi, Kur'ân'ın muhtevasıyla bağdaşmayan bir durumdur. Çünkü ilimlerin kaynağı Kur'ândır. Kur'ân bize sinekten denizlere, deveden galaksilere kadar her şeyin bir âyet, yani Allah'a götüren ve araştırılması gereken bir işaret, alamet olduğunu ifade eder. Faydalı olan her bilim Allah katında değerlidir. Çünkü ilimlerin yegâne kaynağı âyetlerden oluşan, varlığı incelemeye yönelik faaliyetlerdir. Bunların hepsi Allah katında bir değer ifade etmektedir³⁴⁸.

İlimler arasında bir ayırım yapılacaksa, İlimleri faydalı ve faydasız diye ayırmak daha uygundur. Çünkü Hz. Peygamber, faydasız ilimden Allah'a sığınmıştır. Din ilmi, din dışı ilim diye bir ikileme gitmek topluma bir katkı sağlamaz. Kur'ân'da ise ilimlerin tevahhodu sözkonusudur. Böyle bir ikilemin olmayışı İslam'da ilme, öğrenmeye ve düşünmeye verilen önemin bir göstergesidir.

Din ilmi dünya ilmi şeklindeki tasnif ilk defa 11. yy kullanılmaya başlamıştır. Hâlbuki böyle bir tasnif ne Kur'ân'da ne de Hadislerde mevcuttur. Kur'ân'daki bütüncü ve birleştirici ilim kavramına karşılık, müslümanlar bugün ikiye ayrılmış bir ilim kavramına sahip bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak da son dönemlerde medreselerde felsefe, fizik, kimya, astronomi, matematik ve biyoloji gibi araştırma konuları din ilmi olmadıkları gerekçesiyle ihmal edilmiştir³⁴⁹.

İlim insanlığın ortak malıdır. Bugünkü ulaşılan bilgi seviyesi binlerce yıllık insanlık tarihinin birikiminden ibarettir. Sadece bir milletin veya kültürün ürünü değildir. Bu bilgi birikiminde müslümanların da büyük payı vardır. Emeviler,

---

³⁴⁶ Bakara, 2/260.

³⁴⁷ Celal Kırca, *Kur'ân ve Bilim*, Marifet Yay., İstanbul, 1996, s. 36.

³⁴⁸ Tan, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, s. 93.

³⁴⁹ Tan, *Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, s. 92.

Abbasiler, Osmanlılar kendi devirlerinde en ileri medeni ülkeler durumundaydılar. Bugünkü İspanya’da 700 yıl hüküm süren Endülüs Emevi Devleti, Avrupa’ya ilimde öncülük etmiştir. Avrupa’nın çeşitli yerlerinden gelen talebeler, Endülüs medreselerinde eğitim görmüştür. İbn-i Sina’nın tıpla ilgili eserleri birkaç yıl öncesine kadar Avrupa üniversitelerinde ders kitabı olarak okutuluyordu. Fakat birkaç asırdır İslam âlemi bilgiden uzak kaldı. Mektep medrese birbirine yabancı hale geldi. Mektepte okuyan ve fen ilmiyle uğraşan talebeler, medresede din ilimleriyle meşgul olan talebeleri cahillikle suçladı. Medrese talebeleri de mektep talebelerini dinsizlikle itham etti. Her nedense sentez cihetine gidilmedi. Hızla ilerleyen ilmi gelişmelere ayak uydurulamadı³⁵⁰. Bu durum İslam dünyasının geri kalıp, gelişme gösterememenin altındaki önemli sebeplerden biridir. Sentez cihetine gidilip, gelişmelere ayak uydurulabilseydi, islam toplumları her alanda söz hakkına sahip olabilirdi.

Bu konuda ilimlerin imtizacıyla ilgili Said Nursi şu ifadeleri kullanır: “Vicdanın ziyası ulûm-u dînîyedir. Aklın nuru fûnûn-u medeniyedir. İkisinin imtizacıyla hakikat tecelli eder. Bu iki cenah ile talebenin himmeti pervaz eder. İfrat ettikleri vakit, birincisinde taassup ikincisinde hile ve şüphe tevellüd eder”³⁵¹.

Yani vicdanı aydınlatan dini ilimlerdir. Aklı nurlandıran medeniyet fenleridir. Bu ikisinin birleşmesiyle gerçek ortaya çıkar. Bu iki kanat ile talebin himmeti harekete geçer, uçar. Ayrıldıkları vakit birincisinden taassup, ikincisinden hile ve şüphe meydana gelir. Öğrenciye hem din ilimleri hem de fen ilimleri verilmelidir. Tek kanatlı kuş uçamadığı gibi tek yönlü bilgilendirilen talebede gerçeğe uçamaz. Sadece din ilimleriyle yetişenler, fenni ilimlere ayak uyduramazlar. Sadece fen ilimleriyle uğraşanlar ise dinin yönlendirici mesajlarından mahrum kalır. Fazilet duygularını geliştiremez. Kâinatın niçin yaratıldığı anlayamaz. Fen ilimlerini öğrenen talebe din ilimleriyle bunlara bir ruh verecektir³⁵².

Nobel fizik ödülü sahibi Müslüman bilim adamı Prof. Dr. Abdüsselam: “*Yaş ve kuru her şey kitab-ı Mübin’de vardır*”³⁵³, “*Biz Kur’an-ı sana her şeyin apaçık bir*

³⁵⁰ Eren, *Eğitim ve İnsan*, s. 50.

³⁵¹ Nursi, *Münazarat*, Envar Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 127.

³⁵² Eren, *Eğitim ve İnsan*, s. 51.

³⁵³ En’am, 6/59.

beyanı olarak indirdik³⁵⁴ âyetlerinden hareketle şöyle der: “İslam tevhid dinidir. Dinde böyle olduğu gibi marifette de tevhidi ef’al, tevhidi sıfat, tevhidi zat mertebeleri vardır. Niçin bütün eşyaya da birlik tecelli etmesin³⁵⁵. Onun bu ifadeleri ilmin tevhidine olan inancını göstermektedir. İlimlerin tevhidine olan bu inanç insana Nobel ödülü kazandırırken, din işi-dünya işi, dini ilimler-dünyevi ilimler gibi bir anlayış insanı çıkmaza götürür. Kur’ân ilimler arasında hiyerarşi kabul etmez. Okyanusun altındaki yosunlardan galaksilere, taş parçalarından yıldızlara, deve hörgücünden insanın gözyaşına, dağlardan denizlere, otlardan ineğe kadar bir üstünlük sergiler. Kur’ân kendisini birçok âyetinde kitap olarak anar. Kâinata bir kitaptır. O halde her iki kitabı birlikte okuyamamak, gezip hakikate adım atamamak demektir³⁵⁶.

İslam kültür geneleğinde din ilimleri-dünya ilimleri, din işleri-dünya işleri ayrımı yapılmamıştır. Her iş dünyada yapılır. Zaman ve mekân bakımından bu dünyada yapılan her işinin ahirette karşılığı vardır. Burada din işi dünya işi ayrımı yoktur. Mesela namaz din işidir, hasta muayene etmek dünya işidir demek tamamen yanlıştır. laboratuvarında deney yapmak da ibadet sayılabilir bu insana aittir ve onun niyetine bağlıdır. Bu bilgiyi bilen o işi en iyi yapan biri, en iyi müslüman olur³⁵⁷.

2.5.BİLGİ AHLAKI

Bilgi insanın yolunu aydınlatan, hayatın ve ebedî yurdun hakikatini gösteren ve bize her alanda rehberlik eden değerli bir hazinedir. “Bilgi temelli olmayan, kaynağını sahil bilgiden almayan her şey bozulmaya, başarısız olmaya mahkûmdur. Bu yüzden İslam hep bilgi üzerinde hassasiyetle durmuş, bilginin değerine, yol göstericiliğine ve ilim sahiplerinin üstünlüğüne dikkat çekmiştir. Bilgi aynı zamanda bir güçtür. Kullanılış amacına göre iyiye de kötüye de zemin hazırlayabilir.”³⁵⁸.

³⁵⁴ Nahl, 16/89.

³⁵⁵ Döğen, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, s. 10.

³⁵⁶ Tan, “*Toplumların Ruhu İlimdir*” (osmanlı örneği), *Hakses Aylık Dergi*, Aralık 1999, Sy., 240, s. 19.

³⁵⁷ Atay, *Kur’ân’a Göre Araştırmalar II*, s. 288.

³⁵⁸ Yüksel Salman, “*Editör Başyazı*”, *Diyanet Aylık Dergi*, Eylül 2015, Sy., 297, s. 1.

İnsana Allah tarafından verilmiş en büyük nimetlerden olan bilgi, bir meta olmaktan çıkarılıp, insanlığın faydasına, hayırına, iyi ve doğru alanlarda kullanıldığında anlamlı hâle gelir. Bu da ancak bilgiyi üretenlerin, bilgi ahlakı ile donanmış olmalarıyla mümkündür. Bilgili insan, çok bilen değil, Allah'tan en çok sakınan insandır. Nitekim bu hususa işaret eden bir âyette: “Allah'tan gerçek manada korkanların ancak âlimler”³⁵⁹ olduğu belirtilmektedir. Ahlaktan soyutlanmış, merhameti ve insani değerleri dikkate almayan bir bilgi anlayışının dünyayı sıkıntıların ve acıların merkezi hâline getireceğini unutmamak gerekir. Bu yüzden bilim insanı, ürettiği bilgi ve değer yanı sıra, manevi ve ahlaki olarak da kendini geliştirdiği, yani ilmi ile amel olduğu zaman insanlığa gerçek manada katkı sunacaktır. Bir bilgi medeniyeti olan İslamın, bilginin elde edilmesi ve kullanılması esnasında kendine özgü birtakım değer ve ilkeleri vardır. Bilim insanları, Allah'ın en büyük nimeti olan hakiki bilgiye uygun bilinç ve bakış açısını, yaşam tarzı haline getirmelidir ki, ürettikleri bilgi örneklik teşkil etsin. Bilim insanları, ilimleriyle amel olduklarında ancak Peygamberlerin varisleri olacak ve topluma örnek olabileceklerdir³⁶⁰.

Bilgi bugün her zamankinden daha etkili bir güçtür. Gerek insan-toplum, gerekse insan-tabiat ilişkilerinde bilgi, içinde bulunduğumuz çağa adını verecek kadar etkin ve merkezî bir konuma sahiptir. Bu yönüyle bilgi, insanın aynı zamanda bir sınanma aracıdır. İnsanları iyiye, doğruya ve güzele yönlendirme, bilginin gücüyle mümkün olduğu gibi insanları kötüye sevk etme ve onları sömürme de bilgi istismarıyla gerçekleşebilmektedir. Modern dönemde insanlar, zenginleşme ve tabiata hükmetme noktasında bilginin gücünü keşfettiler. Ahlâkî kaygılardan sıyrılmış bir vaziyette, alabildiğine hırslı davranan bu çağın insanları, hayvanların, bitkilerin, eşyaların hatta bilginin, kısacası sahip olunan her şeyin kendilerine verilmiş bir emanet olduğunu ihmal etti. Bilginin teknolojiye dönüştürülmesi olumlu bir durum iken, menfaatleri uğruna ellerindeki teknolojik gücü sorumsuzca kullanarak, durumu tersine çevirdi. Kısa vadede insanın hayatını kolaylaştırırsa da, uzun vadede yaşam alanlarını kurutacak uygulamalar toplumu tehdit etmeye başladı. Kısacası insanlığın sadece ufak bir kesimini geçici de olsa faydalandırma uğruna, bilgi istismar edilmiş oldu³⁶¹. Bizatihi muhterem ve değerli

³⁵⁹ Fatır, 35/28.

³⁶⁰ Salman, “Editör Başyazı”, s. 1.

³⁶¹ Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, I, 387

olan bilginin bu saygınlığına uygun hareket etmek de, en az onu elde etmek kadar önemlidir. Bilgi sahibi onu asil konumuna yaraşır bir şekilde, doğru ve ahlaklı bir şekilde kullandığı zaman âlim sıfatını kazanır. Aksi takdirde aynı bilgi birikimine sahip olduğu halde zalim ve cahil konumuna düşebilir³⁶².

Nitekim: “Allah’ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenler (var ya) işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar”³⁶³ âyeti, bilgi karşılığında elde edilen hiçbir menfaatin bilginin bedeli olamayacağını bize hatırlatmaktadır³⁶⁴.

Bilgi istismarı, insanlığın faydasına kullanılacak değerli bir bilgi birikimini kötülüğün hizmetine sunma çabası günümüzün en büyük sorunlarının başında gelir. Çeşitli coğrafyalarda yaşanan maddi ve manevi tahribatın büyük bir kısmının bilginin gücünün yanlış yanlış yerlerde kullanılmasıyla ilgili olduğu görülmektedir. İnsanlar çıkarlarına alet etikleri bilgi sayesinde koca şehirleri bir bombayla yok edebilecek hale gelmiş on binlerce hatta yüz binlerce kişiyi aynı anda öldürme gücüne ulaşmışlardır. Aslında daha vahimi sessizce gerçekleştirilen katliamlardır. Bu kimi zaman Allah’ın insanlara bahsettiği hayat kaynaklarını kurutmak, ekolojik dengeyi bozmak, kimi zaman da canlıların, bitkilerin doğal genetik yapılarını bozmak şeklinde tezahür etmektedir. Kısacası bugün bilgi pek çok alanda insanlığın hayrına değil, zararına kullanılmaktadır. Bunun için Kur’an-ı Kerim, bilginin değerini fark edemeyen ve bilgiye sahip olduğu hâlde onun kıymetine yaraşır bir tavır geliştiremeyen kişiyi ilginç bir benzetmeyle anlatır: “Onun hâli, köpeğin hâli gibidir ki, üstüne varsan da dilini sarkıtıp solur, kendi hâline bıraksan da dilini sarkıtıp solur”³⁶⁵. İsrailoğulları’ndan Bel’am b. Bâûra olduğu da rivayet edilen³⁶⁶ ve sahip olduğu ilmi, nefesine mahkûm olup geçici dünya menfaatleri doğrultusunda kullanan bu kişinin hâli, kemiğe muhtaç bir köpeğin onu elde etme uğruna düştüğü zillete benzetilmiştir. Daha da kötüsü, ihtiyacı olsa da olmasa da dilini sarkıtıp solmasının köpekte bir âdet hâline gelmesi gibi, uğruna her türlü yüzüzlüğü

³⁶² Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, I, 444.

³⁶³ Bakara, 2/174.

³⁶⁴ Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, I, 447.

³⁶⁵ A’raf, 7/175-176.

³⁶⁶ Hâkim Ebu Abdillah Hâkim en-Nisaburi *el-Müstedrek es-Sahihayn*, Dâru’l Kutubi’l İlmiyye, Beyrut 1411/1990, IV, 1222.

gösterdiği dünya menfaati hırsının da bu ilmin kıymetini bilmeyen ilim adamında bir alışkanlığa dönüşmesidir³⁶⁷.

Günümüzde dünyanın bir ucunda üretilen zararlı bilgiye insanların kapısını kapatma şansı neredeyse zordur. Bu bağlamda bilginin gücünü kendisinden değil ahlaktan aldığı bir sisteme bütün insanlığın ihtiyacı var. Ana aktör ahlak olmazsa önce virüsü üreten el ile sonra da antivirüs üreten el aynı olur. Bilginin ahlakı olmazsa, önce hastalık icat edip, sonra bu hastalığın aşısını bütün dünyaya satmanın yolunu önleme imkânı yoktur. Daha dün isminden söz edilen birçok hastalık çok kısa zamanda bitiverdi. Netice olarak, Bilgi dünyasına ahlaki güzellik demetlerinin yansımaları temin etmek için *“bir toplumun bireyleri kendi iç dünyalarını değiştirmedikçe Allah da o toplumun gidişatını değiştirmez...”*³⁶⁸ hakikati ışığında önce fertlerin gönül dünyalarının ahlaki bir güzelliklerle donatılması gerekir. Gönül dünyasında meydana gelen esintide aksiyona dönüşür. Eğer insanlık sahip olduğu bilgi birikimini ahlaki zeminde avantaja dönüştürmezse ümitler tehditlere dönüşür. Ahlâki zemini olmayan bir bilginin sadece insanların ölümüne değil şehirlerin yaşanır mekânlar olmaktan çıkmasına, suların kullanılmaz hale gelmesine, ormanların yok olmasına ve ekolojik dengenin bozulmasına götürebilir. İşin korkunç boyutu, nükleer silahların dünyayı birkaç defa tahrip edecek güce erişmesidir. Japonya'ya atılan bombanın sadece psikolojik etkisi bile 40 yıl sürmüş, Çernobil nükleer kazasından dolayı ise halen doğum sakatlıklarının devam etmektedir. Bugün yeryüzünde yaygın bir şekilde bulunan açlık, yoksulluk cahillik ve sağlık sorunları kaynak yetersizliğinden dolayı olmadığı, aksine bu kaynakların ahlâki zemini olmayan bir zihniyetin elinde dolaştığıdır³⁶⁹. Batı dünyasının ahlâki zemininin erozyona uğradığı hususunu General Omar Bradley şöyle anlatır: *“Biz bir nükleer de, ama ahlaki küçüklük dünyasında yaşıyoruz. Öyle bir dünya ki muhteşem, ancak erdemsiz ve şuursuz. Biz atomların gizemlerini*

³⁶⁷ Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, I, 452.

³⁶⁸ Ra'd, 13/11.

³⁶⁹ http://www.kuranihayat.com/eylul-ekim-2011_s25.html, Tan, “Bilgi Ahlak İlişkisi”, *Kur’ân-î Hayat Dergisi*, İstanbul, 2016, Sy. 20, s. 74.

çözdük ancak İsa'nın dağdaki öğütlerini unuttuk. Biz barıştan daha çok savaş, yaşamdan daha çok ölüm hakkında bilgilere sahibiz”³⁷⁰.

Bilginin ahlâki değeri ve anlamı hesaba katılmadığı zaman yukarıda anlatılan hususların önüne geçmek mümkün değildir. Biyolojik silahlar ile ilgili araştırma yaparak ve sonunda bu yapılanların insanlığın sonu olduğunu anlayan bir Rus bilim adamı kendisi ile yapılan röportajda şunları söylüyor:

“Biyolojik silahlar üzerine çalıştığınızı anladınız mı?”

“Tabii ki. Ama genç bir bilim adamı olarak diğerlerinden 3-4 misli kazanmak bana oldukça cazip gelmişti.

“Siz 31 yaşında biyolojik silah fabrikasının müdürü, 37 yaşında ise biyolojik silahlar komitesi ikinci başkanı oldunuz. Sizi bunlardan hangisi etkiledi?”

“Bana verilen ayrıcalıklar: 37 yaşındayken neredeyse 2000 ruble kazanıyordum. O zamanlar bir bakan bile 800 ruble alıyordu. Bunun dışında özel bir şoförüm, ücretsiz sağlık hizmetleri, telefonlar, parti ve Gorbaçov ile doğrudan bağlantılarım vardı.”

“Hiç karşı koymak istediğiniz bir emir aldınız mı?”

“Bunun üzerine hep düşünürüm. İnsanlar bazı ‘etik değerler’i aştıklarında, her zaman her şeyi yapmaya hazır hale gelirler. Emir geldiği zaman, binlerce hatta milyonlarca insanı öldürebilirsiniz? Swerdlorsk'taki biyolojik silah fabrikasında meydana gelen kazada, çok sayıda insan öldü. Bu kazadan sorumlu olan ordu mensuplarıyla konuştum. Onlar için biyolojik silahların, insanlar üzerindeki etkisi önemliydi. Oysa silahlar, Rus halkı üzerinde denenmişti.”

“Bu savaş ürünlerinin tahrip gücü ne kadardır?”

“Bir kilo şarbonu, bin metre karelik alandaki yaşamı ortadan kaldıracak şekilde ürettiyorduk. En büyük görevlerinizden biri, şarbon virüsünden çok güçlü biyolojik silah elde etmektir.”

“Bu eserinizle gurur duyduğunuz oldu mu?”

“Tüm zamanların en güçlü şarbon virüsünü ürettim. O zamanlar bununla gurur duyuyordum tabii. Ama bugün bunu üreten kişiden nefret ediyorum. Ve bu kişi şu anda karşınızda.

---

³⁷⁰ Köylü, *Küresel Ahlak Eğitimi*, s. 81.

Yaptıklarından nefret ediyorum. Fakat bunların hepsi tarihe geçti ve tarihi değiştirmek olanaksız... Kızım, bir zamanlar bana: ‘Yaptıklarını görünmez hale getirebilir misin?’ diye sormuştu. Tabii ki bu mümkün değil”³⁷¹.

Yukarıdaki ifadelere paralel olarak Huney b. İshak, ilmi insanlığın faydası için kullanmak gerektiğini ve bunda taviz verilmeyeceğini şöyle ifade eder. Kendisine zamanın halifesi Mütevekkil, düşmanına vermek üzere zehir yapma teklifinde bulunur. Huneyn b. İshak ise zehir yapacak güçte olan bir ilim adamıdır. Fakat halifenin bu isteğine yanaşmaz ve: *“Benim dinim düşmanlarıma dahi iyilik yapmamı emreder. Mesleğim de insanların zararına değil, faydalarına çalışmamı gerektirir”³⁷²* diyerek zehir yapmayı reddeder. Sahip olduğu bu bilgiyi insanlığın zararına kullanmayacağını baskı altında olsa dahi bunu yapmaktan ictinab eder.

Bilginin çıkarlara alet edilmesi ise bilgi ahlakına ters düşen bir diğer durumdur. Ebu Hureyre’den Said b. Yesar, aracılığıyla nakledilen bir sözünde Hz. Peygamber bu duruma dikkat çekmiş ve şöyle buyurmuştur: *“Allah’ın rızası için öğrenil(mesi gerek)en bir ilmi, surf dünyalık bir menfaat elde etmek için öğrenen bir kimse kıyamet günü cennetin kokusunu dahi alamayacaktır”³⁷³.*

3.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1.BİLGİ TOPLUM İLİŞKİSİ

3.1.1.Bilgi Toplum ve Kalkınma İlişkisi

İçinde bulunduğumuz çağ bilgi çağı olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz toplumu da bilgi ve teknoloji toplumu olarak değerlendirmek

---

³⁷¹ Tan, “Bilgi Ahlak İlişkisi”, 76.

³⁷² Döğen, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, VI.

³⁷³ Ebu Davut, “İlim” 12; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 338.

yerinde olacaktır. “Asrımızda bilgi, önceki asırlara nazaran daha bir önem ve anlam kazanmıştır. Çağımız artık bir bilgi çağıdır. Bilginin öneminin fark edilmesiyle birçok şey değişmiş ve değişmeye de devam etmektedir. Bilgi, ülkelerin geleceğini sağlam temellere oturtan bir güçtür. Bilgi, gerek fert gerekse toplum için, sahibini diğer varlıklardan farklı kılan önemli bir olgudur. Medeniyetler arasındaki farkın temel faktörü bilgidir. Fizik ve fizik ötesi bütün bilimlerin temelinde bilgi vardır. Bugünkü teknolojinin sunduğu bütün imkânların hepsi bilgi ürünüdür”³⁷⁴.

“Bilgi ve bilginin insana her alanda sunduğu kazanımlar, hızla ilerlemektedir. İnsan, bilgi sayesinde mağaralardan, kerpiç evlere, daha sonra betonarme binalara, oradan da gökdelenlere ulaşmış ve buralarda yaşamaya başlamıştır. Önceleri seyahatlerini yürüyerek yapan insanoğlu, daha sonra hayvanlardan istifade etmiş ve bilgi sayesinde; tekerleği, otomobili, treni, uçağı, füzeyi icat etmiş, gelişen bilgi ve teknoloji sayesinde ay’a dolmuş kaldırarak seviyeye ulaşmıştır”³⁷⁵.

Müslümanlar İslâm’ın başlangıcından itibaren bilgi ve kültür toplumu oluşturarak, büyük bir gayret ile hem Avrupa’ya ilmin ne olduğunu öğretmişler hem de daha X. yüzyılda bugünkü çağdaş ilmin temellerini atmışlardır. Zira X. yüzyılda, Avrupa’nın Müslüman ülkelere, özellikle Tarık bin Ziyad’ın fethettiği ve yaklaşık 800 yıl hüküm süren Müslüman İberik Yarımadası’na kıyasla, günümüzün en az gelişmiş bir ülkesinden daha az gelişmiş olduğu bir çağda, “Kurtuba” da 7 yaşındaki her çocuk Kur’ân okuyup, dolayısıyla okuma yazma öğreniyordu. Kalem, kâğıt ve mürekkep kullanıyordu. Oysa Avrupa neredeyse bunlardan yoksundu. Çünkü Avrupa’da okul olmayıp okuma-yazma bilenler, müslüman toplumda okuma-yazma bilmeyenler kadardı. Keza, bu yüzyıllarda, Avrupa’nın en büyük kütüphanesi olarak bilinen İngiltere’nin Centerbury Kütüphanesi’nde yalnızca 698 kitap, buna karşılık Kurtuba’da 20 halk kütüphanesi ve bu kütüphanelerden bir tanesinde 400.000 kitap bulunuyordu³⁷⁶.

Kurtuba’da ayrıca kitapların alıp satıldığı bir çarşı, 14 din, felsefe ve yüksek tıp okulu ve pek çok ilkokul vardı. İlimde elde edilen bu başarılar sonunda ise müslüman doktorlar, daha o zamanlar, Alman doktorlarının XIX. yüzyıl da, Amerikalı doktorların

³⁷⁴ Yıldırım, *Elmalı Hamdi Yazır’a Göre Bilgi İman İlişkisi*, s. 7.

³⁷⁵ Yıldırım, *age.*, s. 1.

³⁷⁶ Zeytinoğlu, “İslam Ülkelerinin Ekonomik Kalkınmalarında Bilginin Önemi”, s. 89.

ise XX. yüzyıl da eriştikleri düzeye ulaşmışlar ve Avrupalılar'a yabancı olan hastanelerde narkoz kullanarak ameliyatlar yapmışlardır. Avrupalılar'a Tıp ilmini ve eczacılığı öğretmişlerdir. Bilindiği üzere "cebir" Arapça bir kelime (el-Cebr) olup matematiğin kurallarını³⁷⁷ ve trigonometriyi ilk bilen Müslüman bilginler³⁷⁸, daha o zaman dünyanın yuvarlaklığını 80 km. farkla hesaplamışlar, astronominin temellerini atarak³⁷⁹ bugün kullanılan yıldız adlarının üçte ikisinin Arapça olmasına neden olmuşlardır. Kimya alanında da birçok kimyasal maddeyi önce Müslüman kimyagerler bulmuşlardı³⁸⁰. Müslüman Araplar'ın X. yüzyıldan itibaren ilmi alanda elde ettikleri büyük başarılar, Hıristiyan din adamlarının dahi bilmediklerini Arapça kitaplardan öğrenebilmek için Arapça öğrenmeye başladıkları, yüzyıllarca Hristiyan sansürü tarafından saklanmış, ancak gerçekler, gene bizzat oranın kalemlerinden, mesela "Anselm Heyer" adlı bir Alman yazarın "*Unterganges Morgenlandes*" kitabında olduğu gibi, günümüzde açık açık dile getirilmiştir³⁸¹.

Müslümanların ilim alanında gösterdikleri bu büyük başarılar sonunda, sosyal ve ekonomik yaşamlarında da büyük gelişmelere yol açmıştır. Avrupa'da nüfusu otuz binden fazla şehir yokken ve şehirlerde yol, aydınlatma, hamam gibi insan sağlığını ve yaşamını ilgilendiren kurumlar mevcut değilken, Endülüs'ün vitrinlerini çeşit çeşit ipek, kadife kumaşlar, elbiseler, sabun, havlu, parfümler, kağıt, cam ve porselenler süslüyordu.

Yukarıdaki bazı örneklerden de anlaşılacağı üzere müslümanlar eğitime ve ilme, dolayısıyla bilgiye önem verdikleri dönemlerde ekonomik yönden kalkınmış ülkelerin bütün özelliklerine sahip olmuşlardır. Eğitimi ve öğrenimi, dolayısıyla bilgi edinmeyi ihmal ettiği dönemlerde, yani günümüzde ise az gelişmişliğin bütün ekonomik ve sosyal özelliklerini taşır hale gelmişlerdir. Bu nedenledir ki, tüm müslüman ülkelerin az gelişmişlikten kurtulup gelişmiş ülkeler düzeyine gelebilmeleri için öncelikle İslâm

³⁷⁷ Cebirle ilgili çalışmalar için bkz; Döğen, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, s. 117.

³⁷⁸ Döğen; *age*, s. 91

³⁷⁹ Müslüman alimlerin en çok ilgilendiği alan astronomiydi. İslâm ülkelerinin hemen hemen her büyük şehrinde bir rasathane bulunmaktaydı. Astronomiyle ilgilenen Müslüman alimler için Bkz; Döğen, *age*, "Zerkali" 310; "Beyruni", 44; "Fergani" 111; "Battani", 39; "Bitrucci", 61; "Ali Kuşçu", 33.

³⁸⁰ Döğen; *age*, s. 67.

³⁸¹ Zeytinoğlu, "İslam Ülkelerinin Ekonomik Kalkınmalarında Bilginin Önemi", s. 90.

Dini'nin büyük önem verdiği ve Kur'ân-ı Kerim'in ilk emri olan "*Oku!*"emrini, bütün aşamalarıyla gerçekleştirmesi, böylelikle sahip oldukları insan gücünü en verimli ve en akılcı bir şekilde kullanarak mevcut ve çoğunlukla kıt ve kalitesiz üretim faktörlerinden maksimum verimi elde etmeleri gerekir. Bu bakımdan İslam Dini ilimle uğraşmayı nafil ibadetten üstün saymış ve ilim rütbesini rütbelerin en yükseği olarak kabul etmiştir. Hz. Peygamber ise bu konuda: "*İlim öğrenmek için bir saat çalışma, bana gece sabaha kadar ibadet etmekten daha hoştur*"³⁸² demiştir. O halde, İslam ülkelerinin mümkün olduğu kadar kısa bir sürede ekonomik ve sosyal gelişmişliklerini tanımlayabilmeleri ve gelişmiş batı ülkelerinin düzeyine ulaşabilmeleri için, İslam Dini'nin yasakladığı bilgisizlikten ve cahillikten bir an önce kurtulmaları ve kendilerini ilme ve ilmi eğitim sonunda elde edilen bilgiye sahip olmaları, böylelikle de esasen kıt ve verimsiz olan diğer iktisadi kaynakları daha akılcı ve daha verimli kullanabilme imkânlarını elde etmeleri kaçınılmaz bir zorunluluktur³⁸³.

Günümüzde gelişmiş ülkelerin hızına ulaşılacak isteniyorsa, bunu gerçekleştirmenin yolu bilgiyi kullanma becerisiyle teknoloji üretmek ve bilgiye dayalı sektörleri geliştirmek ile mümkün olur. Gelişmiş ülkelerin ekonomisini yakalamak için tarım ve sanayii ihmal etmeden, bilgiye dayalı sektörlerde ve yüksek teknoloji üretiminde hamle yapılması elzemdir. Ancak bundan daha önemlisi iyi yetişmiş, donanımlı ve güzel ahlaklı insan gücüdür yatırımdır. Eğer bilgi çağında muasır medeniyetler seviyesini yakalamak ve dünya ile rekabet etmek gibi bir hayalimiz varsa tüm imkânımızla insan yetiştirme projelerine destek vermelidir. En değerli kaynağımız insan kaynağıdır ve kendi insanını güzel yetiştiremeyen bir ülkenin büyük medeniyet hayalleri kurması da beklenemez³⁸⁴.

Kur'ân-ı Kerim'in ilk emrinin "*Oku*" olmasının temelinde teşekkül ettirilecek toplum yapısının bilgi toplumu olarak öngörülmesidir. Ekonomik açıdan son derece kriz içinde olan bir toplumu "*Oku*" emriyle karşı karşıya getirme, çağın problemlerinin

---

³⁸² Ebû Muhammed Zekiyüddin Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî , *et Terğîb ve't Terhîb*, Dâru'l Kutubi'l ilmiyye, Beyrut, I, 102.

³⁸³ Zeytinoğlu, "*İslam Ülkelerinin Ekonomik Kalkınmalarında Bilginin Önemi*", s. 91.

³⁸⁴ Halil Zaim, "*Ekonomide Vizyon Kayması ve Yeni Dönem*", <http://m.123ru.net/smi/com-tr/35006279/> Erişim tarihi 12.07.2017.

bununla aşılabacağı anlamına gelmektedir. Bugün bile toplumsal kalkınmada bilgiyi üretip kullananlarla, kullanamayanlar arasında oldukça büyük mesafe olduğu bilinmektedir. Bir ülkenin topyekün kalkınması, bilgi üretmesinden geçer. Bir toplumu yeniden ayağa kaldırıp kalkındıracak esas formülün bilgi olduğu son derece açıktır. Bir toplum bilgiye yatırım yaparsa o toplumun kalkınmaması için hiçbir sebep yoktur. Bir düşünürün: *“Allahım bana kitap dolusu bir ev, çiçek dolusu bir bahçe ver. Dünyalık olarak bana yeter”* ifadesi, toplumun ve ferдин motor gücünün bilgi olması gerektiğini çok güzel ifade eder.³⁸⁵

Geçmişte toprak vardı. Herkes geçimini topraktan sağlamaktaydı. Sonra sanayi devrimi oldu ve toprağın yerini fabrikalar aldı. Fabrikada çalışanlar kol gücünü satarak hayatlarını devam ettirdiler. Bugün toprak ve fabrika yerine, en belirgin güç bilimsel bilgi haline gelmiş oldu. Bilgiyi üretemeyen, ürettiği bilgiyi üretim sürecine aktaramayan toplumlar geri kalmış toplum imajı ortaya koyuyordu. Bu yüzden Kur’ân-ı Kerim: *“De ki; hiç bilenler ile bilmeyenler bir olur mu?”*³⁸⁶ derken bilgi toplumuna, yani bilgiyi üretenin üretmeyene olan üstünlüğüne dikkat çeker.

Bilgi üreten toplumlar üretmeyenlere biçim verir. İbn-i Haldun’un: *“Zayıflar güçlüleri taklit eder, boyun eğer”* dediği gibi; kendi yapılarına uygun bilgi üretmeyen toplumlar başkalarından yönetim, ekonomi, siyaset, bazende din anlayışlarını ithal etmek zorunda kalırlar. Bu da o toplumlarda bazen asırlarca sürececek sıkıntılara dönüşür. Hz. Peygamber bilgi üreten kimseyi övmekte ve mukaddesatın korunması uğruna canını veren kimseyi şehit’ten üstün görerek şöyle buyurmaktadır³⁸⁷: *“Bilginlerin mürekkebi şehitlerin kanıyla tartıldı da ondan ağır geldi”*³⁸⁸.

Kur’ân-ı Kerim bilgi sahibi kimselerin savaşa bile gitmelerini uygun görmez ve bunu şöyle ifade eder: *“Bütün bunlarla birlikte savaş zamanı mü’minlerin hepsinin toptan yola çıkması doğru olmaz; onların arasında her guruptan bazılarının seferden geri kalmaları, bunun yerine din hakkında derin ve sağlam bir bilgi elde etmek yolunda çaba göstermeleri ve böylece seferden dönen kardeşlerini aydınlatmaya çalışmaları*

³⁸⁵ Tan, *“İslamın Hedefi Bilgi Toplumu Oluşturmaktır”*, s. 22.

³⁸⁶ Zümer, 39/9.

³⁸⁷ Tan *“İslamın Hedefi Bilgi Toplumu Oluşturmaktır”*, s. 23.

³⁸⁸ Suyutî, *el Fethu ’l Kebir*, Beyrut, tsz. III, 301.

daha yerinde olacaktır. Böylece belki onlar da kötülüğe karşı kendilerini daha iyi korumuş olacaklardır”³⁸⁹.

Hemen hemen her ilim dalında eser vermiş olan Biruni’yi bir çağdaşı şöyle anlatır: “Biruni’nin ölmek üzere olduğunu duydum. Kendisini son defa görebilmek için hemen evine koştum. Son nefesine çok fazla zaman kalmamış gibiydi. Benim geldiğimi söylediklerinde gözlerini açtı ve aramızda şöyle bir konuşma geçti: ‘Sen filan değil misin?’ ‘Evet’ dedim. Bu defa bana ‘Bana söylendiğine göre sen İslam miras hukukunun çetrefilli bir meselesinin cevabını biliyormuşsun’ hemen o meşhur meseleyi ortaya attı: ‘Ebu Reyyan, bu vaktinde mi?’ dedim. Şöyle cevap verdi: ‘Bunu bilmeyerek ölmektense bilerek ölmem daha hayırlı değil mi sence?’ Kalbimdeki üzüntüyle bildiklerimi anlattım. Evin dış kapısına gelmişim ki, içerden ağlama sesleri yükselmeye başladı. Biruni ölmüştü”³⁹⁰. Bütün hayatları boyunca bu uğurda gayret gösteren son anlarında bile ilim aşkı ile yaşayan insanların gayretleri hiçbir zaman boşa gitmez. Mehmet Akif’in dediği gibi: “Alınlar terlesin, derhal iner mev’ud olan rahmet”³⁹¹.

3.2. TOPLUMA BİLGİ VE DEĞER KATMADA ÂLİMLERİN ROLÜ

Peygamberlerin vârisleri olan âlimlerin en önemli misyonu bir topluma rehberlik ve önderlik etmektir. Âlimler öğrendikleri bilgilerle hem kendilerine hem de etrafındaki insanlara ışık tutmak ve toplumdaki insanların problemlerine karşı duyarlı olmalıdır. Bu nedenle ilim ehli, öğrendiklerini çevresindeki insanlara anlatmakla yükümlüdür. Hz. Peygamber âlimin topluma istikamet, yön ve yöntem kazandırması hususunda şöyle buyurur: “Yeryüzünde âlimlerin durumu gökyüzündeki yıldızlar gibidir: Nasıl ki kara ve denizin karanlık gecelerinde yıldızlar sayesinde istikamet (yön) tayin ediliyorsa, yıldızların olmadığı zamanlarda yön tayin etmek zordur: âlimlerin durumu da böyledir”³⁹². Bu sebepten bir toplum için âlim olmazsa olmaz bir dinamiktir. Yine Hz. Peygamber: “Yahudi âlimlerinden on tanesi bana iman etmiş olsa idi bütün Yahudiler

---

³⁸⁹ Tevbe, 9/122.

³⁹⁰ Abdüsselam, *İdealler ve Gerçekler*, Yeni Asya Yay., İstanbul, 1991, s. 72.

³⁹¹ Ersoy, *Safahat*, s. 384.

³⁹² İbn Hanbel, *Müsned*, I, 157.

iman ederdi”³⁹³ buyurarak, âlimin toplumu dönüştürmedeki fonksiyonuna dikkat çekmektedir.

Toplumun inşası, değişimi, dönüşümü ve toplumsal farklılıkları bir arada yaşatmada âlimin üstlenmesi gereken önemli bir misyonu vardır. Alimler, din adamları, mütefekkirler, bu sorumluluğu üstlenmesi gereken zümredir. Medeniyeti politikacılar meydana getirmez. Medeniyet âlimler ve sanatkârların işidir. Yeni bir İslam medeniyeti ilim, fikir ve sanat eseri meydana getirenler sayesinde yükselir. Eğer onların gayretleriyle Müslümanlar arasında bir silkinme ve kalkınma olursa, siyasi hedefler kendiliğinden gelir³⁹⁴. Kur’ân-ı Kerim özellikle alimlere; hukukun üstünlüğü, özgürlük, bir arada yaşama gibi evrensel değerlerin inşası için önemli bir misyon yükler³⁹⁵.

İslam geleneğinde âlim kuru bilgi sahibi değil bildiğini yaşayan içselleştiren ve örneklik teşkil edendir. Âlimin birinci temel özelliği kendi alanında sağlıklı ve sağlam görüş ortaya koyabilecek yeterlikte ve derinlikte bir bilgiye sahip olmasıdır. Âlim kalbi hak, akli halk ile olandır. Allah’a kalpten bağlı olduğu halde halka makul çözümler üretendir. Nihayetinde ihlas işinde feraset ehlidir. Alim gelenek ile gelecek arasında köprü vazifesi görür. Ne geçmişe takılıp kalır ne de gelecekte ümidini keser. Kötülükler karşısında uyarıcı, iyi yolda olanlara ümit vericidir. Hakikat onun yegâne sığınağı ve hedefidir³⁹⁶.

Hz. Peygamber toplumları ayakta tutan âlimlerin misyonunu şöyle vurgular: *“Rasulullah’a İsrailoğulları arasında iki adamdan söz edilerek bunlardan birinin âlim olduğu, farz namazının kıldıktan sonra topluma iyi şeyler öğrettiği, diğerinin ise gündüz oruç tutup geceleyin namaz kıldığı zikredilerek hangisinin daha üstün olduğu soruldu. Hz. Peygamber buna şöyle cevap verdi: Farz namazı kıldıktan sonra oturup halka iyi*

³⁹³ Buhari, “Menakibul Ensar”, 52; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 346.

³⁹⁴ Güngör, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, s. 242

³⁹⁵ Âl-i İmran 3/104, 110; A’raf 7/157; Tevbe 9/67; Hacc, 22/41.

³⁹⁶ Cağfer Karadaş, “Geçmiş Geleceğe Taşıyan İnsan: Alim” *Diyanet Aylık Dergi*, Eylül 2014, Sy.285, 7.

*şeyler öğreten âlimin gündüz oruç tutarak gecesini ibadetle geçiren bu abide üstünlüğü benim sizin en aşağı derecede bulunamıza olan üstünlüğüm gibidir*³⁹⁷.

Alimlerin en önemli özelliklerinde biride Rusuh sahibi olmalarıdır. Rusuh bir şeyin tam olarak yerleşmiş bir şekilde sebat bulmasıdır³⁹⁸. İlimde Rusuh sahibi olanlar ise ilimde sabit olanlar Allah'ın varlığını birliğini ve sıfatlarını Kur'ân'ın onun kitabı olduğunu yeni delillerle bilenlerdir³⁹⁹. Onlar gerçeğe ve ilme sahip olduktan sonra o gerçeğe bütün güçleriyle sarılmışlardır⁴⁰⁰. Râsihun alimler ilimlerinde sapmaz, bildiğini bilmediğini seçebilir, bilinmeyen meseleleri ilmi ile mümkün merteye halletmeye çalışan ilim sahipleridir. İlimde ya da bilgide Râsih olanlar yüce Allah'ın şu sözüyle vasfettiği kimselerdir⁴⁰¹: “İnananlar, ancak Allah'a ve peygamberine inanmış, sonra şüpheye düşmemişlerdir;⁴⁰². Onlardan ilimde derinleşmiş olanlara, sana indirilen Kitab'a ve senden önce indirilen Kitab'a inanan müminlere, namaz kılanlara, zekât verenlere, Allah'a ve ahiret gününe inananlara, elbette büyük ecir vereceğiz⁴⁰³”.

Aynı şekilde toplumun teveccühünü kazanmış her alanla alakadar olan din adamları kendi milletleri içinde ve devletine karşı bir güven addetmişleridir. Aşağıdaki örnek bunun güzel bir ispatıdır. İslam ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumuna da konuşmacı olarak katılan iş adamı Cihangir Hür, yurt içi ve bilhassa yurt dışı pazarlarında satılmak üzere gıda üretimi yaptıklarını, meyvelerden kompostolar, sebzelerden konserve ve turşular ürettiklerini belirttikten sonra şu ifadeleri kullanır: “İç piyasa için üretimde bizden önceki üreticiler Türk damak tadına uygun nasıl üretim yapıyorlarsa, hangi malzemeleri kullanıyorlarsa biz de onları sorduk, öğrendik onları kullanıyoruz. Bizim fabrikamızda Almanya için üretim kalitesi oluşunca başka yerlerden de istekler gelmeye başladı. İsrail'den gelen bir istek için üretim hazırlıklarına başladık.

³⁹⁷ Dârimî, *Mukaddime*, 98.

³⁹⁸ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat*, Çev. Yusuf Türker, Mayıs 2012, 615.

³⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, VII, 192

⁴⁰⁰ Zemahşerî, Ebu'l Kasım Muhammed b Ömer b. Ahmed, *el-Keşşaf*, Dâru'l Kutubi'l Arabiyye Beyrut, I, 413.

⁴⁰¹ İsfahânî, *Müfredat*, s. 615.

⁴⁰² Hucurat, 49/15.

⁴⁰³ Nisa, 5/162.

Müşteri, üretime başlayacağımız gün bir “hahamı” fabrikaya yollayacağını ve üretim kalitesini bu hahamın isteklerine göre yapmamızı istedi. Biz de kabul ettik. Gelen hahamın fabrikanın temizliğini, her şeyi kontrol etti. Sonra kullanacağımız ham ve yardımcı maddeleri sordu. Hepsini gösterdik. Her şey tamamdı, yalnız kullanacağımız asetik asit fiçisinin üzerinde etiket yoktu. Nerden aldığımızı sordu. Menşei belirsizse olmaz dedi. Biz de satıcıyı zorlayınca anladık ki, iç piyasa için kullandığımız asetik asit gıda için değil, teknik işlerde, tekstil boyası vs. de kullanılan asitmiş. Gıda için olan daha pahalı, onu satın aldık, İsraili müşterinin işini gördük”⁴⁰⁴.

Topluma öncülük etmek, insanları doğruya ve güzele sevk etmek, bilgi sahibi kişilerin temel sorumluluğudur. Onlar bu özellikleri sayesinde Peygamberlerin vârisleri konumunu elde ederler⁴⁰⁵. Nurettin Topçu Hz. Peygamber devrinde din adamının misyonu hakkında şöyle der: “Din adamlarını görevlendiren bizzat Hz. Peygamberdi. Din adamı örneklerini de ashapta buluyoruz. Bugün din adamı, o devirde ashabın yaptığını yapacaktır. Aynı zaman da asrımızda içtimai münasebet şekillerinin ne kadar çoğaldığı ve münasebetler sahasının ne derece genişlemiş olduğu düşünülürse din adamının görevinin o nispette çoğaldığını kabul etmek lazım gelecektir. Peygamber devrinde din adamının görevi cemaate hizmet davasıydı. Ümmetin hayat yüküyle sürçen, sakatlanan ruhunu tamir, sonsuzluk yolculuğunda bunalan Allah kullarına yardım davasıydı”⁴⁰⁶.

Milletin geleceğine ait kalkınmanın temel taşlarını ilgilendiren vazifeleri ve işleri özellikle liderlerin yapabileceği yapmaları gereken işlerden ve görevlerden sayılır. Bu hususta devlete en büyük desteği halka manevi ve ruhi disiplin içinde verebilecek onu yönlendirebilecek kurum ve kuruluşların olması gerekir. Bu kurumlardan biri Diyanet İşleri Başkanlığıdır. Günümüz itibariyle Türkiye’de sayıları 140 bini bulan Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı din görevlileri memleketin kalkınmasında büyük bir potansiyel güce sahiptir. Hele milletin bütünleşmesini, samimi ve Allah rızası için çalışması halinde, inançları ve gönülleri birleştirme de en büyük rolü oynayabilecek

---

⁴⁰⁴ Cihangir Hür, “İş Yaptığımız Ülkelerde İslam Kalite Anlayışı”, *İslam Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2008, s. 318.

⁴⁰⁵ Ebu Davut, “İlim” 1.

⁴⁰⁶ Topçu, *İslam ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*, s. 74.

mevkidedir. Şüphesiz bunun ilim, metot ve strateji yükünü aklı başında dini ve dünya'ya anlayarak, Kur'ân'ın felsefesini yapan din görevlileri ve ilahiyatçılar çekecektir⁴⁰⁷.

Bu konuda topluma yön verme bakımından din görevlisinin nasıl bir tavır takınması gerektiği hususunda Nurettin Topçu şöyle der: “*Din görevlisi halkı her yerde madde batağından çekip çıkararak onu Allah’a götüren yolda yaşatmak için, hayat mücadelesini bu yolun yakınlarında yaptırmak için gayret ve çaba harcayan kişidir. Fertleri ve müesseseleri bu ilahi bölgeye doğru itmek sürüklemek için harcanacak pek çok gayretlere fedakârlıklara ihtiyaç vardır. Din adamı ruhların selamati yolunda bütün varını harcamaya hazır fadakar bir cihat adamıdır. Ruhlara hayat aşısı yapacak doktordur. Her sahada mücadelesini sevgi silahı ile yapmasını bilen ümit ve iman kaynağı bir varlıktır.*

Din görevlisi ahlaki ile halka örnek olan kimsedir. Onun en başta görevi insanların sefaletlerinin yanında yaşamak ister vücutta gözüksün ister ruhta gözüksün, lakin her halde ruhu sefalete sürükleyecek olan acıların yıktığı varlıklara uzanıp onları yerden kaldırmalıdır. Din görevlisi ruhların kurtarıcısı ahlak yaralarımızın doktorudur. Din adamı kalabalıktan değil Allahtan kuvvet almalıdır. Cemaatin binbir hizmetine kendini adayacak olan hakiki din adamları bütün kuvvetleri ile bütün varlıklarını halka verirler ondan hiçbir şey almazlar. Allah’a dost olmasını bilmeyen milyonların meydana getirdiği kalabalıklar ise birbirini yerler, fakat insanlığı yükseltmezler ve ruhları kurtaramazlar”⁴⁰⁸.

3.3. TOPLUMA BİLGİ VE BİLİNÇ KATMADA PEYGAMBERLER

3.3.1. Toplumsal Terakkide Peygamberlerin Roller

Allah her topluma bir Peygamber göndermiştir. Çünkü toplumların ilahi mesajı karşısında sorumlu olmaları ancak bir Peygamberin gelmesiyle olur. Nitekim âyette:

---

⁴⁰⁷ Atay, “*Kalkınmada Temel Öğeler*”, s. 139.

⁴⁰⁸ Topçu, *İslam ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*, s. 67,72.

“Biz elçi göndermedikçe hiçbir kavme azap edecek değiliz”⁴⁰⁹ buyrulurken Cenab-ı hakkın insanı başıboş bırakmadığını onlara yol gösterecek rehberler gönderdiği ifade edilir.

Allah tarafından birer örnek ve öğretmen olarak seçilmiş olan Peygamberler, çalışıp maddî ya da manevî bir değer üretme konusunda çaba içinde olmuşlardır. Peygamberlerden her biri yaşadığı memleketin şartlarına ve imkânlarına göre birer meslek sahibiydiler. Hz. İdris terzilikle, Hz. Nuh ve Hz. Zekeriya marangozlukla, Hz. İbrahim, Hz. Hud ve Hz. Salih ticaretle, Hz. Eyyub ise çiftçilikle uğraşarak kimseye yük olmadan rızıklarını temin etmenin en güzel örnekleri olmuşlardı. Hükümdarlığını yaptığı devletin gelirleriyle geçinmeyi uygun görmeyen Hz. Davud, usta olduğu demircilik mesleğinde demiri hamur gibi yoğurup şekil vermiş⁴¹⁰ ve zırh yaparak geçimini sağlamıştı⁴¹¹.

Kur'ân'da, manevi alanda olduğu gibi, maddi alanda da peygamberlerin insanlara önderlik ettiğine dair önemli bilgiler verilmektedir. Peygamberler, mucizeleri ile insanların bilim ve medeniyete ilerlemelerine katkıda buldukları gibi bizzat yeryüzünün imarı, eşyanın insanın hizmetine sunulması gibi faaliyetlerde bulunmakla da medeniyetin gelişmesinde ve ilerlemesine öncülük etmişlerdir⁴¹².

İbni Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre; Hz. Adem yeryüzüne indikten sonra Allah tarafından kendisine demircilik sanatı öğretilmiş ve ekin ekmesi için kendisine emir verilmiş ektiği ekini sulamış, daha sonra onu biçmiş, elde ettiği ürünü öğütmüş ve onu hamur yapıp ekmek haline getirmiştir⁴¹³.

Peygamberler sadece, iktisadi bir ıslahatçı değil, bunların yanında toplumu ve bireylerini kültürel ve manevi alanlarda, hakikat yönünde dönüştürme çabasında olan

---

⁴⁰⁹ İsra, 17/15.

⁴¹⁰ Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, V, 39-40.

⁴¹¹ Enbiya, 21/80.

⁴¹² Güneş, *Kur'ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, s. 86.

⁴¹³ Taberî, *Câmiu'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, VII, 142.

bir rehberdir. Çünkü Allah Peygamberlere Nübüvvet ile birlikte, bilgi, kitap ve hikmet de vermiştir⁴¹⁴.

3.3.2. Kur'ân Kıssalarında İلمي Gelişmelere Dair Bilgiler

Kur'ân metninin önemli bir kısmı kıssalardan müteşekkildir. Bazı araştırmacıların tespitlerine göre yaklaşık 1800 ayet kıssalarla ilgilidir. Kur'ân kıssalarının büyük çoğunluğu Peygamberlere aittir⁴¹⁵. Peygamberler ise en iyi insan modelleridir. Kur'ân bütün yönleriyle iyi insana model olarak Peygamberleri göstermektedir. Her Peygamber bütün yönleriyle iyi bir örnektir⁴¹⁶. Birçok sure ve âyette Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. Salih, Hz. Lut, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Eyyub, Hz. Yunus, Hz. Zekeriyya, Hz. Yahya, ve Hz. İsa'dan söz edilir. Başta Hz. Musa olmak üzere Hz. Nuh, Hz. İsa, Hz. Yusuf, gibi Peygamberlerle ilgili kıssaların Kur'ân'da geniş yer tuttuğu gözlemlenir⁴¹⁷.

Peygamberler her yönüyle insanların önderi ve rehberidirler. Maddi ve manevi her sahada insana yol gösterirler. Peygamberler mucize gösterirken bir taraftan kendi peygamberliklerini ispat eder, bir taraftan da gelecek nesilleri benzerlerini yapmaya teşvik eder. Bu konuda Said Nursi Peygamber mucizelerini iki gayesi olduğunu vurgular. Birincisi Peygamberliklerini halka tasdik ve kabul ettirmek. İkincisinin ise terakkiyatı maddiye için lazım olan örnekleri insanlara göstererek o mucizelerin benzerlerini meydana getirmek için insanı teşvik etmek olduğunu söyler. Sonra Kur'ân-ı Kerim'in sanki Peygamber kıssalarının terakkiyatın esaslarına ve temellerine işaret ederek: "*Ey beşer şu gördüğün mucizeler bir takım örnek ve numunelerdir. Telahuku efkârınızla, (fikirlerin birleşmesiyle) çalışmalarınızla şu örneklerin emsalini yapacaksınız*"⁴¹⁸ dediğini vurgular.

---

⁴¹⁴ Âl-i İmran, 3/16.

⁴¹⁵ Mustafa Öztürk, *Kur'ân Kıssalarının Mahiyeti*, Kuramer Yay., İstanbul, 2016, s. 15.

⁴¹⁶ M. Sait Şimşek, *Kur'ân Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yay., İstanbul, 2013, s. 109.

⁴¹⁷ Öztürk, *Kur'ân Kıssalarının Mahiyeti*, s. 15.

⁴¹⁸ Nursi, *İşârâtü'l İ'câz*, s. 207.

Kur'ân kıssalarının maksatsız olarak sevk edilmediği şüphesizdir. Başta tevhid inancı ve Allah'a itaat olmak üzere bireysel ve toplumsal hayata iyiliği emir, kötülüğü nehiy (emri bi'l-mağruf ve nehyi anil münker) gibi dini ahlaki ilkelerin benimsetilmesi genelde Kur'ân'ın, özelde kıssaların temel temel amaçları olarak tespit edilir. Kıssalardaki muhteva, tüm Peygamberler gibi Hz. Peygamber tarafından da tebliğ edilen davetle ilgili esasların aynı kaynaktan geldiğini ve aynı hedefi gösterdiğini ortaya koymaya yöneliktir. Davetteki hedef ise insanları Allah'a ibadet ve teslimiyete çağırmak, Allah'ın ibadet ve teslimiyete layık tek gerçek ilah olduğunu ve her türlü şirkten uzak durmanın gerekliliğini vurgulamak, ayrıca güzel ahlaki hasletler, faziletler ve faydalı salih amellere teşvikte bulunmak, buna mukabil yüz kızartıcı çirkin davranışlar, günahlar, azgınlık ve düşmalık ve Allah yolundan alıkoymak gibi hususları kınamaktır⁴¹⁹.

Kur'ân kıssalarında eşyanın kullanılması ve insanların hizmetine sunulması konusunda Peygamberlerin öncülük ettiklerine dair zikredilen çok sayıda örnekler vardır. Onlar günün şartlarına göre insanların ihtiyaç duydukları mesleklerle uğraşarak yaşadıkları toplumların maddi kalkınmalarını da büyük katkıda bulunmuşlardır. İnsan sahip olduğu imkânlarla Peygamberlerin gösterdikleri mucizelerden ilham alarak, onların benzerleri şeyleri yapıp, kalkınma yolunda insanoğlunun büyük adımlar atmasına vesile olabilir⁴²⁰. Kur'ân Peygamberlerin mucizelerini hatırlatmak suretiyle, ilmi ilerlemede insanlığın varabileceği nihai noktaya işaret ve bu yolla da çaba sarf etmeye teşvik eder. Çünkü Kur'ân Peygamber kıssalarıyla ilerlemenin esaslarına işaret etmekte ve gösterilen harikulade mucize ve örneklerin araştırma inceleme ve tefekkür sonucunda benzerlerinin gerçekleşeceği konusunda insana cesaret verip yol göstermektedir⁴²¹.

Şimdi Peygamberlerin, Kur'ân kıssalarında işaret edilen bilgiler çerçevesinde, gönderilmiş olduğu toplumlardaki mesleki faaliyetlerini, ilmi gelişmelere olan katkılarını, Kur'ân'dan hareketle göstermeye çalışacağız.

⁴¹⁹ Muhammet İzzet Derveze, *Tefsirü'l Hadis*, Daru'l Garbil İslamî, Tunus, 2000, II, 427.

⁴²⁰ Güneş, *Kur'ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, s. 92, 124.

⁴²¹ Nursi, *İşârâtü'l İ'câz*, s. 229.

3.3.2.1. Hz. Âdem

İbni Abbas'tan nakledilen bir rivayete göre; Hz Âdem yeryüzüne indikten sonra Allah tarafından kendisine demircilik sanatı öğretilmiş ve ekin ekmesi için kendisine emir verilmiş, ektiği ekini sulamış, daha sonra onu biçmiş, elde ettiği ürünü öğütmüş ve onu hamur yapıp ekmek haline getirmiştir⁴²². İnsanın hayatını sürdürebilmesi için beslenmeye ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç ilk insanları toprağı işlemeye ve ziraatçiliğe sevk etmiştir.

Kur'ân'da geçen Hz. Âdem'in iki oğlu Hâbil ve Kâbil kıssasıyla⁴²³ ilgili de ilk dönem tefsir kaynaklarında Kabil'in ziraatçilik, Habil'in ise hayvancılıkla uğraştığı bildirilmektedir. Aralarında çıkan bir ihtilaftan dolayı kurban sunmakla emredildiklerinde, her biri kurbanını uğraştığı şeyin cinsinden takdim etmiştir⁴²⁴. Kabil ziraatçilikle uğraştığından onun kurbanı bu cinsten bir şeydi. Bu durumda Hz. Adem'in oğulları ilk defa ziraatçilik ve hayvancılık konusunda insanlığa rehberlik etmişlerdir denilebilir⁴²⁵.

3.3.2.2. Hz. Nuh

Gemicilik sanayisinde de Peygamberlerin öncü rol oynadıkları görülmektedir. Kur'ân'a göre ilk defa gemi yapan kişi Hz. Nuh'tur. O, gemiyi Allah'ın öğretmesiyle ve onun kontrolünde yapmıştır: *"Nezaretimiz altında, sana bildirdiğimiz gibi gemiyi yap. Haksızlık yapanlar için bana başvurma; çünkü onlar suda boğulacaklardır"* diye Allah tarafından vahyolundu. *Gemiyi yaparken, milletinin inkârcı ileri gelenleri yanına uğradıkça onunla alay ederlerdi. O da: 'Bizimle alay ediyorsunuz; ama alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz; rezil edecek olan azabın kime geleceğini ve kime sürekli azabın ineceğini göreceksiniz' dedi*⁴²⁶.

⁴²² Taberî, *Câmiû'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, VII, 142.

⁴²³ Habil ve Kabil Kıssası ile Bkz; Maide, 5/27-31.

⁴²⁴ Taberî, *Câmiû'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân* VI, 187; Ayrıca Bkz; Ebu Muhammed Abdil Hak b. Abdurrahman Abdurrahman b. Temam b. Atiyye Endülüsü, *el-Muharrerû'l- Veciz*, Dâru'l kutubi'l İlmiyye, Beyrut, 1422, II, 178.

⁴²⁵ Erdoğan Pazarbaşı, *Kur'ân ve Medeniyet*, Pınar Yay., İstanbul, 1996, s. 46.

⁴²⁶ Hûd, 11/37-39.

Ayetin tefsiriyle ilgili Kurtubi şu ifadeliri kullanır: “Allah artık gemiyi yap” diye vahyetti. Hz. Nûh: ‘Rabbim ben marangoz değilim’ deyince, bunun üzerine yüce Allah: ‘Hayır sen bunu yaparsın, çünkü bu benim gözetimim altında olacaktır’ diye buyurdu. Bunun üzerine Nûh (as) eline keseri aldı, eli yanlış bir iş yapmaz oldu”⁴²⁷. Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi gemi sanatının ilk başlangıcı vahiyle olmuştur. Hz. Nuh aldığı vahiy doğrultusunda yaptığı gemiyi suda yüzdürerek, denizlerin insanın yararına sunulması olayını, gemi örneğiyle göstermiştir. Ayrıca tufan kıssasında anlatıldığı bağlamda zikredilen: “Nihayet emrimiz gelip de tandır kaynayınca...”⁴²⁸ ifadeler, âyette yer alan kaynamak (*fâr*) ve tandır (*Tennur*) kelimeleri Hz. Nuh’un yaptığı geminin yelkenli bir gemi değil kazanla çalışan bir vapur olduğunu gösterir. Burada dikkatimizi çeken husus Avrupalıların buharlı gemiyi bulmalarından asırlar önce Kur’ân’ın buna işaret etmesidir. Zira “Tennur” kelimesi ateşin yakılıp kızıştığı kapalı ocak ve fırın anlamındadır⁴²⁹. “fâr” ise bir fiil olup kuvvetli bir şekilde kaynamak ve fişkırmak anlamındadır⁴³⁰. “Tandır kaynayınca” tabiri azabın yaklaştığının temsili ifadesidir. Bu da Arapların savaşın kızışması esnasında: “Tandır ısındı, kızdı” demelerine benzer. Yine bir kavmin giriştiği savaş kızışacak olursa; “O kavmin tenceresi taştı” anlamındaki tabir kullanılır⁴³¹.

3.3.2.3.Hz. Davut

Hz. Davud, usta olduğu demircilik mesleğinde demiri hamur gibi yoğurup şekil vermiş⁴³² ve zırh yaparak geçimini sağlamıştı⁴³³. Kur’ân’a göre ilk defa savaş zırhını yapan Hz. Davut’tur. Savunma sanayinin gelişmesinde bu bilgi büyük önem arz eder. Hz. Davut zırh işini Allah’ın öğretmesiyle yapmıştır: “Ona, sizi savaşta korumak için

⁴²⁷ Kurtubî, *el Cami li Ahkami'l Kur'ân*, IX, 31.

⁴²⁸ Hûd, 11/40.

⁴²⁹ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, VI, 255, 346.

⁴³⁰ İsfahanî, *Müfredat*, 647; İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, V, 67.

⁴³¹ Kurtubî, *el Cami li Ahkami'l Kur'ân*, XI, 31.

⁴³² Görmez, vd., *Hadislerle İslam*, V, 39-40.

⁴³³ Enbiya, 21/80.

*zırh yapma sanatını öğrettik, artık şükreder misiniz”?*⁴³⁴. Yüce Allah Hz. Davud’a zırh sanatını öğretip onu zırh yapmaya teşvik ettiği gibi sanatını sağlam ve ölçülü yapmasını da emretmiştir: *"Geniş zırhlar yap, dokumasını sağlam tut" diye ona demiri yumuşak kıldık. Yararlı iş işleyin; doğrusu Ben yaptıklarınızı görenim" diye (vahyettik)"*⁴³⁵.

Kur'ân kalkınma yolunda insanın demiri kullanmasını teşvik etmektedir: *"And olsun ki peygamberlerimizi belgelerle gönderdik; insanların doğru (adaletli) hareket etmeleri için peygamberlere kitap ve ölçü indirdik; pek sert olan ve insanlara birçok faydası bulunan demiri de indirdik. Bu, Allah'ın dinine ve peygamberlerine görmeksizin yardım edenleri meydana çıkarması içindir. Doğrusu Allah kuvvetlidir, güçlüdür"*⁴³⁶.

Demirin faydalarını Kurtubî şu şekilde özetler: “Alemin menfaatleri temel dört temel esas üzerine kuruludur. Yani alemin düzeninin devam edebilmesi için bunlar gereklidir: “Ziraat”, “dokumacılık” “inşaat” ve “idarecilik”. Ziraatin oluşabilmesi için torağın ekilmesi ve sürülmesi gerekir. Sonra oluşan hububatın başaklardan çıkarılıp savrulması ve sonra öğütülmesi. Sonra bunun pişirilmesi için kaplara ihtiyaç vardır. Bunların gerçekleşebilmesi için de olmazsa olmaz madde demirdir. Yine aynı şekilde dokumacılıkta, binaların sağlam yapımında demir olmazsa olmaz madendir. İşte böylece alemin pek çok menfaatinin ancak demir ile tam olabileceği ortaya çıkar. Yine Kurtubî altının bile bu menfaatlerden hiçbirinin yerini tutmadığını eğer dünyada hiçbir altın bulunmasa dünya menfaatine hiçbir zarar gelmezdi. Ama demir mevcut olmasaydı dünya menfaatleri bozulur zarar görürdü ifadelerini kullanır. Bu bakımdan demire olan ihtiyaç çok olunca Allah’ın demirin bulunmasını kolay; miktarını da bol yaptığını; fakat altına ihtiyaç az olunca da onun bulunuşu zor kıldığını dile getirir”⁴³⁷.

Demiri ve bakırı eritip sıvı haline getirmek sanayinin temelini oluşturan önemli bir gelişmedir. Gerek Hz. Davud’un zırh yapması, gerekse Hz Zülkarneyn’in demiri eritmesi geçmişte yapılan ve Kur’ân’da da yer olan önemli bir medeniyet terakkisidir. Yüce Allah Hz. Davud’un şahsında bütün inananlara verdiği mesaj, zırhın koruyucu bir etkiye sahip olduğunu göstermek ve düşmana karşı koymada her türlü tedbir almalarını

---

⁴³⁴ Enbiya, 21/80.

⁴³⁵ Sebe, 34/11.

⁴³⁶ Hadid, 57/25.

⁴³⁷ Kurtubî, *el Cami li Ahkami'l Kur'ân*, XX, 268-269.

sağlamaktır. Müslüman toplumlar günün şartlarını dikkate alarak, düşmandan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı kendilerini koruyacak silah yapmaları ve bunun için gerekli olan alt yapıyı oluşturmanın zorunlu olduğu âyetten çıkarılabilir.⁴³⁸

3.3.2.4.Hz. Zülkarneyn

Kur'ân dünya nimetlerinden faydalanıp mutlu bir hayat yaşamayı yasaklamaz. Onun istediği şey dünyada müreffeh ve mutlu bir hayat yaşarken, asıl karar yurdu olan ahiret hayatını ihmal etmemek ikisi arasındaki dengeyi kurmaktır. “Allah’ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. Allah’ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme...”⁴³⁹ yani âyet insanın kendisine verilen nimetten başkasını da yararlandırmaya teşvik etmektedir. Bunun en güzel örneğini Hz. Zülkarneyn de bulmaktayız. Yüce Allah Salih kulu Zülkarneyn’i: “Biz onu yeryüzünde iktidar ve kudret sahibi kıldık ve ona her şeyden bir sebep verdik. O da sebebe tutundu⁴⁴⁰,” diyerek yeryüzüne hükümran kıldığını bildirmekle aynı zamanda insanları dünyayı imar edip onun nimetlerinden faydalanmaya da teşvik etmektedir.

Zülkarneyn güç, kuvvet, mal ve zenginlikle dünyaya egemen olmuştu. Yüce Allah yeryüzünü imar edip uygarlıklar kurması ve dünyaya hâkim olması için ona her türlü imkânı bahşetmişti⁴⁴¹. Bu gerçekten hareketle, yeryüzüne hâkim olmak ve bayındır hale getirmek için gerekli olan bilgi, güç ve meşru her türlü vasıtayı elde etmeye çalışmanın dini bir görev olduğu söylenebilir. Allah’a ibadet etmekle mükellef olan insan, sadece rutin bedeni ibadetleri yapmakla bu sorumluluğu yerine getirmiş sayılmaz, ancak o, bütün dinamiklerini Allah’a boyun eğmekle gerçek anlamda ibadet etmiş olur. İnsan secdeye kapanırken; yeryüzü ziraatıyla, demiriyle, altını ve bütün zenginlik kaynaklarıyla secdeye kapanmalıdır. Nitekim Zülkarneyn güçsüzleri zorbalardan

⁴³⁸ Celal Kırca, “İnsanlık Tarihi Açısından Kur’an’ı Kerim’de Medeniyet”, *İslami Araştırmalar*, Ekim 1986, Sy., 2, s. 44.

⁴³⁹ Kasas 28/77.

⁴⁴⁰ Kehf, 18/84-85

⁴⁴¹ Taberî, *Câmiu’l Beyan an Te’vili Âyil Kur’ân*, XVI, 9-10.

kurtarmak amacıyla demir ve bakırı kullanmakla⁴⁴² gerçek ibadeti yerine getirmiş olmaktadır⁴⁴³. Nitekim zikredilen ayetlerde:

“Sonunda, iki dağın arasına varınca, orada nerdeyse hiç laf anlamayan bir millete rastladı. Dediler ki: ‘Zülkarneyn! Doğrusu Yecüc ve Mecüc bu ülkede bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onların arasına bir sed yapman için sana bir vergi verelim mi?’

‘Rabbimin bana verdikleri sizinkinden daha iyidir. Bana gücünüzle yardım edin de sizinle onların arasına sağlam bir sed yapayım. Bana demir kütleleri getirin’ dedi. Bunlar iki dağın arasını doldurunca: ‘Körükleyin’ dedi. Demirler akkor haline gelince; ‘bana erimiş bakır getirinde üzerine döküyüm’. Artık yecüc ve mecüc onu ne aşabildiler nede geçebildiler”⁴⁴⁴. Ayette sedden maksadın, karşılıklı iki dağ olduğu, aralarında da boğaz gibi bir geçit bulunduğu rivayet edilmektedir.⁴⁴⁵ Zerahşeri bu iki sed arasında yüz fersah mesafe olduğu söyler⁴⁴⁶. Bu âyet-i kerîmede hapishaneler yapıp, fesad ehli kimseleri burada hapsetmeye, onları diledikleri şekilde tasarrufta bulunmalarını engellemeye, yahutta kefalet altında bırakılacaklarına Ömer (ra) in yaptığı gibi delil vardır⁴⁴⁷.

3.3.2.5. Hz. Süleyman

Hz. Süleyman’ın; rüzgârın emrine verilmesi, ona kuşdilinin öğretilmesi, cinlerin onun emrinde çalışması gibi Allah tarafından verilen birçok mucizesi mevcuttur. Nitekim ayette; *“bize her şeyden verildi”⁴⁴⁸* buyrulması bunun açık bir göstergesidir. Yine âyette: *“Süleyman’a da sabah gidişi bir ay, akşam dönüşü bir ay olan rüzgârları boyun eğdirdik”⁴⁴⁹* denilmiştir. Bu âyet göstermektedir ki; insanoğlu uzun bir mesafeyi

---

⁴⁴² Kehf, 18/96

⁴⁴³ Güneş, *Kur’ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, s. 119.

⁴⁴⁴ Kehf, 18/93-97.

⁴⁴⁵ Taberî, *Câmiu’l Beyan an Te’vili Âyil Kur’ân*, XV, 387.

⁴⁴⁶ Zerahşeri, *Keşşaf*, III, 614.

⁴⁴⁷ Kurtubî, *el Cami li Ahkami’l Kur’ân*, XIII, 384.

⁴⁴⁸ Neml, 27/16.

⁴⁴⁹ Sebe, 34/12.

kısa zamanda kat etme imkânı elde edebilecek, hava ulaşım araçlarının varacağı bu sahadaki teknik gelişmelerin nihai hedefine ulaşabileceğini göstermektedir. Nitekim günümüz teknolojisine baktığımızda, örneğin savunma sanayisinde kullanılan füzeler, uçak savarlar, jet uçaklar bu nihai hedeflere ulaşılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Yine; *“Süleyman Davud'a varis oldu: 'Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi ve bize her şeyden bolca verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur' dedi. Süleyman'ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan müteşekkil olan ordusu toplandı. Hepsi toplu olarak gidiyorlardı. Sonunda, karıncaların bulunduğu vadiye geldiklerinde bir dişi (kraliçe) karınca: 'Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin, Süleyman'ın ordusu farkına varmadan sizi ezmesin' dedi. Süleyman, onun sözüne hafifçe güldü ve: 'Rabbim! Bana ve ana babama verdiğin nimete şükürde, hoşnut olacağın işi yapmakta beni muvaffak kıl. Rahmetinle, beni iyi kullarının arasına koy' dedi”*⁴⁵⁰ bu ifadeler Hz. Süleyman'a bahşedilen bir başka mucizeyi ifade eder. Günümüzde ilim sayesinde insanlar hayvanların kendine özgü bir dillerinin olduğunu tespit etmiş ve etmeye de devam etmektedir. Yapılan araştırmalar uzak mesafelerden bile hayvanların birbiriyle haberleştiklerini ortaya koymuştur. Esas itibarıyla bu haberleşme kabiliyetinin insanda da var olduğu ve bunun geliştirilmesi neticesinde insanların telefon, telsiz vb. haberleşme vasıtalarına ihtiyaç duymadan birbirleriyle haberleşecekleri ve kişinin içinden geçen şeyleri anlamının mümkün olacağı ileri sürülmektedir⁴⁵¹. Hz. Yakup'un *“Yusuf'un kokusunu alıyorum”*⁴⁵² demesi yukarıdaki âyette ifade edilen insanoğlunun keşfettiği ya da keşfedeceği şeylere numune ya da kaynak olabileceğini gösterir.

Kur'ân-ı Kerim Hz. Süleyman için *“...Onun için su gibi erimiş bakır akıttık”*⁴⁵³ buyurarak işaret ediyor ki; demirin yumuşatılması ve bakırın eritilmesi, büyük bir nimeti ilahidir. Demiri yumuşatmak, bakırı eritmek ve madenleri bulup çıkarmak insana ait maddi sanatların aslı ve anasıdır, esası ve madenidir. İnsanın sanat cihetinde ileri

---

⁴⁵⁰ Neml, 27/16-19.

⁴⁵¹ Cevheri, *el Cevahir fi Tefsiri'l Kur'ân*, VII, 158-159.

⁴⁵² Yusuf, 12/94.

⁴⁵³ Sebe, 34/12.

gitmesi ve maddi güç kuvvetinde mühim bir iktidar elde etmesi demirin yumuşatılması ve bakırın eritilmesi iledir⁴⁵⁴.

Neml suresinde eşyanın nakli konusunda şu âyet dikkat çekicidir: “*Süleyman: ‘Ey cemaat! Bana teslim olmalarından önce, hanginiz o kraliçenin tahtını yanıma getirebilir?’ dedi. Cinlerden bir ifrit: ‘Sen yerinden kalkmadan önce sana onu getiririm, buna karşı güvenilir bir güce sahibim’ dedi. Kitabın bilgisine sahip olan biri: ‘Gözünü açıp kapamadan ben onu sana getiririm’ dedi. Süleyman, tahtı yanına yerleşivermiş görünce: Bu, şükür mü edeceğim yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınavan Rabbimin lütfundandır*”⁴⁵⁵ âyette anlatılan bu hadise beşere ilim noktasında çok şey ifade etmektedir. Uzak mesafeden eşyayı aynen veya sureten hazır hale getirmek mümkündür. Belkıs’ın tahtı Yemen’de iken, Şam’da aynıyla veyahut suretiyle hazır olmuştur⁴⁵⁶. Ayette ifade edildiği gibi Belkıs’ın tahtını getiren kitap bilgisi olan bir kimsedir. Cinlerin yapamadığı şeyi, bilgi sayesinde bir insanın yapabileceğine, maddenin nakli konusunda işaret edilmektedir.

3.3.2.6. Hz Musa

Kur’ân-ı Kerim Hz. Musa’nın dokuz mucizesi olduğunu zikreder: “*And olsun ki, Musa’ya dokuz tane apaçık mucize verdik. İsrailoğullarına sor, Musa onlara geldiğinde, Firavun kendisine: ‘Ey Musa! Ben seni büyülenmiş sanıyorum’ demişti*”⁴⁵⁷. Bunların hangi mucizeler olduğu ise yine Kur’ân-ı Kerim’de farklı surelerde açıklanmıştır. Hz Musa’nın bu dokuz mucizeden başka birçok mucizesi daha vardır. Fakat en meşhur olanı bu dokuz mucizedir. Bunların hangileri olduğunu kısaca zikredip konumuzla alakalı Hz. Musa’nın mucizesini açıklamaya çalışacağız:

1. Yılana dönüşen asa mucizesi.

Hz. Musa'nın âsâ mucizesini âyet-i Kerimelerde şöyle beyan edilir: “*Bunun üzerine Mûsâ, asasını yere attı. O, hemen apaçık bir yılan oluverdi*”⁴⁵⁸. “*Mûsâ*

⁴⁵⁴ Nursi, *Sözler*, 256.

⁴⁵⁵ Neml, 27/38-40.

⁴⁵⁶ Nursi, *Sözler*, s. 257; *İşârâtü'l İ'caz*, s. 208.

⁴⁵⁷ İsrâ, 17/101.

⁴⁵⁸ A'raf, 7/107.

*da âsâsını bırakıverdi. Bir de ne görsünler, âsâ, onların uydurdıkları şeyleri hep yutuyor*⁴⁵⁹.

2. Parlayan el.

Bu mucizeye de âyet-i Kerimede şöyle işaret edilir: "*Elini çıkardı. Bir de ne görsünler, bakanlara, pırıl pırıl parlayan bembeyaz bir el*"⁴⁶⁰.

3. Tufan

4. Çekirge

5. Haşerat

6. Kurbağa

7. Kan.

Hız. Musa'ya verilen bu mucizeler âyet-i Kerimede şöyle beyan edilir: "*Bunun üzerine onlara (Firavun ve taraftarlarına) açık mucizeler olarak, Tufan, Çekirge, Haşerat, Kurbağa ve Kan gönderdik. Yine de büyüklük tasladılar ve suçlu bir kavim oldular*"⁴⁶¹.

8. Denizın ikiye yarılması⁴⁶².

9. Taştan su fışkırması⁴⁶³.

Hız. Musa'nın, Firavun ve taraftarlarının dışında, İsrailoğulları'na getirdiği birçok mucize daha vardır. Çölde İsrailoğulları'nı bulutla gölgelendirmesi, gökten üzerlerine bıldırcın eti ve kudret helvası inmesi⁴⁶⁴ bu mucizelerdendir. Bunlardan başka tefsir kitaplarında zikredilen birçok mucize mevcuttur⁴⁶⁵.

Konumuzla alakalı Hız. Musa'nın mucizesi ise Hız. Musa'nın esasını taşa vurup su fışkırmasıdır. Yüce Allah'ın Hız. Musa'ya verdiği asayla kayadan su çıkarma mucizesinin benzerinin, dünyada var olan tabii kanunlar çerçevesinde bir takım aletlerle yapılmasında herhangi bir engel yoktur. İşte bu âyet su, petrol, ve doğalgaz gibi yer altındaki servetlerin değişik teknik yöntemlerle yerin derinliklerinden çıkarılabileceğine

⁴⁵⁹ Şuara, 26/54.

⁴⁶⁰ Şuara, 26/33.

⁴⁶¹ A'raf, 7/133.

⁴⁶² Şuara, 26/63.

⁴⁶³ A'raf, 7/160.

⁴⁶⁴ Bakara, 2/ 57.

⁴⁶⁵ Hız. Musa'nın diğer mucizeleri için bkz; Razî, *Mehatîhû'l Gayb*, XXI, 414.

işaret olabilir. Bilim ve teknoloji geliştikçe daha donanımlı aletlerle hızlı bir şekilde bu kaynakların çıkarılması mümkün hale gelmektedir⁴⁶⁶.

3.3.2.7. Hz. İsa

Hz İsa ile ilgili Kur'an'da: "...Allah'ın izniyle körü ve alacayı iyileştirir, ölüleri diriltir"⁴⁶⁷ ifadeleri yer alır. Bu âyet işaret etmektedir ki; en müzmin dertlere dahi derman bulunabilir. Hatta ölüme dahi hayat rengi vermek mümkündür. İnsan hiçbir hastalığa karşı ümitsizliğe düşmemeli, her derdin devasının olduğu inancından hareket ederek çaba sarf etmelidir⁴⁶⁸. Günümüzde insanın genetik şifresinin çözülmesiyle kanser, kalp hastalıkları, şeker hastalıkları ve şizofrenik gibi genetik kökenli hastalıkların büyük ölçüde tedavi edilmelerinin imkan dahiline girmesi ileride daha büyük gelişmelerin ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Hastalıkların tedavi edilmesiyle belki insan ömrü daha da uzun hale gelebilecektir. Nitekim Kur'an'da Hz. Nuh'un kavmi arasında dokuz yüz elli yıl yaşadığından söz edilmektedir⁴⁶⁹. Gerek bu ayetten gerekse daha önceki insanların günümüz insanından daha fazla yaşadıklarından söz eden hadislerden⁴⁷⁰ hareketle, günümüzde tedavi edilmeleri çok zor veya imkansız olan bir takım hastalıkların, ileride tıbbın daha da gelişmesi neticesinde bu hastalıkların tedavi edilmesi mümkün olabilir.

Yine yukarıdaki âyetin devamında Hz İsa'nın: "...evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm" demesi Hz. İsa'nın mucize olarak insanların evlerinde ne yediklerini ve biriktirdiklerini bildiğini ve bunu insanlara bildirdiğini belirtmektedir. Nitekim günümüzde insanlar değişik aletlerle insanları evlerinde dinleyebilmekte ve odalara yerleştirdikleri kameralarla neyin olup bittiğini görebilmektedir. Ayrıca uydular, sokak kameraları, evlerdeki televizyon ve bilgisayarlar insanların bütün hareket ve davranışlarını takip edilebilir hale getirmiş ve getirmektedir⁴⁷¹. Örneğin ebeveynler para karşılığı bebeklerine bakıcılık için tuttıkları

---

⁴⁶⁶ Nursi, *Sözler*, s. 255.

⁴⁶⁷ Âl-i İmran, 3/49.

⁴⁶⁸ Nursi, *Sözler*, 255.

⁴⁶⁹ Ankebut, 29/14.

⁴⁷⁰ Taberî, *Camii'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'an*, XXX, 260; Neysaburî, *el-Müstedrek*, II, 617.

⁴⁷¹ Güneş, *Kur'an Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, 135.

kişileri gözlemlemek için evin içine kamera yerleştirip, bakıcının bebeğe karşı olan bütün hareketlerini internet sayesinde istedikleri yerden izleyebilmektedir. Gelişen bilgi ve teknoloji sayesinde gelişmiş uydular vasıtasıyla bir ülke diğer bir ülkenin görüntülerini izleyebilmekte, stratejik öneme sahip alanlar hakkında bilgi toplayabilmektedir.

SONUÇ

Kur'ân'ı Kerim'in ana konusu ve asıl meselesi insan ve toplumdur. Çünkü Kur'ân'ın gönderiliş amacı insanların hem bu dünyada hem de ahirette mutlu olmalarını sağlayacak kuralları onlara benimsetmektir. Bu kuralları benimsetecek en güçlü müessese “Din” ve “Bilgi”dir.

Din, toplumların gelişiminde, değişiminde kalkınmasında en büyük rolü oynayan kurumdur. Din, müslüman bir toplumda kalkınmaya muhteva ve istikamet verme bakımından etki eder. Dinin şekillendirdiği toplum da hem maddi hem de manevi yönüyle bir bütün olarak kalkınma içine girebilir. Toplumunu bir arada tutmada din kadar derinden rol oynayan bir kurum yoktur. Toplumun ahlaki olarak gelişmesinin temelinde din vardır. Toplumunu ahlaki çöküntü ve yozlaşmadan kurtaracak olan kurum yine dindir. Bu bakımdan toplumun hem maddi hem de manevi anlamda kalkınmasına öncülük edecek en önemli mekanizma dindir.

Yeryüzünde yaratılan her şey insanın istifadesine sunulmuştur. Din, Kitap, Peygamber hepsi insan içindir. İnsanın olmadığı yerde hayatın anlam kazanması oldukça zordur. Ekonomik yapıyı düzeltmenin yolu da insanı terakki ettirmekten geçer. Çünkü kalkınmayı gerçekleştirecek olan varlık sadece insandır. Bunun için de insanın, kalkınmayı gerçekleştirebilmesi için de bilgi üretmesi gerekir. Bilgi İnsanlık tarihinde toplumların değişimini sağlayan büyük bir güçtür. Bilgi bir taraftan değişimi, bir taraftan da farkı getirir. Dünyada gücü elinde tutan toplumlar, bilgiye hâkim olan toplumlardır. Bilgiye hakim olmak ve günün şartlarına göre bilgiyi hayata geçirip kullanmak günümüzde çok daha elzem hale gelmiştir. Çünkü içinde bulunduğumuz çağ bilgi ve teknoloji çağıdır.

Dünya hızlı bir şekilde değişiyor ve gelişiyor. Kalkınmak isteyen toplumlar bu değişim ve gelişim hızına ayak uydurmak zorundadır. Bu da ancak bilgiyi elde etme ve

kullanma becerisiyle mümkün olur. Bugün dünyada kalkınmayı sağlayacak ve toplumları rekabette öne geçirecek en önemli vasıta bilgidir. Bu bakımdan bilgiyi vahyin şemsiyesi altında işleyen toplumlar maddi ve manevi anlamda gelişme göstermişler, bilgiyi ahlâki bir şekilde kullanıp insanlığın faydasına sunmuşlardır. Bunun sonucunda hem kendileri kalkınmışlar hem de kalkınmaya öncülük etmişlerdir. Bilgi, vahyin şemsiyesi altında kullanılmadığında ise Allah tarafından verilmiş olan büyük bir nimete, bilgi nimetine nankörlük edilmiş olur. Bu yüzden bu kadar değerli ve önemli olan bilgi nimetini insanlığın yararına kullanmak en az onu elde etmek kadar önemlidir.

Toplumun ayakta tutan temel dinamikler din, ilim ve ahlaktır. Tabiri caizse toplumun sacayağını oluşturan üçlü bir mekanizmadır. Dinsiz ilim kör ve sağırdır. İlimin ahlakı da olmazsa alim sıfatını kazanması gereken insan, zalim sıfatını kazanır. İşte bu üçlü mekanizmayı en iyi kullanan zümre hiç şüphesiz peygamberler ve onların varisleri alimler olmuştur.

Peygamberler geçmişten günümüze bu gelişmelere öncülük etmişler her alanda olduğu gibi bilgi konusunda da topluma rehberlik etmişlerdir. Çünkü Allah (cc) Peygamberleri, toplumlar maddi ve manevi yönden terakki etsinler diye göndermiştir. İman etmeleri için her topluma Peygamber göndererek ahiret saadetini, her bir Peygambere de farklı bir zanaat dalı öğreterek, çalışıp dünya saadetini kazanmalarını istemiştir. Bu bakımdan peygamberler medeniyetin oluşması ve gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Ayrıca peygamberlerin gösterdikleri mucizler birtakım ilmi gelişmelere de kaynaklık etmiştir.

Alimler bilgi misyonunu yüklenme konusunda toplumun önde gelen zümresidir. Çünkü alim bilen ve bildiğiyle amel eden kimsedir. Alimler öğrendikleri bilgileri hem topluma aktarmak hem de topluma yön ve istikamet vermekle yükümlüdür. Bu sebepten bir toplum için alim olmazsa olmaz bir dinamiktir.

Kalkınma iki yönlü bir oluşumdur. Nasıl ki insan sadece bedenden ibaret edeğilse, geliştirilmesi tezkiye edilmesi gereken asıl yönü ruhuysa, toplumlarında asıl gelişmesi gereken yönü maddi tarafı değil manevi yönüdür. Çünkü insan sürekli madde yönünden beslenir, mana yönü aç bırakılırsa, ne kadar kural ve caydırıcı etken koyulursa koyulsun

yeterli olmayacaktır. Esasen bir toplumu top yekün kalkındırmak maddi ve manevi anlamda o toplumu terakki ettirmeketen geçer. Kur'ân-ı Kerim'de imandan sonra sık sık salih amel kavramının zikredilmesi, öncelikli olarak manevi yönü geliştirmek içindir.

İslam dini gelişmeyi, kalkınmayı teşvik eden bir din olmasına rağmen, son dönemlerde Müslümanların kalkınma konusunda bir atılım gerçekleştirememiş olmaları, durumun bir şuur meselesi olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdübâkî**, Muhammed Fuad, *Mu'cemu'l -Müfehres li-Elfâzi'l Kur'âni'l Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1364/1945.
- Abdulhamit**, Muhsin, *İslam ve Toplumsal Kalkınma*, Çev. Mehmet Çakır, Koba Yay İstanbul 1993.
- Abdusselam**, *İdealler ve Gerçekler*, Yeni Asya Yay. İstanbul 1991.
- Aclûnî**, Ebu'l-Fida İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafa ve Müzilü'l-ilbas*, nşr. Yusuf b. Mahmud el-Hac Ahmed, Mektebetü'l-ilmî'l-Hadis. Dimaşk 1420.
- Ahmed b. Hanbel**, Ebu Abdillah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî *Musned*, , Beytü'l-Efkâr i'd-Düveliyye, Riyad 1997.
- Akar**, Muhlis, *İş ve Ticaret Ahlakı*, DİB Yay. Ankara 2008.
- Aktan**, Hamza, *İslam Hukukunun Dinamizmi*, Dünden Bugüne İslam Dünyasında Zihniyet Değişikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu, Bursa 1990.
- Akgün**, İbrahim, *Kur'ân'da Tefekkür*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2000.
- Akyüz**, Niyazi, Çapcıoğlu İhsan, *Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayınları. 3. Baskı Ankara 2011.
- Âlûsî**, Şihâbeddin Seyyîd Mahmûd, *Rûhu'l-Me'âni*, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, tsz.
- Arıca**, Mehmet, “*Tarihi Gelişim İçinde Bilgi ve Kaynakları*”, Fırat Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sy. 3, Elazığ 1998.
- Armağan**, Mustafa, *İslâm'da Bilgi ve Felsefe*, İz Yay. İstanbul 1999.
- Aslan**, Gamze, Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu Adlı Kitabının İncelenmesi*, e-akademi, Hukuk Ekonomi Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi Eylül, 2017.
- Aslan**, Hasan, “*İnsan Faktörü ve Bilinçlilik Düzeyinin Kalkınmaya Etkisi*”, Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, 12, İstanbul 2007.
- Aslantürk**, Zeki, Amman M. Tayfun, *Sosyoloji*, Çamlıca Yay., İstanbul 2008.
- Atay**, Hüseyin, “*Kalkınmada Temel Ögeler*”, Kur'ân'a Göre Araştırmalar II, Ankara 1993.
- Austruy**, Jacques, *Kapitalizm Marksizm ve İslam*, Çev. Ağâh Oktay Güner, 4. Baskı, Damla Yay. İstanbul 1980.
- Aydın**, Mehmet, “*Kalkınmanın Kültürel İmkânları Kalkınma ve Dini Hayat, Üçüncü 1000'e girerken Türkiye*” TDV. Yay. Ankara 2000.
- , “*İlim İslam Münasebeti*” Bilgi, Bilim ve İslam, Ensar Neşriyat İstanbul 1987.

- , *Din Felsefesi*, , İzmir İlahiyat Vakfı Yay. İzmir 2010.
- , *İslamın Evrenselliği*, Ufuk Yay. İstanbul 2000.
- , *Kur'ân ve İlmi Zihniyet*, İslam Üzerine Düşünceler, TDV. Yay. Ankara 1990.
- Babayiğit**, Mehmet, *Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, Yediveren Kitap İstanbul Kasım 2003.
- Bayraklı**, Bayraktar, *Kuranda Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1999.
- Bergson**, Henry, *Les Deux Sources De La Morale Et De La Religion*, Paris 1948.
- Bertran**, Russel, *Din ile İlim*, Çev. Akşit Göktürk, Yapı Kredi Yay. İstanbul 1963.
- Beydavi**, el-Kadi Nasuriddin Ebu said Abdullah b. Ömer, *Envarut Tenzil ve Esrarut Te'vil*, 1. Baskı, Dâru İhyai Turâsîl Arabî, Beyrut, 1418.
- Beyhaki**, Ebu Bekr Ahmed b. Huseyn, *es-Sünenü'l Kübra*, Darul Kutubil ilmiyye, Beyrut 1424.
- Bilgiz**, Musa, *Kur'ân'da Bilgi Kavramsal Çerçeve ve Bilgi Türleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2013.
- Birand**, Kamuran, *Din Kavramının İncelenmesi Hakkında*, Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1962.
- Braudel**, Fernand, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, AğaçYay. İstanbul 1991.
- Buber**, Martin, *Sen ve Ben*, Çev İnci Palsay, İnci Kitabiyat Yayınları, Ankara 2003.
- Buhârî**, Ebu abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el- Buhari el-cufi, *el Câmiu's-Sahîh*, Dâru Takvi'n-Necât, 1. bsk. 1422.
- Cevheri**, Tantavi, *el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'ân*, 2. bsk., Kahire 1350.
- Cüceloğlu**, Doğan, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, Sistem Yayınları, İstanbul 1995.
- Çalgan**, Mehmet Ali, *Hadisler Işığında Kalkınma*, Son Çağ Yayınları, Ankara 2016.
- Çapra**, Ömer, *İslâm Ekonomisinin Amaçları, İslâm Ekonomisi ve Sosyal Güvenlik Sistemi*, Haz. Faruk Yılmaz, Marifet Yay İstanbul 1991.
- Dârîmî**, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fazl el-Behram, *Sunenu Dârîmî*, Thk. Hüseyin Selim Esedü'd-Darani, Riyad, Daru'l-Muğni. tsz.
- Demirci**, Muhsin, *“Gaybi Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy”*, Kur'an ve Tefsir Araştırmaları V, Ensar Neşriyat, İstanbul 2003.
- Derveze**, Muhammed İzzet, *et-Tefsiru'l Hadis*, Daru'l Garbi'l İslami, 2.bsk. Tunus 2000.
- Döğen**, Şaban, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, Yeni Asya Yay. İstanbul 1984.

- Dönmez**, İbrahim Kâfi, “*Hasep ve Nesepe*”, *DİA*, XXXII.
- Dönmezer**, Sulhi, *Sosyoloji*, Savaş Yayınları, Ankara 1984.
- , *Toplum bilim*, Beta Yayınları, İstanbul 1999.
- Dursun**, Naim, *Kur’ân’a Göre Doğru Bilgi* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Ebû Dâvud**, Süleyman b.el-Eş’as b. İshak el- Ezdî es-Sicistânî, *Sunen*, el-Mektebu’l Asriyye, Beyrut 1974.
- Elmalılı**, M. Hamdi Yazır, *Hak Dînî Kur’ân Dili Tefsiri*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.
- Eren**, Şadi, *Kur’ân’da Gayb Bilgisi*, Selsebil Yay. İzmir 1995.
- , *İnsan ve Eğitim*, Zafer Medya, Erzurum 2017.
- Erkal**, Mustafa, *Sosyoloji Konferansları*, İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Yayınları. İstanbul 1988.
- Ersoy**, Mehmet Akif, *Safahat*, Çağrı Yay. İstanbul 2006.
- Esed**, Muhammed, *Kur’ân Mesajı Meal Tefsir*, İşaret Yay. İstanbul 2000.
- Fayda**, Mustafa, “*Ensab*”, *DİA*, XI.
- Fazlurrahman**, *Allah’ın Elçisi ve Mesajı Makaleler-1*, Çev. Adil Çiftçi, Ankara Okulu Yay. Ankara.1997
- Geçit**, M. Salih, *Ekonomi ve İnanç*, TDV. Yay. Ankara 2009.
- Gözütok**, Şakir *İslamın Altın Çağında İlim*, Nesil Yayınları, İstanbul 2014.
- Gül**, Ali Rıza, “*İslâm İktisat Düşüncesinin Kur’ân’da Temelleri*”, *AÜİFD*. Sy. 2, 2010.
- Günay**, Enver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- Güneş**, Abdülbaki, *Kur’ân Kıssaları ve Medeniyetlerin İnşası*, Gündönümü Yay. İstanbul 2005.
- Güngör**, Erol, *İslâm’ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay. İstanbul 1981.
- Gürer**, Banu, *Bireysel ve Sosyal Farklılıkları Sosyal Bütünleşmeye Dönüştürmede Din Eğitimi Açısından Kur’ân’ın Rolü*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Haceminoğlu**, Necmettin, *Milliyetçi Eğitim Sistemi*, Töre Devlet Yay. Ankara 1976.
- Hâkim**, Ebu Abdillah Hâkim en-Nisaburi *el-Müstedrek es-Sahihayn*, Daru’l Kutubi’l İlmiyye, Beyrut 1411/1990.
- Hamidullah**, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Trc. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1980.

- Hans**, Frayer, *Din Sosyolojisi*, Çev. Turgut Kalpsüz Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- Harman**, Ömer Faruk, “*Kâhin*” *DİA*, XXIV.
- Hür**, Cihangir, “*İş Yaptığımız Ülkelerde İslam Kalite Anlayışı*”, İslam Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2008.
- Izutsu**, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat İstanbul 2011.
- , *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Trc. Selahaddin Ayaz, Pınar Yay. İstanbul 2000.
- İbn Atiyye**, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Galib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-Veciz*, nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- İbn Hişam**, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekka, Kahire 1955.
- İbn Kuteybe**, *Te'vilü Müşkili'l Kur'an*, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1401.
- İbn Mace**, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid el kavzini, *Sunen*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki Daru ihyai'l Arabiyye, tsz.
- İbn Manzûr**, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâder, Beyrût tsz.
- İbn-i Haldun**, *Mukaddime*, Yeni Şafak Yay., İstanbul 2004.
- İsfahânî**, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râğıb, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'an*, Mektebetu Mustafa el-Bâzî, ysz. tsz. Çev Yusuf Türker, Mayıs 2012.
- Kara**, Mustafa , “*Tasavvufi Düşüncede insan-Dünya Münasebetleri ve Zihniyetimiz*” Zihniyet Değişiklikleri Ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu, Ensar Neşriyat, Bursa, 1990.
- Karadağ**, Cağfer, “*Geçmişi Geleceğe Taşıyan İnsan: âlim*”, Diyanet Aylık Dergi, Eylül 2014.
- Kardavi**, Yusuf, *İmanın Kalkınmaya Etkisi*, Çev. İsmail Durmuş, Din Öğretimi Dergisi Aralık 1988.
- Kayadibi**, Fahri, “*İslamda Kalkınmanın Temel Dinamikleri*” İstanbul Üniv. İlahiyat Fakültesi. Dergisi, Sy. 15, İstanbul 2007.
- , *İslam Dünyası Neden Geri Kaldı Nasıl İlerler*, Nobel Yay. Ankara 2013.
- Kılavuz**, Ahmet Saim, “*Arraf*”, *DİA*, III.

- Kılıç**, Cevdet, “*Felsefe Din Akıl Vahiy İlişkisi Bağlamında Din Kavramı ve Günümüz Din Toplum İlişkisi*” Fırat Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sy. 4, Elazığ 1999.
- , *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1993.
- , “*İnsanlık Tarihi Açısından Kur’an’ı Kerim’de Medeniyet*”, İslami Araştırmalar, Ekim 1986.
- Kırca**, Celal, *Kur’ân ve Bilim*, Marifet Yay. İstanbul 1996.
- Kocabaş**, Şakir, “*İslam ve Bilim*”, 1. Kur’ân Haftası Kur’an Sempozyumu, Ankara 1995.
- Kongar**, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Köse**, Saffet, *İslam İş ve Ticaret Ahlakı*, İgiad Yay. İstanbul 2015.
- Kösemihal**, Nurettin Şazi, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.
- Köylü**, Mustafa, *Küresel Ahlak Eğitimi*, Dem Yayınları. İstanbul 2013.
- Kula**, Naci, “*Kur’an Işığında İnsan Çevre İlişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi*” Uludağ Üniv. İlahiyat. Fakültesi Dergisi. Sy. 9, Bursa 2000.
- Karaman**, Hayrettin, Vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DiB Yay., Ankara, 2007.
- Kurtûbî**, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el Câmi li Ahkâmu’l Kur’ân*, Dârû’l. Kûtûbi’l Mısriyye, Kahire, 1384/1964.
- Kutup**, Muhammet, *Kur’an’ı Nasıl Okuyalım*, Çev. Bekir Karlığa, İşaret Yay. İstanbul 1992.
- Kutup**, Seyyid, *Fi Zilâli’l Kur’an*, Daru’ş-şuruk, 1980.
- Mahmud Ebu’s-Suud**, *İslami İktisadın Esasları*, Çev. Ali Özek, İstanbul 1969, Hisar Yayınevi,
- Maverdî**, Ebu’l Hasen ali b. muhammed b. habib, *Edebu’d-Dünya ve’l-Din*, İstanbul 1299.
- Merağî**, Ahmed Mustafa, *Tefsirü’l Merağî*, Şirketi Mektebe, Mısır 1953.
- Murat**, Sedat, *İş Ahlakı ve İş Uygulamaları*, İGİAD İş Ahlakı Sempozyumu Bildirileri 2008.
- Müslim**, Ebû Huseyn Muslim b. El-Haccac en-Neysabûrî, *Sahîhü’l Müslim*, thk. M. Fuad Adulbaki, Dâru İhyai’t Turasil- Arabi, Beyrut, tsz.
- Münzirî**, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh, *et-Terğîb ve’t-Terhîb*, Dâru’l Kutubi’l İlmiyye, Beyrut. tsz.

- Mütercim Asım Efendi**, *Kamusu Muhit Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.
- Müttakî**, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân el-Müttakî el-Hind, *Muntehab-ı Kenzul Ummal*, Kahire 1835.
- Nasr**, Seyyid Hüseyin, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, İnsan Yay. İstanbul 1991.
- Nesefî**, Ebu'l Berekat Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't Tenzil*, Daru İbni Kesir, Beyrut 2011/1432.
- Nevzad**, Ayaşbeyoğlu; *Kur'an'da Akıl*, Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi, Sy.2 İstanbul 1964.
- Nursi**, Said, *Sözler*, , Envar Neşriyat, İstanbul 2009.
- , *İşârât'ul İ'caz*, Envar Neşriyat, İstanbul 2009.
- , *Münazarat*, Envar Neşriyat. İstanbul 2009.
- Ökten**, Gülşen, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Bilginin Kaynakları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Özcan**, Hanifi, *Maturidi'de Bilgi Problemi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat, Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993.
- Özel**, Mustafa, *“İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi, Bilgi”*, *Bilim ve İslâm Sempozyumu II*, İsav İlmi Neşriyat, İstanbul 1992.
- Öztürk**, Mustafa, *Kur'ân Kıssalarının Mahiyeti*, , Kuramer Yayınları, İstanbul 2016.
- Pazarbaşı**, Erdoğan, *Kur'ân ve Medeniyet*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996.
- Rafîî**, Mustafa, *İ'cazu'l Kur'ân*, el-Mektebetü't-Ticariyye, Mısır 1965.
- Râzî**, Ebû Abdillâh Ebu'l-Fadl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-Gayb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2013.
- Sâbûnî**, Muhammed Ali, *Safvetüg't Tefâsir*, Daru's-Sabuni, Kahire 1991.
- Said Halim Paşa**, *Buhranlarımız*, Çev. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yay. İstanbul 2003.
- Salman**, Yüksel, *“Editör Başyazı”*, Diyanet Aylık Dergi, , Sy. 297, Eylül 2015.
- Sefer**, Turan, *Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Suyûtî**, Celaleddin, Mahallî, Celaddin, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2010.
- Suyûtî**, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr *el Câmiu's-Sağir min Hadisi'l- Beşiri'n Nezir*, thk. Abdullah Muhammed Derviş, Dimeşk 1416/1996.
- , *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru İbn Kesîr, Beyrût, 1427/2006.
- , *el Fethu'l Kebir*, Beyrut, tsz. III.

- Şatibî**, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati, *el-Muvafakat*, Dâru İbn-i Affan, 1417/1997.
- Şengül**, İdris, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, Işık Yay. İzmir 1995.
- Şevkânî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Şevkani, Muhammed b. *Fethu'l-Ğadîr el-Câmi Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*. Kahire 1349-1351.
- Şimşek**, M. Sait, *Kur'ân Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yay. İstanbul 2013.
- Tabakoğlu**, Ahmet, *İslam İktisadı Açısından Kalkınma*, İktisadi Kalkınma Ve İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1987.
- , *İslam ve Ekonomik Hayat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. İstanbul 1987.
- Taberânî**, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, Thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, 1. Bsk., Mektebetü İbn Yeymiye, Riyad 1405/1985.
- , *Mu'cemul Evsat*, nşr. Mahmûd et-Tahhân, Riyad 1405/1985, VII, 272.
- Taberî**, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l Beyan an Te'vili Âyil Kur'ân*, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1999.
- Tan**, Zeki, *Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü*, Ark Yayınları. İstanbul 2010.
- , "İslamın Hedefi Bilgi Toplumunu Oluşturmaktır", Hakses Aylık Dergi, Sy. 478. Ekim 2004.
- , "Tolumsal Barışın Sağlanmasında Dinin Rolü", Uluslar Arası Din Bilimleri Çalıştayı, Iğdır Üniv. Yay. Iğdır 2017.
- , "Toplumsal Kalkınmada Bilginin ve Kültürün İmkânları Boyutunun İncelenmesi" Iğdır Üniv. İlahiyat Fakültesi, Dergisi, Sy. 2, Ankara 2013.
- , "Bilgi Ahlak İlişkisi", Kur'ân-î Hayat Dergisi, Sy. 20 , İstanbul 2016.
- , *Kur'an Kavramlarının Çevirisi Bağlamında İslam Öncesini Bilmenin Önemi: "İlaf" Örneği*, Dicle Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Diyarbakır 2016.
- Taylan**, Necip, "Bilgi", *DİA*, IV.
- Tayşi**, Mehmet Serkan, "Kıyafe" *DİA*, XXV.
- Tirmizî**, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sunenu- Tirmizi*, Matbaa Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1395/1975.
- Tolstoy**, Leo Nikolayeviç, *Din Nedir?*, Çev. Murat Çiftkaya, Oda Yay. İstanbul 1998.
- Topçu**, Nurettin, *İslam ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*, Dergâh Yayınları. İstanbul 2014.

- Toynbee**, Arnold, *Medeniyet Yangılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, Yeryüzü Yay. İstanbul 1991.
- Uçkan**, Özgür, “*Bilgi Politikası ve Bilgi Ekonomisi: Verimlilik İstihdam Büyüme Kalkınma*”, Bilgi Dünyası Sy.1, 2006.
- Uludağ**, Süleyman, *İslam’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDV. Yay., Ankara 1996.
- , “*Kalp*”, *DİA*, XXVI.
- , “*Firâset*”, *DİA*, XIII.
- Ülgener**, F. Sabri, *Zihniyat Aydınlar ve İzm’ler*, Mayaş Yayınları, Ankara 1983.
- Weber**, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Ayraç Yay. Ankara1984.
- Yavuz**, Y. Şevki, *Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa İlim Kültür Yay. Bursa1993.
- Yeşilyurt**, Temel, *Kur’ân’da Bilgi*, Fırat Üniv İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sy. 9. 2004.
- Yıldırım**, Yakup *Elmalılı M. Hamdi Yazır’a Göre Bilgi İman İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Univ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- Yümni**, Sezen, *İslam’ın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Zaim**, Halil, “*Ekonomide Vizyon Kayması ve Yeni Dönem*, <http://m.123ru.net/smi/com-tr/35006279/> Erişim tarihi 12.07.2017.
- Zemahşerî**, Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf*, Daru’l Kutubi’l Arabi, Beyrut 1407.
- Zeytinoğlu**, Erol, “*İslam Ülkelerinin Ekonomik Kalkınmalarında Bilginin Önemi*”, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Sy.2. 1995.
- Zuhayli**, Vehbe, *Kur’an’ın Mesajı*, Çev. Halil İbrahim Kutlay, Risale Yay İstanbul, 1995.